

Kulturstudier

Nr. 2 / november 2020

Daniel Henschen / Græder ”Etnografen [...] Taarer af Blod”?

Kirsten Egholk / Børneværnet på museum

Leonora Lottrup Rasmussen / Kærlighed i fængsel

Sally Schlosser Schmidt / Constantin Hansens politiske motiv

Sigga Engsbro / Den bedste konge – kongen som indbegrebet af dyd

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af Fortid og Nutid (grundlagt 1914) og Folk og Kultur (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 2, DECEMBER 2020

© 2020 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør:

Ivan Lind Christensen, *Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet*

Anders Ravn Sørensen, *Center for Business and History, Copenhagen Business School*

Søren Byskov, *Sydvestjyske Museer*

Bo Fritzboeger, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Anne Folke Henningsen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Signe Mellegaard, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Louise Karlskov Skyggebjerg, *Teknologihistorie DTU, Danmarks Tekniske Universitet*

Marlene Paulin Kristensen, *SAXO-instituttet, Københavns Universitet*

Redaktionssekretær: Ida Marie Lybecker Korning, *Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Aalborg Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att: Ida Marie Lybecker Korning

Institut for Politik og Samfund

Aalborg Universitet

Fibigerstræde 1, lok. 18

9220 Aalborg Øst

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd

Tidsskriftet modtager støtte fra Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Daniel Henschen
5 Græder ”Etnografen [...] Taarer af Blod”?
- Kirsten Egholk
35 Børneværnet på museum
- Leonora Lottrup Rasmussen
65 Kærlighed i fængsel
- Sally Schlosser Schmidt
92 Constantin Hansens politiske motiv
- Sigga Engsbro
122 Den bedste konge
– kongen som indbegrebet af dyd

Daniel Henschen, forfatter og foredragsholder, ph.d. i historie med afhandlingen *Kaldets Verden* (2017), der undersøger ydre missions betydning for formidlingen af verden uden for Danmark ca. 1890 til 1950. Han har skrevet om forskellige sider af den danske missionsbevægelse, bl.a. lægemission, missionslitteratur, mission og afkolonisering mv. – senest bogen *Da danskerne ville omvende verden* (Gads Forlag 2019) som er en samlet fremstilling af den danske missionsbevægelses historie.

Keywords: Mission, antropologi, etnografi, museum, samlinger, 1900-1940, Danmark, Nigeria, Indien, Kina.

GRÆDER ”ETNOGRAFEN [...] TAARER AF BLOD”?

Missionærer og dansk antropologi¹

Artiklen undersøger forholdet mellem den danske missionsbevægelse og dansk antropologi fra ca. 1900 frem til anden verdenskrig.

Den danske missionsbevægelse var engang den vigtigste enkeltformidler af verden uden for Europa og havde sin storhedstid samtidig med konsolideringen af et dansk antropologisk fag, der beskæftigede sig med de samme områder. Men forholdet mellem de to grupper er i det væsentlige uafdækket – til trods for international opmærksomhed om missionærers betydning på godt og ondt for antropologiens udvikling.

Artiklen behandler danske missionærers antropologiske publikationer, og behandlingen af mission i datidens antropologiske miljø. Endelig afdækkes samarbejdet mellem Etnografisk Samling og danske missionærer for første gang gennem

¹ I det følgende bruges betegnelsen ’antropologi’, ’antropologisk’ og ’antropolog’ for konsekvensens skyld, også hvor samtiden ville have kaldt det ’etnografi’ osv.

Etnografisk Samlings arkiv. Det var et tilsyneladende engageret og gensidigt anerkendende samarbejde, der virker slående på baggrund af de ellers skarpe grænser mellem antropologer og missionærer.

"Denne Skildring, som er Resultatet af personlige Iagttagelser strækkende sig over et Tidsrum af tolv Aar, gør ikke Fordring paa at være en udtømmende Behandling af de mange Emner, den berører. Jeg har gjort mig Umage for at beskrive saa nøjagtigt som muligt, hvad jeg har set og oplevet i Forbindelse med en enkelt sudanesisk Folkestammes Religiøse Liv."²

Niels Brønnum 1926, i forordet til *Under Dæmoners Aag*.

I 1923 og 1926 udsendte Niels Høegh Brønnum (1882-1966), et værk bestående af to bøger med titlerne *Folkeliv i Sudan* og *Under Dæmoners Aag*.³ De beskriver kultur og samfund hos bachama-befolkningen i Nigeria. Det er et sjældent eksempel på et dansk antropologisk originalværk før anden verdenskrig, der er baseret på iagttagelser i felten, og det går særligt i dybden med de religiøse forhold. *Under Dæmoners Aag* har for eksempel afsnit om "Aandedyrkelse" i forbindelse med markarbejdet, i forbindelse med hungersnød, i forbindelse med fiskeri, i forbindelse med krig og i forbindelse med sygdom. Der er seks sider om "Totemdyrenes Betydning", og otte sider er en opstilling af forklaringer på alle guden Ndseándsos 17 navne. Men Brønnum var ikke antropolog eller havde en neutral interesse for emnet: han var grundlægger af missionsorganisationen Sudanmissionen, hvis opgave det var at omvende bachamerne til kristendommen og altså som konsekvens at afskaffe en stor del af den kultur, han havde beskrevet i sine bøger. Lad være at Brønnum spekulerer over, om Ndseánsos på en mærkelig måde er en "Levning" af noget, han i tråd med en del af samtidens teologisk-etnografiske diskussioner kraftigt antyder er en kristen overlevering.⁴ Det, den amerikanske missionshistoriker Jeffrey Cox har kaldt "the defamation of the 'other'" i missionslitteraturen, er i vid udstrækning begrænset til titlen *Under Dæmoners Aag* – man får en fornemmelse af, at den er valgt af andre.⁵ Værket som helhed synes båret af oprigtig interesse og en bestræbelse på at skildre et folkeslags, bachamaernes, liv så nøjagtigt som muligt. Og hvad mere er: Brønnums bøger udmærker sig nok fagligt, men står langt fra alene. Den folkelige danske missionsbevægelse, der opstod i 1800-tallets anden halvdel, var frem til afkoloniseringen efter anden verdenskrig den største enkeltafsender af danske bøger og tidsskrifter om centrale dele af verden uden for Europa og Amerika.⁶ Det var de

2 Brønnum 1926, s. 9

3 Brønnum 1923; Brønnum 1926.

4 Brønnum 1926, s. 46; Sharpe 1997, s. 178-180.

5 Cox 2008, kap. 6.

6 Henschen 2017A.

samme år, hvor den antropologiske videnskab blev professionaliseret og begyndte at beskæftige sig med de samme dele af verden. Alligevel har vekselvirkningen mellem de to grupper i Danmark været stort set ubehandlet.

Begge grupper blev hjulpet på vej af den moderne kolonialismes samtidige acceleration, og både missionærer og antropologer bidrog til det, Thomas Richard har kaldt "The Imperial Archive".⁷ Målet her er imidlertid klarlæggelsen af en upåagtet relation, ikke en bedømmelse af indholdets lødighed eller rolle – hvor relevant det end måtte være. Vekselvirkningen mellem missionærer og antropologien i en dansk sammenhæng vil blive afdækket med baggrund i tre områder:

- For det første danske missionærers aktive bidrag til antropologisk forskning.
- For det andet det antropologiske miljøes forhold til missionærer og deres forskningsbidrag.
- For det tredje det hidtil upåagtede samarbejde mellem Etnografisk Samling og den danske missionsbevægelse.

Selve undersøgelsen udspringer af min ph.d.-afhandling om den danske missionsbevægelses rolle som formidler af verden uden for Europa.⁸ Den dækker den periode, som var den danske og internationale missionsbevægelses storhedstid fra 1800-tallets sidste årtier frem til anden verdenskrig. Med missionsbevægelsen menes her de folkekirkelige organisationer, som i perioden forsøgte at omvende verdens ikke-kristne. Af dem indgår:

Det Danske Missionselskab (DMS) grundlagt 1821 med mission i Sydindien og Kina; Dansk Santalmission grundlagt 1877 (i Indien fra 1867) med mission i Nordindien; Østerlandsmissionen grundlagt 1898 med mission i Syrien; Dansk Teltmission (senere Pathanmissionen) grundlagt 1903 med mission i nuværende Pakistan; Dansk Kirkemission i Arabien grundlagt 1904 med mission i Aden; Dansk forenet Sudan Mission (Sudanmissionen) grundlagt 1911 med mission i Nigeria – samt den tilknyttede frimenighed Brødremenigheden (i Danmark fra 1920) i nuværende Tanzania. Undersøgelsen omfatter de nævnte organisationer og lande og desårsag ikke områder som Grønland og Dansk Vestindien, der i det væsentlige blev missioneret, før den danske missionsbevægelse opstod.⁹

Undersøgelsens første del beskriver en række missionsforfattere, som er fundet gennem en afdækning af dansk missionslitteraturs udbredelse og rolle som formidler af verden uden for Europa, som jeg har behandlet i en længere artikel i *Journal of Social History*, hvor jeg fremlægger et korpus på udvalgte danske bøger

7 "Archive and Utopia" i Richards 1993, s. 11–44.

8 Da afhandlingen ikke er tilgængelig, skal der ikke henvises til denne i referencerne. De fleste enkeltteksempler og dele af analysen er taget fra afhandlingen, men teksten er redigeret, viderebygget og kontekstualiseret.

9 Der var også andre missionsorganisationer blandt f.eks. baptister og metodister, men deres omfang var begrænset før anden verdenskrig.

om verden, der også er benyttet som baggrund for nærværende analyse.¹⁰ Derudover har jeg gennemgået *Nordisk Missionstidsskrift*, det vigtigste akademiske missionstidsskrift, også med ikke-teologiske emner.

Målet med afdækningen af andet niveau har ikke været enkelte antropologers holdning men et billede af antropologiens position inden for fagfeltet som sådan, og kildegrundlaget er primært det vigtigste datidige fagtidsskrift for dansk antropologi, *Geografisk Tidsskrift*. Hyppigheden og holdningen til missionærens antropologiske bidrag er undersøgt dels gennem henvisninger og stikprøver, dels søgning i den digitaliserede ocr-skannede udgave på tidsskrift.dk på relevante ord (mission* og missionsrelaterede begreber, steder og personer), suppleret med enkelte antropologiske bøger med bredt overblik.

Etnografisk Samling i København var igennem hele perioden den førende institution for indsamling af antropologiske genstande og til dels forskning. I deres arkiv (ESA i referencerne) på Nationalmuseet har jeg gennemlæst størstedelen af samlingens korrespondance inden for tre af de geografiske kategorier, som den er ordnet efter: Afrika, "Forindien" (Sydasien) og Kina med henblik på at finde breve til og fra missionærer.¹¹

Inden selve analysen vil jeg nedenfor gennemgå de nødvendige forudsætninger. Først hovedlinjerne i forskningen med internationalt og dansk fokus. Dernæst analysen af hvert af ovenstående niveauer med hovedvægten på samarbejdet med Etnografisk Samling, som bygger på ikke tidligere behandlet kildemateriale.

Forskningen i mission og antropologi

I sin klassiske bog *A Socio-Historical Study of an East African Mission at the Grassroots*, der netop behandler missionærer fra antropologisk hold, præciserer Thomas Beidelmann et udbredt syn på forholdet mellem de to grupper:

"The raison d'être of mission work is the undermining of a traditional way of life. In this the missionary represents the most extreme, thoroughgoing, and self-conscious protagonist of cultural innovation and change."¹²

Spidsformuleret: Mission ødelægger det, som antropologien studerer. Det har imidlertid ikke altid været set sådan; langt hen ad vejen opstod mission og antropologi i et gensidigt afhængighedsforhold. Nogle af de tidligste antropologiske værker blev f.eks. skrevet af missionærer, og de spillede en væsentlig rolle i den europæiske, videnskabelige udforskning af ikke-europæiske folkeslags sprog,

10 Henschen 2017A.

11 Jeg er museumsinspektør Jesper Kurt Nielsen taknemmelig for adgang og hjælp med arkivet!

12 Beidelmann 1982, s. 212.

kultur, geografiske forhold osv. Det gælder værker af personer som Jean de Léry om Brasilien, François-Xavier de Charlevoix fra Canada, Athanasius Kircheri fra Kina, og med bidrag fra bl.a. Bartolomäus Ziegenbalg og grønlandske missionærer som delvist danske bidrag.¹³ Denne betydning havde missionær-etnograferne til dels stadig i løbet af 1800-tallet, hvor de ellers fik konkurrence fra en stadig større strøm af andre rejsende og de første professionelle antropologer. Selv ind i de første årtier af 1900-tallet kan man tale om en form for missionærantropologi med væsentlige bidrag fra schweizeren Henri Junod med flere. Omkring midten af århundredet er missionærerne imidlertid stort set helt forsvundet, en udvikling som er genstand for en artikel af Patrick Harries, der argumenterer for, at tilliden til missionærernes evner til sidst blev undergravet gennem øget professionalisering og markering af faget antropologi, kombineret med en bevidst modarbejdelse af missionærer fra toneangivende forskere som Bronislaw Malinowski.¹⁴ Sjakk van der Geest og Kirby mener ligefrem, at missionærernes bidrag til udforskningen af eksempelvis tropisk Afrika er bevidst udskrevet af forskningshistorien.¹⁵

Denne udgrænsning kan imidlertid også lokaliseres i to skift inden for antropologien. For det første blev det evolutionære syn på den europæiske kultur, som evigt overlegen, fra omkring 1900 afløst af en tysk retnings komparative syn på forskellige kulturer som sideordnede og ligeberettigede der blev fremført af bl.a. Franz Boas – hvilket i praksis ofte betød, at andre kulturer skulle reddes fra civilisationen, som det er udtrykt med termen 'salvage ethnography'.¹⁶ For det andet fremstod missionærer i lyset af afkoloniseringen fra 1950erne og frem enten som direkte repræsentanter for vestlig imperialisme eller udtrykte som religiøse aktører holdninger, der var svære at forene med datidens akademiske hovedlinjer med fokus på sociale og økonomiske forhold.¹⁷

Disse problematikker gik igen i missionshistoriens gryende gennembrud som forskningsfelt fra omkring 1980 og for alvor ca. 1990 med religionens genkomst i politik og samfundsvidenskab: Skulle mission ses som en form for kulturmøde, som en del argumenterede, eller som led i vestlig undertrykkelse?¹⁸ Med andre ord problematikker, som netop vedrørte antropologiens genstandsfelt. Siden har en række studier peget på, at antropologifaget selv for en stor del bygger på missionærers forskning, og at dets udøvere måske ikke har været så forskellige fra missionærerne, som man i en periode har ønsket.¹⁹ Samtidig er det tidligere antropologiske fokus på stabile kulturer vejet for afdækninger af kulturmødeproble-

13 Harries 2005; s. 238; Thode Jensen 2014.

14 Harries 2005, s. 249.

15 Geest, & Kirby 1992.

16 Shelton 2006, s. 167–168.

17 Jf. Maxwell 2015, s. 908–909; Henschen 2014A.

18 Carrin & Tamsb-Lyche 2008; Frykenberg 2003; Cox 2002; Comaroff & Comaroff 1991.

19 Geest 1990.

matikker, hvor netop missionærer har spillet en central rolle.²⁰ Der er en voksende erkendelse af betydningen af den konkrete udveksling af idéer og genstande, og nærværende undersøgelse kan forhåbentlig være med til at give danske paralleller til det billede af relationen, som blev tegnet fra f.eks. et tidligt pionerværk som Annie Coombes afdækning af missionsudstillings rolle i formidlingen af Afrika, og den deraf følgende interesse fra antropologisk hold, til bl.a. R. Corbeys og Chris Wingfields nyere afdækning af forholdet mellem antropologien og missionsindsamlinger af etnografika.²¹ Emnet lægger sig yderligere i forlængelse af den stadig voksende interesse for kulturelle og sociale dimensioner af kolonialhistorien – 'New imperial history' – med værker, der betoner missionen som en væsentlig faktor i 1800- og 1900-talets globale historie og for praksisser uden for det snævert teologiske felt.²²

I sporet fra ovenstående er der i det øvrige Norden og særlig Norge publiceret en række artikler, der introducerer mission som formidler af verden, inden for sundhedsvæsen og i relation til køn.²³ Kulturhistorisk udforskning af den danske missionsbevægelses historie begyndte i det små i slutningen af 1970'erne, men frem til årtusindskiftet var Harald Nielsen, kirkehistoriker og tidligere generalsekretær i DMS, og Niels Kastfelt, historiker og tidligere leder af Center for Afrika-studier, nogle af de få, der tegnede feltet.²⁴ Siden 2000 er der imidlertid kommet en vis interesse for mission blandt danske faghistorikere i takt med den internationale udvikling. Den tidlige missionshistorie er f.eks. behandlet af bl.a. Louise Sebro om herrnhutisk mission i Dansk Vestindien, og Niklas Thode Jensens udforskning af vidensoverførsel. Anne Folke Henningsens har i forskellige sammenhænge behandlet herrnhutisk mission, og mission og kvinder, Karen Vallgård har skrevet om mission, følelser og børneopdragelse inden for DMS i Sydindien, og Matthias Bjørnlund om KMAs rolle i de armenske dele af det osmaniske rige.²⁵ Dansk mission er dog stadig et relativt uudforsket område, og synes nærmest ikke-eksisterende i dansk antropologis historie: I standardværker som Ole Høiriis' bog om dansk museumsantropologi og hans oversigt over antropologiens historie optræder ingen danske missionærer fra perioden.²⁶ Det nærmeste er to artikler om Eduard Løventhal, hvis arbejde er kort berørt her.²⁷ Håbet er, at nærværende artikel kan bidrage til afdækningen af missionens betydning for Danmarks rolle

20 Jf. Lindenfeld & Richardson 2011.

21 Coombes 1994; F.eks. Corbey & Weener 2015; Wingfield 2017; Wingfield 2015.

22 Johnston 2003; Thorne 1999 & 1997; Etherington 2005; van der Heyden & Feldtkeller 2012; Nielssen et al. 2011.

23 Nielssen 2007; Gregersen 2010; Okkenhaug 2003.

24 Bl.a. Kastfelt 2013, 1981; Nielsen 2019, 2012.

25 Bl.a. Sebro 2010; Thode Jensen 2014; Henningsen 2010, 2005; Vallgård 2008, 2014; Bjørnlund 2015.

26 Høiriis 1986 & 2010.

27 Ramløv 1995; Pedersen 1991.

i verden og for befolkningens viden om og holdning til store dele af Asien og Afrika. Det gælder bl.a. potentialet i at udnytte missionsarkiver som kilde til levevilkår og kultur i de områder, missionærerne har arbejdet.²⁸

Dansk missionsantropologi

Bibliografien over Brønnums udgivelser viser en lang række artikler om antropologiske emner, som imidlertid stort set alle sammen er blevet publiceret i kristne tidsskrifter.²⁹ Brønnum var en markant skribent og personlighed i tiden, men også andre af de første generationer af missionærer – typisk de der som de første ankom til et givet missionsområde – udgav originale og analytiske værker om geografiske forhold og folkeliv. I den internationale forskning støder man hyppigt på en formodning om, at mission spillede en hovedrolle i at danne billedet af ikke-europæiske mennesker.³⁰ Også i Danmark udgjorde missionsbevægelsen en af de stærkeste forbindelser mellem den danske befolkning og mennesker i Afrika og Asien frem til årtierne efter anden verdenskrig. Der var ca. 100.000 medlemmer af missionsorganisationer, og mellem 10 og 15% af befolkningen var engageret i sammenhænge, der aktivt støttede og formidlede kristen mission.³¹ Centralt i denne forbindelse er at op mod halvdelen af alle danske fagbøger om Indien, Kina og Afrika fra 1890 og frem til anden verdenskrig blev udgivet af missionsorganisationer.³² At det ikke er lig med objektiv viden, siger sig selv: Det var tekster, der skulle skabe opbakning om missionsprojektet. De genrer, som missionslitteraturen betjente sig af (biografier, institutionshistorie m.v.), var da også generelt nogle andre end dem, der blev anvendt af de sekulære skribenter, der skrev om den koloniale verden.³³ Undtagelsen er netop den antropologiske beskrivelse, 'folkelivsskildringen' med en term fra tiden, som udgjorde op mod en femtedel af alle missionsbøger om verden. Dertil kommer et meget stort antal artikler i diverse missionstidsskrifter – den hyppigste formidlingsform for missionsbevægelsen.

Missionsbevægelsen udgav dem, fordi kendskabet til de mennesker, missionærerne arbejdede blandt, ansås for at være en forudsætning for at føle ansvar for dem, og dermed støtte missionssagen – "Uden Kjendskab ingen ret Kjærlighed, Uden Kjærlighed ingen ret Kjendskab", lød et karakteristisk slagord.³⁴ Derfor kunne de bøger, der blev udgivet til missionsstudiekredse indeholde ret detalje-

28 Jvf. Bickers 1996.

29 Jensen 1992, s. 421–441.

30 Pratt 2008, s. 3; Cox 2008, s. 114; Harries 2005, s. 245.

31 Henschen 2019, s. 186ff.

32 Henschen 2017A, s. 522.

33 Henschen 2019, s. 176ff.

34 Løgstrup 1917, titelblad. For uddybende behandling se Henschen 2020.

rede spørgsmål som f.eks. "Hvorledes kan man bedst komme Bachamanegeren til Hjælp i hans Fiskeri?".³⁵

Samtidig havde missionærerne behov for denne type skildringer af samme grunde som antropologien senere blev efterspurgt af sekulære udviklingsarbejdere, da de kom frem efter anden verdenskrig: Simplethen for at kunne agere blandt mennesker med en helt anden baggrund. Missionærerne i den klassiske missionsæra frem til årtierne efter anden verdenskrig var, som Niels Kastfelt har påpeget, "grænsegængere" med en erfaring med kulturforskelle, som yderst få danskere havde på den tid.³⁶

Langt fra alle disse tekster er dog relevante hér. Dels fordi de i virkeligheden handler mest om konkrete missionsstrategier eller missionærliv, med de lokale omgivelser som staffage. Dels fordi mange af dem simplethen er så lidt lødige med fremstillinger, der kun tjener til at udstille negative sider af lokale grupper. Og endelig fordi en stor del af dem er baseret på andre skildringer og skrevet af personer, der aldrig havde sat deres ben i de pågældende områder. Blandt andre excellerede Jens Vahl fra DMS og Anton Pedersen fra Sudanmissionen inden for hver deres periode i selvstændige resuméer og kompilationer af internationale missionstekster om diverse antropologiske emner.³⁷ Men når de er sorteret fra, står man stadig med en række tekster, som rummer beskrivelser og betragtninger, der objektivt set kan betragtes som antropologiske – og måske også har antropologisk værdi; om ikke andet så fordi missionærerne i perioder var de eneste europæere i de pågældende områder, og de eneste der skrev om de nævnte befolkningsgrupper. Spørgsmålet er, om danske missionærer fra perioden har skrevet tekster om antropologiske emner, som også blev anerkendt uden for missionsbevægelsen og dens nærmeste støtter?

Gennemgangen af danske og internationale værker viser en håndfuld danske missionærer fra perioden, hvis værker i samtiden eller internationalt fik en vis anerkendelse inden for akademisk antropologisk og geografisk forskning. Den tidligste er nok Herman Jensen fra DMS, der i 1897 udsendte *A classified collection of Tamil proverbs with translations, explanations and indices* med anbefalinger fra to fremtrædende (ikke-kristne) tamilske akademikere.³⁸ Den bog om kastesystemet, som Jensen udsendte på dansk i DMS-sammenhæng var derimod en rent intern bog, som tilsyneladende ikke har haft den store udbredelse.³⁹ Det tætteste, man kommer på en etableret videnskabsmand, var arkitektmissionæren Johannes Prip-Møller, der frem til anden verdenskrig var førende ekspert i kinesisk arkitektur med artikler i en række internationale fagtidsskrifter. Hans hovedværk *Chi-*

35 Brønnum 1923, s. 115.

36 Kastfelt 2013, s. 9–10.

37 I henholdsvis Nordisk Missionstidsskrift og organisationstidsskriftet Sudan.

38 Om ordsprogene i Jensens bog: Beck 1979.

39 Jensen 1907.

De danske missionærers konference i Sydindien 1891. På Billedet ser man nogle af de første missionærer, der skrev og indsamlede om lokale kulturer: L. P. Larsen står bagest som nr. 4 fra venstre, Hermann Jensen med Hermann Jensen på sin venstre side. Eduard Løventhal sidder nederst længst til venstre. Danmissions fotoarkiv

nese Buddhist Monasteries, their Plan and its Function as a Setting for Buddhist Monastic Life var finansieret af de to Carlsbergsfonde og er stadig et internationalt referenceværk.⁴⁰ Hans værker ligger måske nok på grænsen til faget antropologi, men han er den eneste dansk-fødte missionær, hvis forskning i samtiden blev anerkendt inden for dansk antropologi – som det vil blive eksemplificeret senere.

Hvis man lemper de nationale kriterier lidt, så er den mest fremtrædende formentlig den norskfødte Paul Olav Bodding, som var missionær i den fællesnordiske Santalmission og bosatte sig i Odense efter at være udtrådt som missionær.⁴¹ Bodding var medlem af de videnskabelige selskaber The Asiatic Society i Calcutta (Kolkata) og Videnskabselskabet i Christiania (Det norske Videnskaps-Akademi), og han videreførte missionsgrundlæggeren norske Lars Olsen Skrefsruds lingvistiske og folkloristiske arbejde med en række bøger, som stadig er referencéværker inden for santalske studier – bl.a. *Studies in Santal Medicine and Connected Folklore* (to bind 1925-27), *Santal Folk Tales* (tre bind 1925-27) og *Santal Dictionary* (fem bind 1929-35).⁴² Man kan supplere med enkelte andre navne, så som H. P. H. Kampp, der også beskæftigede sig med santalsk litteratur og kultur,

40 Madsen 2003, s. 149–157.

41 Bleie 2017.

42 Andersen 2011, s. 18–21.

men kun publicerede gennem Santalmissionen,⁴³ – men listen er yderst kort over forskning fra danske missionærer, der rettede sig mod et forskningsmiljø uden for missionsmiljøerne.

En del missionærer havde måske det forskningsmæssige niveau, men interesserede sig tilsyneladende ikke for at gøre sig gældende inden for andet end teologiske miljøer, og deres publikationer inden for antropologien havde alene missionsigte. Det gælder for eksempel L. P. Larsen, der som medlem af det indiske bibelselskab og leder af United Theological College i Bangalore, var direkte involveret i oversættelsesarbejde mellem tamil og engelsk og beskæftigede sig indgående med forskellige kulturelle problematikker. Ingen af delene resulterede i selvstændige antropologiske arbejder, til trods for at han efter hjemkomsten til Danmark i 1933, fik status af indiens-ekspert i den danske presse og Statsradiofonien.⁴⁴ Et eksempel på, at den manglende akademiske gennemslagskraft i hvert fald delvist skyldtes Larsen selv, er den succes, som en samling af hans forelæsninger på universitetet om indisk samtidsreligion fik.⁴⁵ Og her finder vi igen Niels Brønnum, der umiddelbart med sine iagttagelsesevner havde alle forudsætninger for at kunne få en større rækkevidde som en af de første europæere, der kom i længerevarende kontakt med bachama-befolkningen. Alligevel har jeg ikke kunnet finde tegn på, at han forsøgte at gøre sig gældende på et bredere antropologisk felt. Også hans bøger blev kun udsendt på missionsorganisationernes forlag. Der er ikke grund til at tro, at det skyldes manglende selvtillid.

Her kan man sammenligne med et tilgrænsende område som medicin, hvor en del missionærer spillede en direkte rolle i akademiske sammenhænge og publicerede i fagtidsskrifter, der ikke havde forbindelse til missionsmiljøerne.⁴⁶ Når Larsen, Brønnum og andre kun i begrænset omfang udgav forskning, som kunne indgå i en bred forskningssammenhæng, var årsagen formentlig, at de ikke anså deres arbejder for noget, som skulle tjene andre formål end at skabe opbakning om missionssagen – uanset deres faglige niveau. Det kan for eksempel ses ved, at der ikke (som i for eksempel Storbritannien i hvert fald før århundredeskiftet)⁴⁷ fandtes danske missionstidsskrifter med ambitioner om også at favne sekulære, videnskabelige beskrivelser og diskussioner af de folkeslag, som missionærerne arbejdede iblandt. Det tætteste, man kommer, er *Nordisk Missionstidsskrift*, der blev grundlagt i 1891 af Jens Vahl, og havde en ambition om at være et bredt akademisk tidsskrift for mission og tilgrænsende emner. En gennemgang af dette tidsskrift bekræfter indtrykket af holdningen til antropologien inden for missionsbevægelsen:

43 F.eks. Kampp 1921.

44 Henschen 2014B.

45 Larsen 1907.

46 Henschen 2017B.

47 Harries 2005, s. 239.

I *Nordisk Missionstidsskrift* ser man med én undtagelse udelukkende missionsindlæg om antropologi og faktisk en støt dalende interesse for feltet frem til anden verdenskrig. Tidsskriftets første årgange indeholdt regelmæssigt enkelte antropologiske emner, enten i form af selvstændige artikler eller anmeldelser af værker på hovedsprogene under overskriften "Missionslitteratur", som også kunne indeholde omtale af bøger af forskere uden for missionsbevægelsen. Derudover var missionshistoriske artikler, som også kort behandlede enkelte folkeslag, meget hyppige. Tidsskriftet var stærkt fokuseret på sin rolle som led i verdensmissionen; det var måske principielt bredt i omtalen af bøger og tidsskrifter, men når det ikke drejede sig om et decideret missionsværk, kom der ofte en bemærkning om værkets relation til den store sag, f.eks. med kommentarer som "Værket stiller sig venligt til Missionen", eller "Han [forfatteren] er en varm Ven af Missionen".⁴⁸

Fra begyndelsen af 1900-tallet blev der endnu færre antropologiske artikler, og i mellemkrigstiden kunne der forekomme sporadiske artikler som Boddings "Lidt om santalsk litteratur" og Brønnums "Trolddom set med en Negers Øjne", men det var kortere, populære artikler med en direkte missionskobling og tydeligvis henvendt til brug i en dansk missionsammenhæng – ikke studier af de pågældende emner.⁴⁹ Til trods for den interesse for andre kulturer som fremgik af de populære medlemstidsskrifter, var det altså meget få missionærer, der ønskede at fremme en videnskabelig behandling. Når antallet af artikler om de emner falder, kan det spejle en udvikling i missionsområderne, hvor lokale kristne med kulturkendskab gradvist overtog det direkte missionsarbejde.⁵⁰ Det eneste bidrag i *Nordisk Missionstidsskrift* om antropologiske emner fra en person uden for missionsbevægelsen var optrykket af et foredrag, som Vilhelm Grønbech holdt om Primitiv Religion på missionsudstillingen i KFUM i 1918. Denne artikel bekræfter imidlertid reglen, idet den blev holdt i en missionsammenhæng og handlede om mission – at den var stærkt kritisk over for såvel mission som missionærers beskrivelse af andre folkeslag peger desuden på, at den manglende interesse for ikke-missionsrelateret antropologi næppe skyldtes modstand mod kritik.⁵¹ Hos missionsbevægelsen selv har vi kort sagt at gøre med en praktisk antropologi som skulle tjene de to formål, der er nævnt ovenfor: Oplysning og understøttelse af missionsarbejdet – det sidste sådan som det senere i århundredet udmøntede sig internationalt i fremkomsten af et teologisk antropologisk felt inden for kristen mission.⁵² Med dette in mente kan vi se på opfattelsen af mission hos den anden part: Det universitets- og museumsbaserede antropologiske miljø i Danmark.

48 *Nordisk Missionstidsskrift* 1891, s. 364; *Nordisk Missionstidsskrift* 1891, s. 362.

49 *Nordisk Missionstidsskrift* 1935; *Nordisk Missionstidsskrift* 1936.

50 Henschen 2019, s. 191ff.

51 Grønbech 1919.

52 Smalley 1978 er en af klassikerne.

Antropologernes syn på dansk mission

At den danske missionsbevægelse lukkede sig om sig selv, behøvede jo ikke at hindre de sekulære forskningsmiljøer i at bruge deres arbejder. Som nævnt var der internationalt en vis åbenhed over for missionsantropologer frem til de første årtier af 1900-tallet, og en gennemgang af omtalen af missionærer i *Geografisk Tidsskrift*, det tætteste man kommer på et dansk antropologisk fagtidsskrift, kan give et indtryk af holdningen til missionærer i det antropologiske establishment. Som et spejlbillede af *Nordisk Missionstidsskrift* viser det sig imidlertid, at missionslitteraturen ikke var principielt udelukket; den blev både læst og omtalt – men det skete meget sjældent. Der er således hverken omtale af Jensen, Boddling, Brønnum, Larsen eller andre danske missionærer. Undtagelsen er Johannes Prip-Møller, der optræder hyppigt i 1930'erne som en helt integreret og ukontroversiel forsker, der anmeldte bøger om østasiatiske forhold, og hvis værker blev anmeldt.⁵³

Hvis man inddrager udenlandske missionærer, tegner der sig en tendens i holdningen til mission. Her er der kun ganske få missionærer, men de, der trods alt fandt vej til tidsskriftet, fremstår helt overvejende i et positivt lys frem til midten af 1920'erne. Selvom direkte missionslitteratur sjældent omtales, optræder missionærer hyppigt i artiklerne som kilder til oplysninger på linje med for eksempel handelsrejsende.⁵⁴ I oversigter som "De vigtigste af danske foretagne Rejser og Forskninger i Asien" af Det Kongelige Danske Geografisk Selskabs formand Emil Madsen, omtales missionærer udførligt og detaljeret.⁵⁵ Særligt fra ca. 1910 og halvandet årti frem fik missionen flere gange ros fra fagets centrale udøvere. Geografiske Selskabs sekretær Ole Olufsen skrev for eksempel i en anmeldelse af en svensk missionsbog om Turkestan:

"Kristne Missionærer, der ofte opholder sig i fremmede Egne i længere Aarrækker, og derved faar ganske anderledes Tid og Ro til al at sætte sig ind i Forholdene end de geografiske Rejsende, har præsteret et godt Arbejde i Geografiens Tjeneste. Talrige udmærkede Værker har vi at takke dem for."⁵⁶

For Olufsen stod missionen ikke i modsætning til antropologiens genstandsfelt. Han havde allerede et par år tidligere udtrykt sin støtte til missionærernes arbejde blandt klodens folk og missionens mere samfundsmæssige sider: "Forfatteren [påviser], at Missionærene er en Støtte for de Indfødte mod Tryk fra Forretningsverdenens og Regeringens Embedsmænds Side".⁵⁷ Dette citat fra 1913 er ganske

53 Prip-Møller 1934; Montell 1939.

54 Eksempelvis Rung 1882, s. 115–116.

55 Madsen 1909, s. 298–301.

56 Olufsen 1918, s. 188.

57 Olufsen 1913, s. 281.

typisk for bedømmelsen af kristen mission, inden det koloniale opgør: Forståelsen af undertrykkelse som noget, der kun findes i de klassiske magtbegreber, placerer missionen på de folks side, som antropologerne arbejdede blandt. Det er oplagt at se citatet inden for den evolutionære forståelse af kultur, hvor europæisering ikke er problematisk 'an sich'.

I løbet af de næste år forsvandt kommentarer af denne type fra *Geografisk Tidsskrift*.

Det seneste eksempel på en decideret positiv bedømmelse af mission stammer fra en anmeldelse fra 1925, hvor geografen professor Martin Vahl mindede om "hvor meget Ethnografien er Missionærene skyldig".⁵⁸ Vahl tilhørte på det tidspunkt den ældre generation, der ikke i samme grad tegnede faget – og desuden var han selv knyttet til missionsbevægelsen, hans far var Jens Vahl fra DMS og hans søster Johanne Blauenfeldt, et af bevægelsens mest markante medlemmer.⁵⁹

At missionærene gradvist blev udelukket fra den seriøse forskning, som Harries og andre har argumenteret for, kan jo være svært at dokumentere, da det bygger på e silentio-argumentation.⁶⁰ Men det svarer, som nævnt, til skiftet fra det evolutionære til det komparative kultursyn, der i de år var ved at slå igennem inden for studiet af ikke-europæiske folkeslag. To af Boas' danske ligesindede, Vilhelm Grønbech og William Thalbitzer var f.eks. allerede i begyndelsen af århundredet begyndt at angribe missionsbevægelsen, sidstnævnte også i dagspressen.⁶¹ Det er ikke usandsynligt, at det var disse holdninger, som gjorde en ny generation af antropologer omkring *Geografisk Tidsskrift* væsentlig mindre positiv over for mission. Opgøret viste sig næsten i dét øjeblik, den nye generation kom til. I 1910, allerede året efter sin studentereksamen, skrev den senere leder af Etnografisk Samling Kaj Birket-Smith i en anmeldelse af *An Unknown People in an Unknown Land* af den skotske missionær W. Barbrooke Grubb, at "Etnografen græder Taarer af Blod, naar et Folk saaledes opluges af 'Civilisationen'". Men han anerkendte dilemmaet:

"Missionens Berettigelse er omtvistelig, men staar man over for en saa velmenende og helstøbt Personlighed — en Mand, der først og fremmest er en Mand — som Barbrooke Grubb, vilde det vidne om et surhjærnet Snæversyn, om man ikke respektfuldt bøjede sig for ham — man dele i øvrigt hans Anskuelse eller ej. Og ved sit aarelange Ophold i Vildmarken har han i al Fald ydet Videnskaben en uvurderlig Tjeneste."⁶²

58 Vahl 1926, s. 58.

59 DBL: M. Vahl.

60 Harries 2005, s. 255–258.

61 Se for eksempel Grønbechs nævnte artikel fra *Nordisk Missionstidsskrift* samt Thalbitzer 1907, s. 7–8.

62 Birket-Smith 1911, s. 210.

Birket-Smiths generation var i modsætning til Ole Olufsen, Martin Vahl og Emil Madsen uddannet samtidig med antropologiens internationale professionalisering og samtidig med fremvæksten af det komparative syn på forskellige kulturer. Hos disse første egentlige antropologer i Danmark fremstår mission som et led i en uundgåelig modernisering, som kunne have negative eller positive konsekvenser, men overordnet set undergravede eksistensgrundlaget for andre folkeslag. Var det dette ambivalente, men mest negative, syn på mission, der satte igennem, da Birket-Smiths generation nogle år senere udgjorde dansk antropologi? I så fald viste det sig ved, at missionen forsvandt. I de følgende år er Johannes Prip-Møller den eneste missionær i *Geografisk Tidsskrift*. Det samme indtryk får man ved en gennemgang af nogle af de populære værker, der i mellemkrigstiden skulle skabe overblik over hele fagets bedrifter, for eksempel det populærvidenskabelige værk *Jordens Erobring*, der udkom fra 1930 med bl.a. Birket-Smith i redaktionen og *Kulturens Vej*, som Birket Smith udsendte 1941-1942. I ingen af disse to værker nævnes missionærer i nævneværdigt omfang, og når det endelig sker, er det helt overvejende i forbindelse med fortidige begivenheder: I *Jordens Erobring* er jesuitterne i 16-1700-tallets Kina og Livingstone således de eneste missionærer med væsentlige bidrag til antropologien.⁶³

De første missionsindsamlere

Men mens missionærerne var usynlige på tryk, var samarbejdet mellem missionærer og antropologer i fuld gang i den fysiske verden. Etnografisk Samling blev som verdens første egentlige antropologiske museum selvstændigt i 1840 på et tidspunkt, hvor der praktisk taget ikke fandtes missionærer udsendt af danske organisationer. Men det meste af samlingens formative periode frem til, og især efter, sammenlægningen med de danske samlinger i Nationalmuseet i 1892 fandt sted samtidig med både oprettelsen af andre lignende museer og samlinger og fremvæksten af en moderne missionsbevægelse med missionærer i en række lande i Asien og Afrika.⁶⁴ Etnografisk Samlings beholdning fra Indien er til dato meget stærkt præget af to missionærer, norske Thord Bunkholdt fra Santalmissionen og særlig Eduard Løventhal i Vellore, Sydindien. Kontakten mellem Etnografisk Samling og Eduard Løventhal begyndte i 1883 med, at Løventhal uopfordret sendte en ring til samlingen. Da Løventhal i 1888-1889 var i København havde han flere møder med den daværende direktør for samlingen, Kristian Bahnson, som opfordrede ham til at fortsætte indsamlingen, og frem til 1906 modtog samlingen i alt ca. 1300 genstande fra missionæren.⁶⁵ Som indsamler lagde han vægt på at beskrive genstandenes pro-

63 ex ibid. bd. I, s. 22 og bd. IV, s. 229.

64 Gilberg 1999, s. 35.

65 Ramløv 1995, s. 76, 78, 79.

veniens og gengive førstehåndsoplysninger, og man fristes til at se en forbindelse til hans grundtvigske teologi med fokus på kulturens betydning – ”en Mand, der ikke har Syn for det folkelige er uskikket til at være Missionær”, som han bl.a. udtrykte det.⁶⁶ Men han var ikke den eneste. Flere missionærer havde allerede deres egne organiserede indsamlinger af genstande, som de rejste rundt med efter hjemkomsten til Danmark for at agitere for sagen.⁶⁷ En del af det kan givetvis rubriceres som slet og ret souvenirs, eller det som bl.a. Annie Coombes har kaldt ’trofæer’ fra missionsmarken, beviser på fremskridtet for konvertering og mission, men blev efter endt brug cirkuleret videre til museerne,⁶⁸ – for en del missionærers vedkommende har det formentlig været et middel til at finansiere missionssagen; L. P. Larsen forsøgte f.eks. som ung at sælge en række musikinstrumenter til Etnografisk Samling, og den norske Madagaskar-missionær Bjørn Elle solgte ad flere omgange genstande til samlingen, ligesom han gjorde til det etnografiske museum i Christiania, som havde formidlet kontakten til søsterinstitutionen i København.⁶⁹ Det var ikke kun Nationalmuseet, der modtog den slags genstande, ved provinsmuseernes fremkomst kom en del genstande hjembragt af missionærer til deres antropologiske udstillinger, som blev opbygget på et tidspunkt, hvor Nationalmuseet var målestokken for alle andre kulturhistoriske samlinger i Danmark.⁷⁰ En lang række danske provinsmuseer har således den dag i dag antropologiske samlinger, som kan føres tilbage til navngivne missionærer.⁷¹ Blandt dem har Bornholms Museum en stor og betydelig samling af genstande, som Løventhal sendte til det da nyetablerede museum på opfordring af sin niece.⁷²

Ovenstående er en international tendens. Og den blev yderligere forstærket fra omkring 1900, da missionsorganisationerne for alvor begyndte at fremvise deres antropologiske genstande: I de næste årtier arrangerede missionsorganisationer i Storbritannien, USA, Danmark, Sverige, det tysktalende område osv. missionsudstillinger. De trak titusindvis af besøgende,⁷³ – og i udlandet involverede antropologiske pionerer som tysk-amerikanske Franz Boas og svenske Otto Nordenskjöld ligefrem deres museer i missionsudstillingerne, for at kunne gøre krav på en del

66 Løventhal 1870, s. 27.

67 Henschen 2019, 118ff.

68 Bl.a. Coombes 1994, s. 171.

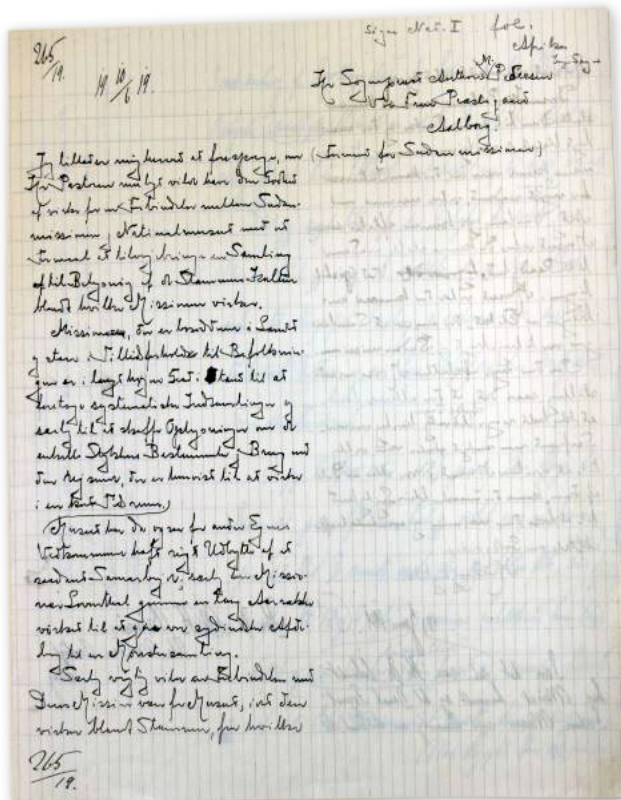
69 ESA Indien 616/98 (13. september 1898); ESA Afrika 167/09 (1. april 1909); ESA Afrika 256/06 (12. maj 1906).

70 Kjær 1980, s. 382.

71 En søgning på www.kulturarv.dk/mussam viser for eksempel genstande med missionsproveniensen på bl.a. museerne i Esbjerg, Svendborg, Frederikshavn (Bangsbo) og Rønne (Bornholm).

72 Samtale med inspektør Jakob Seerup på Bornholms Museum, februar 2020.

73 Besøgstal fra DMS' arkiv i Rigsarkivet, nr. 194: "Korrespondance o.a. materiale vedr. Missionsudstillinger".

**Den første henvendelse
fra Etnografisk Samling til
Sudanmissionen.**

ESA Afrika 265/19 (10. juni 1919).

af genstandene.⁷⁴ De danske udstillinger var blandt periodens bedst besøgte, og i 1919 fik Etnografisk Samling øje på dem.

Den stærke kontakt

Den 10. juni 1919 fik bestyrelsen for Sudanmissionen brev fra Etnografisk Samling:

”Paa den nys afsluttede Missionsudstilling saas det, at der allerede findes et ikke helt ringe Antal Sager herhjemme. Saafremt man mulig skulde være villig til at overlade Museet disse eller en del af dem, kunde der maaske blive Lejlighed til at bese dem nærmere og træffe Aftale om Godtgjørelse.”⁷⁵

Samlingens leder, Sophus Müller, henviste bl.a. til Løventhals indsamling som eksempel på det tidligere gode samarbejde mellem museet og danske missionærer. Og han beskrev missionens helt særlige betydning for den antropologiske videnskab:

⁷⁴ Hasinoff 2011, s. 25–26; Reinius 2005, s. 89 f. Også fremtrædende britiske antropologer var engageret ifølge Coombes (Coombes 1994, s. 167).

⁷⁵ ESA Afrika 265/19 (10. juni 1919). Der er formentlig tale om udstillingen på Frederiksberg slot 25–30. maj 1919, jvf. Udstillingsprogrammer i Det Kongelige Biblioteks Småtryksamling

"Missionærer, der er bosatte i Landet og staar i Tillidsforhold til Befolkningen er i langt højere Grad i Stand til at foretage systematiske Indsamlinger og særlig til at skaffe Oplysninger om de enkelte Stykkers Bestemmelse og Brug end den Rejsende, der er henvist til at virke i et kortere Tidsrum."⁷⁶

Næsten ordret de samme vendinger, som Ole Olufsen, jvf. Ovenfor, havde brugt året før i *Geografisk Tidsskrift*.

Niels Brønnum førte korrespondancen i sin egenskab af leder af missionsarbejdet og måtte meddele, at det ikke kunne lade sig gøre at sælge genstandene – ikke overraskende al den stund de jo tjente agitationsformål og i øvrigt på dette tidspunkt for størstedelens vedkommende tilhørte et fællesinitiativ. Men i en brevveksling frem og tilbage, nåede de frem til en aftale, hvor Sudanmissionen skaffede genstande til Etnografisk Samling. I de følgende år opstod et løbende samarbejde mellem Brønnum og de skiftende direktører og inspektører ved Etnografisk Samling, der udviklede sig til at involvere flere af de andre missionsorganisationer og enkeltmissionærer – en kontrast til den mere og mere sparsomme og lunkne interesse for mission i *Geografisk Tidsskrift*.

Museumsmisionærer

Hvis missionærbidrag til de antropologiske samlinger i sig selv var en etableret tradition, så er kontakten mellem Niels Brønnum og Sophus Müller udtryk for en vigtig ændring: Tidligere havde det hovedsagelig været missionærene, der tog initiativet til at udvælge genstande, og de havde muligvis indsamlet dem allerede inden de kom i forbindelse med Etnografisk Samling. Nu blev det Etnografisk Samling, der direkte styrede indsamlingen. Dermed kom missionærer til at bidrage med en markant forøgelse af museets samlinger, og de områder der var repræsenteret. Særlig i Nigeria, Kina, og inden for Teltmissionens/Pathanmissionens område i det nuværende Pakistan, blev der etableret kontinuerlige indsamlinger, ikke bare af genstande men også af film som missionærene optog på stedet.

Succesen bundede i skiftende inspektørers talent for at gøre projektet attraktivt for missionærene og give dem en fornemmelse af ligeværd og anerkendelse. Allerede i det første brev havde Müller foreslået, at eventuelle genstande kunne mærkes med en etiket med Sudanmissionens navn. Senere mente man tilsyneladende, at hvis Brønnum ikke ønskede at opsplitte missionsudstillingerne, måtte han være interesseret i at opbygge et tilsvarende udstillingsvindue for missionen i Nationalmuseets rammer, og derfor blev tilbuddet udvidet til "særlige Skabe"

76 ESA Afrika 265/19 (10. juni 1919).

mærket "Dansk Sudan Missions Samling".⁷⁷ Og det blev aftalen. Til gengæld opfodrede Niels Brønnum stærkt Sudanmissionens missionærer til at indsamle genstande. Dette tiltag åbenbarede imidlertid en vis konflikt internt i organisationen, for hvor Brønnum så værdien i antropologisk indsamling, så var mange missionærer enten ikke interesseret i at samle ind eller ønskede ikke at give de 'souvenirs' eller anskueselsgenstande, de havde erhvervet, fra sig. I et brev fra 1923 til Etnografisk Samling beklagede Brønnum sig over, at han ikke kunne sende genstande fra missionærerne: "Grunden er denne, at Fristelsen er bleven dem for stor til at forære de hjembragte Sager til Venner og Bekendte."⁷⁸ Brønnum mente imidlertid, at det måtte være muligt at samarbejde om at få missionærernes øjne op for projektet, ligesom han selv var blevet 'vakt'. De måtte selv komme op på museet og se, "hvor storartede Samlinger, der findes".⁷⁹ For særlig genstridige missionærer var løsningen efter Brønnums mening en forening af forskellige motiver: Etnografisk samling burde således give den pågældende en personlig særundervisning "og aabne hans Øjne for Betydningen af, at vort Land har en saadan Samling, og [hvis] De derpaa gav ham et mindre Beløb at gøre Indkøb for, tror jeg, den bedste Plan vilde være, at han samlede noget sammen derude og sendte det hjem."⁸⁰

Aftalen med Niels Brønnum blev en slags mønstersamarbejde, som ikke mindst Müllers efterfølger, Thomas Thomsen, igennem 1920'erne og 1930'erne udvidede til de øvrige organisationer i missionsbevægelsen. I flere af de første henvendelser til Østerlandsmissionen, DMS, Brødremenigheden, Teltmissionen og de andre, blev der slået på kontakten til Sudanmissionen og den betydning, som denne organisation havde haft for museets samlinger. Det blev samtidig praksis under Thomsen, at missionærerne blev lønnet med et fast beløb til indkøb, der kunne forhøjes om nødvendigt, og som en lille bonus modtog samlingens "Aarbog". Nogle missionærer blev nærmest for ivrige. Det er i hvert fald svært at se, hvad samlingen skulle stille op med det antilopehorn, som forvalter Chr. E. Rasmussen fra Sudanmissionen i Esbjerg tilbød sammen med en vase mod, at Etnografisk Samling gav en "Pengegave" til Sudanmissionen – tilbuddet indledtes meget sigende med oplysninger om Sudanmissionens dårlige økonomi.⁸¹ Men de vigtigste argumenter befandt sig på et højere plan:

I forsøget på at få missionærerne til at se pointen i indsamlingerne, holdt Thomsen sig ikke tilbage. De ovennævnte skabe med Sudanmissionens samling, der i sig selv var en udvidelse af det oprindelige tilbud om 'navnemærkater', blev

77 ESA Afrika 6/22 (4. februar 1922). Det fremgår af andre breve, at det var praksis, at man som giver få en opstilling med sine genstande særskilt. Eksempelvis brev til Chr. Knauer i Kongo ESA Afrika 126/20 (5. marts 1920).

78 Brev fra Niels Brønnum ESA Afrika 79/23 (16. september 1923).

79 Ibid.

80 Ibid.

81 Ibid.

eksplicit fremstillet som muligheden for at opnå en "Art permanent Missionsudstilling", hvis den pågældende mission leverede tilstrækkelig med genstande.⁸² Det blev afhængig af situationen i et vist omfang afløst af det nationale argument; missionærernes indsamling skulle ses som en patriotisk handling: "jeg vilde ikke gerne, at den norske Mission skulde blive fyldigere repræsenteret her end den danske", skrev man f.eks. i 1925 til Niels Brønnum med henblik på at få Sudanmissionen til at øge deres indsamling – hvilket Brønnum da også gjorde efterfølgende.⁸³ En pietetsfølelse der jo altså ikke havde afholdt Thomsen fra at indlede samarbejdet med de norske missionærer.

Når kontakten så var etableret og missionærerne overbevist om vigtigheden, kom den næste fase: selve anskaffelsen af genstande. Her involverede arbejdsdelingen oplagt et element af kontroltab for Etnografisk Samling. I felten var det naturligvis missionærerne, der havde ansvaret for, at det nu også var passende genstande, der blev samlet, og at de blev forsynet med de rigtige oplysninger. Derfor skete det under en streng styring og forsøgsvis ensretning fra Etnografisk Samlings side, både hvad angik de enkelte genstande og deres beskrivelse. Her ramte man imidlertid et ømt punkt, for missionærer og forskere havde på flere punkter forskellige forudsætninger. Det gode samarbejde blev således af og til vanskeliggjort, fordi missionærerne betragtede deres omgivelser i almindelighed som et mål for indsamling og ikke nødvendigvis havde blik for genstandenes antropologiske kvalitet. Det kan eksemplificeres ved at se på missionsudstillingerne, missionsbevægelsens pendant til Etnografisk Samling. Her var der genstande af meget svingende kvalitet, og mere væsentligt: de blev i vidt omfang identificeret tidsmæssigt og knyttet til navngivne personer, ligesom man lagde vægt på at spejle en foranderlig nutid – udstillinger kunne ligefrem aflyses med den begrundelse, at de ikke afspejlede samtiden.⁸⁴ Etnografisk Samling var derimod, lidt forenklet, tilhængere af det, Johannes Fabian har kaldt 'det antropologiske præsens', altså at kultur blev beskrevet i idealformer, som tidløse, uforanderlige – og genstandsindsamlingen skulle være målrettet genstande, der repræsenterede dette eller udmærkede sig efter antropologiske eller håndværksmæssige kriterier.⁸⁵

Ovennævnte eksempel med antilopehornet er måske udtryk for dette skisma, og Etnografisk Samling måtte af og til afvise at modtage genstande, f.eks. da man i diplomatiske vendinger takkede missionæren Asbjørn Fog for tilbuddet om et læderrelief, der tilsyneladende var lavet som souvenir: "Desværre maa jeg sige, at saadanne Arbejder, der udføres til Europæere, falder udenfor vor Samlings Ram-

82 Brev til Anna Bramsen fra Teltmissionen, som ligger ESA Afrika 148/25 (21. december 1925); jvf. tilsvarende formulering til metodistmissionæren Johannes Bræstrup ESA Afrika 117/26 (1926).

83 ESA Afrika 136/25 (8. december 1925).

84 Eilert Morthensens memorandum 1938. (Korrespondance o.a. materiale vedr. Missionsudstillinger. DMS' arkiv: 10162:194).

85 Fabian 1983, s. 35ff.

mer, eller i hvert fald staar saa nær deres Grænser, at vi ikke kan inklade os paa at erhverve det."⁸⁶ Den slags afslag var dog altid ledsaget af forsikringer om, hvor værdsat samarbejdet var – og som det var blevet en vane, når missionærer skulle overbevises om fortsat at støtte samlingen, blev Fog efterfølgende inviteret ind på museet for ved selvsyn at se, hvad det var for et projekt, han skulle bidrage til. Den slags misforståelser mellem missionens og antropologiens to kulturer, skulle nødvendigvis føre til, at missionærerne gav museets penge ud på værdiløse genstande. Derfor skrev museet direkte til enkeltmissionærer uden om den styrelse, der oprindeligt havde etableret kontakten, og instruerede dem nøje i, hvilke ting der kunne have interesse. I Sudanmissionen, var det ikke længere Brønnum, man henvendte sig til, når Thomsen omhyggeligt forklarede missionær Axel Pedersen i Numan, Nigeria, hvordan de 2-300 kr., han blev tilbudt til indkøb, skulle bruges. Det blev for eksempel understreget, at det ikke drejede sig om et kunstmuseum, men at genstandene skulle belyse alle sider af kulturen.⁸⁷ Med Prip-Møller, der havde en status og akademisk baggrund, som svarede mere til samlingens ansatte, var forholdet friere, og man vurderede tilsyneladende, at han på egen hånd kunne vurdere værdien og endda tage initiativ til at underbygge genstandene med andre former for empiri.⁸⁸ I løbet af 1930'erne sendte Prip-Møller på eget initiativ en del genstande, og efter hans død overgik en del af hans samlinger til Nationalmuseet.⁸⁹

Et effektivt samarbejde

Et succesfuldt eksempel på, hvordan samarbejdet om en indsamling kunne forløbe, og på hvor vigtigt det var, at parterne forstod hinanden, giver sagen om modeller af kinesiske fiskeredskeber, som Etnografisk Samling havde ønsket og derfor bestilt fra DMS. Den store missionsorganisation sendte sagen videre til missionær Bolwig i Manchuriet i 1931, som derefter modtog fotos og beskrivelser fra Etnografisk Samling for at sikre, at missionæren var tilstrækkelig informeret – "Vedlagte Artikel vil give Dem et Indtryk af, hvad der er Samlingens Hensigt."⁹⁰ Det viste sig imidlertid, at det, der var tænkt i København, var vanskeligere at organisere i Manchuriet, fordi missionæren nu havde problemer med at formidle sagen til næste led. De lokale håndværkere, der var vant til at lave rigtige redskaber, havde svært ved at lave udstillingsmodeller, måtte Bolwig meddele samlingen efter et par måneder. Han regnede dog med at sende dem en måneds tid

86 ESA Afrika 139/33 (13. maj 1935).

87 Flere breve frem og tilbage. ESA Afrika 58/36 (4. september 1936).

88 Brev fra Prip-Møller som er stødt på nogle fotos, som han har taget af et tempel i Colombo og sender "da det mulig kunne have nogen Interesse i Forbindelse med Munkedragterne, som vi saa paa for et par maaneder siden." (ESA Forinden 86/34 (3. februar 1934).

89 Madsen 2003, s. 190, 195.

90 ESA Kina 42/32 (3. september 1931).

Conrad Sophus Bolwig, der leverede modeller af kinesiske fiskeredskaber til Etnografisk Samling var dansk missionær i Kina fra 1893 til 1946.

Danmission fotoarkiv.

senere, selvom han nu måtte tage den borgerkrigs-lignende tilstand i landet i ed – ”de urolige forhold herude gör, at man ikke kan forudsige noget bestemt”, skrev han lakonisk.⁹¹ På Etnografisk Samling svarede Thomsen, at museet satte stor pris på, at Bolwig havde forvaltet opgaven ”trods de ugunstige Forhold i Manchuriet for Tiden. De skal dog ikke fremme Sagen paa Bekostning af Deres Arbejde, vi der er vant til oversøiske Forbindelser, kender de mange Vanskeligheder, der kan opstå.”⁹² I slutningen af april, efter et halvt års skriverier frem og tilbage, kunne Bolwig endelig meddele Etnografisk Samling, at genstandene var sendt til gartnermissionær Kaj Olsen i Pitsaikou (nu Picaigou) i Manchuriet, som ville tage sig af det videre forløb – og at Nationalmuseet i øvrigt kunne modtage modellerne som en gave.⁹³

Konflikterne var da også små, alt taget i betragtning, og der herskede under Thomsen og hans efterfølger Birket-Smith en ret uformel og gensidigt anerkendende tone mellem missionærerne og museet. Flere af de udsendte missionærer skrev om, hvor glade de var for årligt at modtage museets årbog hjemmefra.⁹⁴ Og Etnografisk Samling fik jævnlig besøg af bestyrelserne for missionsorganisationerne, der, inden de rettede henvendelse til deres missionærer, ”gjorde sig

91 ESA Kina 42/32 (8. januar 1932).

92 ESA Kina 42/32 (25. januar 1932).

93 ESA Kina 42/32 (29. april 1932).

94 ESA Afrika 55/38 (26. juni 1937); ESA Kina 162/32 (11. juni 1932).

bekendt med, hvad der allerede forefandtes i museet fra Santhalerne og mente at kunne supplere disse sager," som H. P. H. Kampp fra Santalmissionen skrev.⁹⁵ Derefter aftaltes en sum, og indsamlingen kunne påbegyndes. Tonen, og den sikkert oprigtige værdsættelse, der lå i samarbejdet, kan opsummeres med et citat fra Thomsen til Fanny Paulli fra Pathanmissionen:

"Som De ved Deres Besøg selv kunne forvise Dem om, er det Dem selv, der har grundlagt vor Pathansamling, som jeg er meget glad for. I en etnografisk Samling vil der naturligvis altid være Lakuner at udfylde, men det bør jo ikke være paa Steder, hvor der er danske Missionærer."⁹⁶

Missionærerne var heller ikke kun indkøbere, Etnografisk Samling trak også på deres kundskaber i forbindelse med opstillingen af samlingerne. Det gjaldt ikke bare de genstande, som missionærerne selv havde indsamlet; Birket-Smith, der jo ellers ikke synes at tillægge missionen nogen særlig positiv betydning, kunne således kontakte DMS, da Samlingen havde modtaget en kam med ukendt proveniens: "Jeg vilde være meget taknemmelig, hvis De eller en af de andre missionærer kunde oplyse os derom".⁹⁷

Til gengæld var det så som så med de oprindelige løftet om eksponering af missionssagen. I Etnografisk Samlings *Vejledning for Besøgende*, under Afrika og Kina stod der således stort set intet om mission i katalogerne fra 1909, 1919 og 1922. Om „For-Indien“, som jo i meget høj grad var præget af de missionærindsamlere hed det blot i slutningen:

"Flere af de kolariske Bjergfolk er kun lidet berørt af den arisk-indiske Kultur. Et af de bekendteste er Santhalerne i Nord-Indien, blandt hvilke Kristendommen i den senere Tid har vundet stor Fremgang; Samlingen herfra er væsentlig kommen gennem danske Missionærer [i 1909-udgaven: "gennem den danske Mission"]. Største Delen af den øvrige indiske Samling er tilvejebragt af Missionær E. Løventhal i Vellore."⁹⁸

På det tidspunkt var aftalen med Niels Brønnum kun lige begyndt, men de kommende år bød ikke på væsentlig større anerkendelse. Senere blev Sudanmissionen nævnt, men yderst kortfattet: "Samlingerne fra Nigeria er gave fra den danske Sudan-Missions missionærer."⁹⁹ Altså nok en anerkendelse af samarbejdet, men ikke helt den permanente missionsudstilling, som Brønnum var stillet i udsigt

95 ESA Forindien 66/41 (19. maj 1941).

96 ESA Forindien 141/35 (20. december 1935).

97 ESA Forindien 103/45 (16. februar 1945).

98 Den etnografiske Samling 1909, 1919, 1922.

99 Den etnografiske Samling 1950, s. 103.

tidligere. Der var nok kommet skilte på montrerne, men ellers var der ikke det store, den besøgende mærkede til missionærernes indsamling.

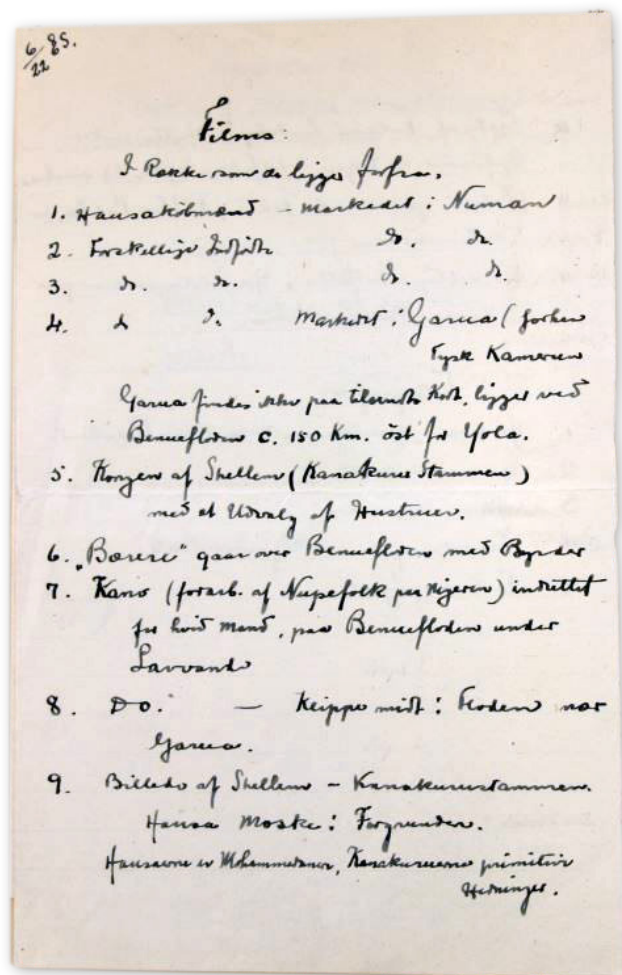
Man kunne beskyldte Etnografisk Samlings medarbejdere for at manipulere, når de lovede missionærerne anerkendelse af deres projekt gennem udstillingerne, uden at de fik det i nogen nævneværdig grad. Omvendt er der ingen tegn på, at missionærerne, hvis mål lå andetsteds, var utilfredse med ordningen – som de jo kunne bevidne ved selvsyn på de tilbagevendende rundvisninger af missionsorganisationernes medlemmer.

Mellem etnografiske tårer og missionsudstillinger

De tre spor i historien om dansk antropologi og dansk mission kan overordnet ses som den sekulære og den religiøse håndtering af det samme objekt, beskrivelsen af ikke-europæiske folkeslag – ikke som sammenstød, men som to parallelle baner, der ét enkelt sted mødes. Et sikkert sjældent fænomen i 1900-tallets danske forskningshistorie uden for teologien og filologien.

Historien kan imidlertid også ses som transporterungen af dette fælles antropologiske genstandsfelt mellem forskellige sfærer. I første omgang har vi en religiøs, eller måske rettere religiøst 'ladet', forståelse af kulturen skabt af de missionærer, der mere end nogle andre danskere forholdt sig til andre kulturelle praksisser og var den største enkeltudgiver af dansksproget litteratur om folkeslag i Afrika og Asien. Af dem var kun et fåtal tilsyneladende interesseret i at lade deres viden og analyser indgå i en sekulær sammenhæng. 'Folkelivsskildringer' var en del af en religiøs sammenhæng, der enten skulle tjene til at uddanne missionærer eller fremme viden og kærlighed – typisk begge dele.

I anden omgang har vi det danske antropologiske miljø, der i løbet af sin udvikling forlader en indledningsvist relativt positiv holdning til missionærerne, hvor de både anerkendes for deres indsats som indsamlere og som modbillede til kolonimagterne. Det forsvinder formentlig som led i en faglig konsolidering, hvor det kulturelle kommer til at veje tungere, og hvor missionærernes manglende vilje til at udtrykke sig sekulært bliver uantagelig – i det mindste ikke egner sig til at referere. Så meget mere slående virker historien om Etnografisk Samling, hvor missionærer og antropologer gladelig samarbejder – selvom de sidste kan siges at høste anerkendelsen for de førstes arbejde: missionærerne bliver assistenter, der er tilfredse med at hente præcis de objekter, som etnograferne ønsker, ved afgivelsen bekymrer de sig tilsyneladende ikke synderligt om deres offentlige anerkendelse, eller at genstandene kun i meget begrænset omfang bliver omfattet af missionærernes forståelse. På samtidens missionsudstillinger var det gentagne gange blevet understreget, at de udstillede genstandene mistede deres værdi ved ikke at

Missionærerne sendte ikke kun genstande, også film blev fra et tidligt tidspunkt optaget og leveret til etnografisk samling. ESA Afrika 6/22.

blive forstået religiøst.¹⁰⁰ Nu sker det mærkelige, at indsamlingen får en ny værdi, som missionærerne ikke behøver at have ejerskab over. Er det den nationale følelse, etnograferne slår på som fælles mødested, der giver et nyt formål eller bliver det 'desinfektionsmiddel', der fjerner den religiøse aura? Det nationale var et fast argument for datidens Etnografisk Samling,¹⁰¹ og man kan spørge sig selv om den større betydning missionær-antropologer har haft i andre lande skyldes, at de har ageret inden for deres eget lands kolonier og derfor set en højere interesse i at publicere bredt om dem – også på et sekulært plan?

At missionærerne ikke har været særlig synlige i offentlighedens møde med genstandene i Etnografisk Samling, får én til at overveje betydningen af denne form for 'renselse' inden for datidens publikationer: Har missionærers skrevne bidrag på samme måde været rensset for deres proveniens, inden de evt. fik indgang i artikler af folk som Birket-Smith? Det er et spørgsmål, som er ulige sværere

100 World Missionary Conference 1910 VI, s. 114.

101 Høiris 2010, s. 370.

at behandle, da det kræver et meget mere omfattende kildemateriale, der næppe findes.

Historien om dansk antropologi og mission peger i hvert fald, på hvordan dansk religions betydning strækker sig ud over det erklæret religiøse rum og bliver relevant, ikke bare for missions- og kirkehistorien men for synet på Danmarks rolle i verden og verdens rolle i Danmark.

Litteratur

- Andersen, Peter B.; Carrin, Marrin og Soren, Santosh K. 2011: *From Fire Rain to Rebellion: Reasserting Ethnic Identity Through Narrative*. Manohar Publications.
- Beck, Brenda E. F. 1979: "Body Imagery in the Tamil Proverbs of South India". *Western Folklore*, s. 21-41. DOI:10.2307/1498982
- Bickers, Robert A. et al. 1996: "Introduction". Robert A. Bickers & Rosemary Seton (red.): *Missionary Encounters: Sources and Issues*. Curzon Press, s. 11-37. DOI:10.4324/9781315026435
- Birket-Smith, Kaj 1911: "W. Barbrooke Grubb: An Unknown People in an Unknown Land". *Geografisk Tidsskrift*, 21, s. 208-210.
- Birket-Smith, Kaj 1941-1942: *Kulturens Veje*. Jespersen og Pio.
- Bjørnlund, Matthias 2015: *På herrens mark*. Kristeligt Dagblads Forlag.
- Bleie, Tone 2017: "Scholarship, Subtext, Submission, and Mission: Reintroducing Paul Olav Bodding". *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 2017, 3, s. 4-25.
- Brønnum, Niels H. 1923: *Folkeliv i Sudan*. Sudanmissionen.
- Brønnum, Niels H. 1926: *Under Dæmoners Aag*. Sudanmissionen.
- Buggeln G.; Paine, C. and Brent Plate S. 2017: "Missionary Museums!". G. Buggeln et al: *Religion in Museums, Global and Multidisciplinary Perspectives* (eds.). Bloomsbury Academics, s. 231-238. DOI:10.5040/9781474255554.ch-026
- Carrin, Marine og Tambs-Lyche, Harald 2008: *An Encounter of Peripheries: Santals, Missionaries, and Their Changing Worlds*. Manohar.
- Comaroff, John L. og Comaroff, Jean 1991: *Of Revelation and Revolution – Christianity, Colonialism and Consciousness in South Africa*, vol. 1. The University of Chicago Press. DOI:10.7208/chicago/9780226114477.001.0001
- Coombes A.E 1994: "'For God and for England': missionary contributions to an image of Africa". A. Coombes: *Reinventing Africa: museums, material culture and popular imagination in Late Victorian and Edwardian England*. Yale University Press, s. 161-186.

- Corbey, R. og Weener, F. K. 2015: "Collecting while converting: missionaries and ethnographics". *Journal of Art Historiography*, 12, s. 1-14.
- Cox, Jeffrey 2002: *Imperial fault Lines: Christianity and colonial power in India, 1818-1940*. Stanford University Press.
- Cox, Jeffrey 2008: *The British Missionary Enterprise Since 1700*. Routledge.
DOI:10.4324/9780203936214
- Daniel Henschen 2017B: "Lægmission som bevægelse: udvikling og gennemslagskraft i Danmark mellem 1890 og 1970". *Bibliotek for Læger*, s. 180-209.
- Den etnografiske Samling 1909, 1915, 1919, 1922: *Vejledning for Besøgende*. Nationalmuseet
- Den etnografiske Samling 1938, 1950. *Tropiske Naturfolk*. Nationalmuseets Vejledninger.
- Fabian, Johannes 1983: *Time and the Other*. Columbia University Press.
- Frykenberg, Robert E. 2003 (red.): *Christians and Missionaries in India: Cross Cultural Communication since 1500*. RoutledgeCurzon.
DOI:10.4324/9780203061084
- Geest, Sjaak van der 1990: "Anthropologists and Missionaries: Brothers under the Skin". *Man*, XXV, s. 588-601. DOI:10.2307/2803655
- Geest, Sjaak van der og Kirby, J. P 1992: "The Absence of Missionaries in African Ethnography, 1930-65". *African Studies Review*, XXXV, s. 59-103.
- Gilberg, Rolf 1999: „Etnografisk samlings historie: Det Kongelige Ethnografiske Musæum blev til en enhed i Udenlandske Afdeling på Nationalmuseet“. *Jordens Folk*, 3, s. 29-58.
- Gregersen, Malin 2010: *Fostrande Förpliktelse. Representationer av ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft*. Lunds Universitet.
- Grønbech, Vilhelm 1919: "Primitiv Religion". *Nordisk Missionstidsskrift*, 3, s. 3-16.
- Harries, Patrick 2005: "Anthropology". Norman Etherington (red.): *Missions and Empire*. Oxford University Press, s. 238-260. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199253487.003.0012
- Hasinoff, Erin L. 2011: *Faith in Objects. American: Missionary Expositions in the Early Twentieth Century*. Palgrave Macmillan.
DOI:10.1057/9780230339729
- Henningsen, Anne Folke 2005: "Kristen mission og kvinders øgede mulighedsrum". *Kvinder, Køn og Forskning*, no. 1-2, s. 74-87. DOI:10.7146/kkf.v0i1-2.28125
- Henningsen, Anne Folke 2010: "Contesting Promised Land: Moravian Mission Land Conflict in South Africa around 1900". *Social Sciences and Missions*, 23:2, s. 254-275. DOI:10.1163/187489410x511560

- Henschen, Daniel 2014A: "The Bishop of Tranquebar and Shiva's Elephant: Danish Missionaries and Indian Independence". E. Fihl og A. R. Venkatachalapathy, (red.): *Beyond Tranquebar: Crappling across Cultural Borders in South India*. Orient BlackSwan, s. 402-424.
- Henschen, Daniel 2014B: "Kaldet i radioen: Ydre Mission i Danmarks Radio 1925 til 1965". *Kirkehistoriske Samlinger*, s. 131-165.
- Henschen, Daniel 2017A: "The Circulation of Danish Missionary Literature 1880-1944". *Journal of Social History*, 50:3, s. 518-533. DOI:10.1093/jsh/shw039
- Henschen, Daniel 2019: *Da danskerne ville omvende verden*. Gads Forlag.
- Henschen, Daniel 2020: "Kundskab og varme Hjerter: Publikumsstrategier på missionsudstillingerne i Aalborg i 1910 og 1954". Lars Bisgaard et al. (Red.): *Danske museumshistorier i 400 år – formidling, oplysning, oplevelse*. Syddansk Universitetsforlag, s. 209-232.
- Heyden, Ulrich van der & Feldtkeller, Andreas (red.) 2012: *Missionsgeschichte als Geschichte der Globalisierung von Wissen*. Franz Steiner Verlag. DOI:10.1515/hzhz.2013.0519
- Høiris, Ole 1986: *Antropologien i Danmark*. Nationalmuseets Forlag.
- Høiris, Ole 2010: *Antropologiens idehistorie: 2500 års konstruktion af os selv og de fremmede*. Aarhus Universitetsforlag.
- Jensen, Hermann 1907: *Tanker om Kastevæsenet ud fra Aandslivet i Indien*. DMS forlag.
- Jensen, Mogens 1992: *To mænd og deres mission: Anton Marius Pedersen, Niels Høegh Brønnum og Dansk Forenet Sudan Mission 1905-1925*. Savanne.
- Johnston, Anna 2003: *Missionary Writing and Empire, 1800-1860*. Cambridge University Press. DOI:10.1017/cbo9780511550324
- Kampp, H. P. H. 1921. *Folkelivsbilleder fra Santalistan (Tilabani)*. Den Nordiske Santalmission.
- Kastfelt, Niels 1981: *Kultur mødet i Nigeria: mødet mellem Bachamafolket, engelske koloniembedsmænd og Dansk Forenet Sudan Mission*. Gad.
- Kastfelt, Niels 2013: "Kristendom i grænseland: Kirkehistoriske perspektiver på et afrikansk religionsmøde". *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 3, s. 2-20. DOI:10.7146/dtt.v76i3.105817
- Kjær, Birgitte 1980: "'Gamle Thomsens' børnebørn. Om oprettelsen af de første provinsmuseer i Danmark". *Fortid og Nutid*, 3, s. 362-389.
- Larsen, L. P. 1907: *Hindu Aandsliv og Kristendommen: Missions Foredrag holdte Paa Universitetet i København*. G. E. C. Gads Forlag.
- Lindenfeld, David og Richardson, Miles 2011: "Introduction". Lindenfeld & Richardson (red.): *Beyond conversion and syncretism: indigenous encounters with missionary Christianity*. Berghahn, s. 1-23.
- Løgstrup, Theodor 1917: *Det danske Missionsselskab 1821-1917*. Lohse.

- Løventhal, Eduard 1870: *Til den danske Menighed af Folkekirken. Mit Missions syn*. Schiødt.
- Madsen, Emil 1909: "De vigtigste af danske foretagne Rejser og Forskninger i Asien". *Geografisk Tidsskrift*, 20, s. 298-301.
- Madsen, Hans Helge 2003: *Prip-Møllers Kina: arkitekt, missionær og fotograf i 1920'erne og 30'erne*. Arkitektens forlag.
- Maxwell, David 2015: "The Missionary Movement in African and World History: Mission Sources and Religious Encounter". *The Historical Journal*, 58, s. 901-930. DOI:10.1017/s0018246x15000084
- Montell, Gøsta 1939: "J. Prip-Møller: Chinese Buddhist Monasteries". *Geografisk Tidsskrift*, 42, s. 50-58.
- Nielsen, Aage Krarup (red.) 1930: *Jordens erobring*. Chr. Erichsens Forlag.
- Nielsen, Harald 2012: *Erik W. Nielsen – og hans bidrag til efterkrigstidens missionsteologi*. Dansk Missionsråd.
- Nielsen, Harald 2019: *Det danske missions selskabs historie 1821-1985*. Danmission.
- Nielssen, Hilde 2007: "Til Jordens Ender. Om hvordan verden ble brakt til Norge og omvendt på etnografiske utstillinger i misjonsregi". *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, s. 73-93.
- Nielssen, Hilde et al. (red) 2011: *Protestant Missions and Local Encounters in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Unto the Ends of the World*. Brill. DOI:10.1163/ej.9789004202986.i-337
- Okkenhaug, Inger Marie 2003 (red.): *Gender, race and religion: Nordic missions 1860-1940*. Studia missionalia svecana.
- Olufsen, Ole 1913: "Otto Nordenskjöld: Kolonisationen och Naturfolken. Drag ur Nutidens Kolonialpolitik och Kolonialstyrelse.". *Geografisk Tidsskrift*, 22, s. 280-281.
- Olufsen, Ole 1918: "Anmeldelse af På Obanade Stigar. Tjugofem År i Ost-Turkestan. Svenska Missionsförbundets Mission i Ost-Turkestan". *Geografisk Tidsskrift*, 24, s. 187-188.
- Pedersen, Poul 1991: "Tab og adskillelse på Herrens mark: familien Løventhal i Indien og Danmark.". *Antropologi*, 23, s. 173-184.
- Pratt, Mary Louise 2008: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Routledge. DOI:10.4324/9780203106358
- Prip-Møller, Johannes 1934: "Arnold Heim: Minya Gongkar". *Geografisk Tidsskrift*, 37, s. 307-313.
- Ramløv, Kirsten 1995: "Eduard. Løventhal. En missionær i Indien og hans indsamlinger". *Nationalmuseets arbejdsarkiv*, s. 76-88.
- Reinius, Lotten G. 2005: *Förfärliga och begärliga föremål. Om tingens roller på Stockholmsutställningen 1897 och etnografiska missionsutställningen 1907*. Etnografiska museet.

- Richards, Thomas 1993: *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire*. Verso.
- Rung, J. 1882: "Halvøen Korea". *Geografisk Tidsskrift*, 6, s. 115-116.
- Sebro, Louise 2010: *Mellem afrikaner og kreol: etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*. Lunds Universitet.
- Sharpe, Eric J. 1997: *Comparative religion: a history*. Bloomsbury Academic.
- Shelton, Anthony Alan 2006: "Museums and Anthropologies: Practices and Narratives". Sharon Macdonald, (red.): *A Companion to Museum Studies*. Blackwell, s. 64-80. DOI:10.1002/9780470996836.ch5
- Smalley, William Allen 1978: *Readings in Missionary Anthropology*. William Carey Library.
- Thalbitzer, William 1907: "Grønland og Missionen". *Politiken*, 10. April, s. 7-8.
- Thode Jensen, Niklas 2014: "Making it in Tranquebar: Science, Medicine and the Circulation of Knowledge in the Danish-Halle Mission, c. 1732-44". Ester Fihl og A. R. Venkatachalapathy (red): *Beyond Tranquebar: Grappling Across Cultural Borders in South India*. Orient BlackSwan, s. 325-351.
- Thorne, Susan 1997: "The Conversion of Englishmen and the Conversion of the World Inseparable". Frederick Cooper & Ann Laura Stoler (red.): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. University of California Press, s. 238–262. DOI:10.1525/california/9780520205406.003.0007
- Thorne, Susan 1999: *Congregational Missions and the Making of an imperial Culture in 19th Century England*. Stanford University Press.
- Vahl, Martin 1926: „Louis Marin: Questionnaire d’Ethnographie. Table d’analyse en Ethnographie“. *Geografisk Tidsskrift*, 29, s. 58-59.
- Vallgård, Karen 2008: "Omvendte omvendelser: Om to danske missionærers møde med Indien i den første halvdel af det 20. århundrede". *Historisk Tidsskrift*, 108:2, s. 389-426.
- Vallgård, Karen 2014: *Imperial Childhoods and Christian Mission: Education and Emotions in South India and Denmark*. Palgrave Macmillan. DOI:10.1057/9781137432995
- Wingfield, Chris 2017. "'Scarcely more than a Christian trophy case?': The global collections of the London Missionary Society museum (1814-1910)". *Journal of the History of Collections*, 29:1, s. 109-128. DOI:10.1093/jhc/fhw002
- Wingfield, Chris et al. (red.) 2015: *Trophies, Relics and Curios? Missionary Heritage from Africa and the Pacific*. Sidestone Press.
- World Missionary Conference 1910: *Report of commission VI: The home base of missions*. Oliphant, Anderson & Ferrier.

Hjemmeside

DBL: M. Vahl: http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Naturvidenskab_og_teknik/Geograf/M._Vahl (besøgt 1. september 2020)

Utrykt kildemateriale

DMS' arkiv i Rigsarkivet, privatarkiv nr. 194: "Korrespondance o.a. materiale vedr. Missionsudstillinger".

ESA: Etnografisk Samlings arkiv i Nationalmuseet. Korrespondancen i arkivet ligger efter de nævnte regioner, registeret efter rækkefølge for modtagelse/ årstal.

Summary***Does "the ethnographer [cry] tears of blood"?: missionaries and Danish anthropology***

The article examines the relationship between the Danish mission movement and Danish anthropology from approx. 1900 until World War II. The Danish mission movement was once the most important single mediator of the world outside Europe. And it had its heyday at the same time as the consolidation of a Danish anthropological discipline that dealt with the same areas. Yet the relationship between the two groups remains essentially undiscovered – despite international recognition of the importance of missionaries for the development of anthropology.

The article deals with Danish missionaries' anthropological publications, and the treatment of foreign missions in the anthropological environment of the time. Finally, the collaboration between the mission movement and the Ethnographic Collection of the National Museum of Denmark (the then principal anthropological institution) is uncovered for the first time through the Ethnographic Collection's archive. It appears as a strikingly committed and mutually appreciative collaboration given the otherwise sharp boundaries between anthropologists and missionaries.

Kirsten Egholk er cand.mag. i etnologi og master i museologi. Siden 2019 har hun været projektansat museumsinspektør i Historie & Kunst i Københavns Kommune. Fra 2015 til 2018 har hun som museumsinspektør på Københavns Museum været med til at udvikle udstillinger til det nye Københavns Museum, der åbnede i Stormgade 18 i februar 2020. Fra 1998 til 2015 var hun formidlingsansvarlig museumsinspektør på Greve Museum.

Keywords: Børneværn, børneforsorg, anbragte børn, feltarbejde, kvalitative interview, metode, arkiver, museum, indsamling, udstilling, formidling, brugerinddragelse, København, 1937-1965

BØRNEVÆRNET PÅ MUSEUM

– etnologen som indsamler, terapeut og formidler

Den 7. februar 2020 åbnede det nye Københavns Museum i Stormgade 18.

Fra 1937 til 1965 husede bygningen Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsværn, som førte tilsyn med børn og traf afgørelser om anbringelse af børn under 18 udenfor hjemmet på grund af barnets eller hjemmets forhold. Museet ønskede at formidle denne historie i de nye udstillinger og inviterede tidligere anbragte københavnske børn til at deltage med deres fortælling.

Artiklen reflekterer over etnologiske kvalitative metoder i forbindelse med indsamling af en kompleks velfærdshistorie med fokus på de tidligere anbragte børns historier og museologiske udfordringer ved forskellige formidlingsformer som udstillingsmediet, en interaktiv installation og et dilemmaspil.

Socialt udsatte og anbragte børn er vigtige for den nuværende socialdemokratiske regering, der tiltrådte juni 2019. I august 2019 fik Godhavnsgangene og andre tidligere anbragte børn en officiel undskyldning af statsminister Mette Frederiksen, som også i sin nytårstale den 1. januar 2020 sagde: ”Vi har et særligt ansvar for de børn, der har det allersværest. Børn, der har oplevet misbrug, vold og svigt. I Danmark er der flere tusinde børn, som ikke kan bo hjemme hos deres egen mor og far. Fordi deres forældre ikke kan passe ordentligt på dem.” Også

musealt har mennesker på kanten af det danske velfærdssamfund fået en mere fremtrædende plads i både forskning og formidling. Danmarks Forsorgsmuseum i Svendborg understreger for eksempel, at anbringelser af børn uden for hjemmet er en del af hele velfærdssamfundets historie. Det er ikke kun de tidligere anbragte børns historie. Det er vores fælles historie.

Det nye Københavns Museum, som åbnede den 7. februar 2020, har også valgt at sætte fokus på anbragte børns historie som en vigtig del af Københavns nyere velfærdshistorie. Det skyldes, at museet flyttede ind i Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsværns tidligere kontorer i Stormgade 18. Museet gennemførte en kvalitativ indsamling af tidligere anbragte københavnske børns individuelle historier og oplevelser om Børneværnets anbringelser af børn. Udstillingsprojektets formål har både været at indsamle ny viden gennem interviews og udvælge arkivalier fra perioden 1937 til 1965 med henblik på en udstilling om bygningens historie.

Artiklens undertitel *etnologen som indsamler, terapeut og formidler* er valgt med henblik på at indkredse den etnologiske undersøgelse, etnologisk metode og det at arbejde med et personfølsomt emne omkring tidligere anbragte børn. Tidsmæssigt omhandler artiklen perioden fra 1937 til 1965, hvor Børneværnet lå i Stormgade 18 og hvordan museet har arbejdet med emnet gennem brugerinddragelse i samtiden. Artiklen præsenterer indledningsvist børneforsorgen med relevant eksisterende forskning, da der er skrevet meget om børneforsorgen, også i museumssammenhænge. Til gengæld er der skrevet mindre om de metodiske dilemmaer forbundet med udstillinger, som denne artikel beskæftiger sig med. Med udgangspunkt i metoder som feltarbejde i de skrevne kilder, indsamling af mundtlige kilder og kuratering af både de skrevne og mundtlige kilder til formidlingsprodukter, bidrager artiklen med metodiske og museologiske perspektiver på det etnologiske feltarbejde i anbragte børns historie. Dette drejer sig for eksempel om, at et følsomt emne omkring at være anbragt skal laves om til et folkeligt formidlingsprodukt. I denne proces er en række etiske og metodiske overvejelser trådt frem, som er værd at belyse: 1) fortrolighed med menneske eller museum i både forsknings-, indsamlings- og formidlingsfasen og forholdet mellem interviewer og informant, 2) etnologen som terapeut i forbindelse med svære tabubelagte emner som tvangsfjernelse fra hjemmet, og 3) om det er lødig museumsformidling at anvende autentiske interviews og erindringer og sammensætte dem til en telefonsamtale og gøre den til telefondrama.

Børneforsorgen på museum

I de senere år har statens velfærdsarbejde og anbringelser af børn og unge på forskellige forsorgsinstitutioner fået en del opmærksomhed i forskningsprojekter.¹ Der er ligeledes udgivet erindringsbøger, hvor tidligere anbragte selv bearbejder deres oplevelser og beretninger fra børn, hvis far eller mor har været på døgninstitution.²

Danmarks Forsorgsmuseum er en frontløber i arbejdet med at forske, indsamle, bevare, registrere og formidle de anbragtes historie og en inspirationskilde for Københavns Museum. På baggrund af de tidligere anbragtes erfaringer og historier har Forsorgsmuseet sammen med øjenvidner som såkaldt alternative eksperter italesat emnet og sat det på den politiske dagsorden.³ Museet udgav bl.a. Godhavnsrapporten i 2011 og gennemførte det socialhistoriske projekt *Anbragt i Historien* forankret som et samarbejde mellem Danmarks Forsorgsmuseum og Syddansk Universitet. Projektet havde til opgave at bevare, dokumentere og formidle viden om svage og udsatte grupper, som var under socialforsorg i perioden fra 1945 til 1980. Der blev bl.a. indsamlet interviews med mennesker, der som anbragt eller ansat havde været en del af forsorgshistorien.⁴

Forsorgsmuseet har også været ramme om antropolog Stine Grønbæk Jensens ph.d.-afhandling om erindringsarbejde for tidligere anbragte børn. Afhandlingen *At åbne skuffen* bygger på et omfattende antropologisk feltarbejde i erindringsarbejdets forandringspotentialer bl.a. ved Forsorgsmuseets Mindemandage.⁵ Den undersøger, hvordan smertelige erindringer fra barndommen som tidligere anbragt griber ind i det videre liv, og hvilken betydning en aktiv beskæftigelse med og offentliggørelse af svære erindringer har for håndteringen af dem. Grønbæk Jensen opererer med autobiografiske, delte og kropslige erindringer og giver stemme til tidligere børnehjemsbørn. De nævnte udgivelser handler imidlertid mindre om de metodiske dilemmaer forbundet med formidling i udstillinger, som denne artikel beskæftiger sig med.

1 Se fx Bjerre 2020; Frydendahl Larsen 2019; Grønbæk Jensen 2019; Grønbæk Jensen et al. 2016a og 2016b; Rytter et al. 2015.

2 Se fx Gustavsen 1998; Holm-Petersen 2004; Plougmand et al. 2018.

3 Med den nuværende regerings fokus på socialforsorgen skal Danmarks Forsorgsmuseum forestå en national udredning om, hvorvidt anbragte under sær- og åndsvageforsorgen blev udsat for svigt eller overgreb i den periode, hvor staten førte tilsyn. <https://www.svendborgmuseum.dk/visforsorgnyhedermtemplate/993-historisk-udredning> (besøgt 9/3 2020).

4 Svendborg Museum 2011; Grønbæk Jensen 2016b.

5 Grønbæk Jensen 2019.

Københavns Museum åbnede nyt museum i Stormgade 18 i februar 2020 og har valgt at formidle bygningens historie som bl.a. Børneværn.

Foto: Københavns Museum, 2020.

Københavns Museum flytter til Stormgade 18

Baggrunden for den nye udstilling om bygningens historie som bl.a. børneværn var, at Københavns Museum flyttede fra Vesterbrogade 59 til Stormgade 18.⁶ Den nye museumsbygning i Stormgade 18 er en fredet og restaureret bygning fra 1893-1894 tegnet af arkitekt Hans Jørgen Holm (1836-1916).

Den 7. februar 2020 slog det nye Københavns Museum dørene op for publikum med bl.a. faste udstillinger om Københavns historie fra 12.000 f.v.t. til i dag. I bygningens tidligere direktørkontor har artiklens forfatter kurateret et udstillingsrum, der tilsammen belyser bygningens historie og fire forskellige primære funktioner som Overformynderi fra 1894 til 1937, Københavns Børne- og Ungdomsværn fra 1937 til 1965, Kontor for Sundhedspleje fra 1937 til 1965 og Københavns Kommunes Boligudlejning fra 1965 til 1994. Udstillingsrummet, udviklet i samarbejde med arkitektfirmaet JAC Studios, består af en klassisk museumsudstilling med montere med genstande, grafik og fotos. Ifølge Casper Hvenegaard Rasmussens bog *Formidlingsstrategier* falder udstillingen indenfor den afsenderbaserede formidlingsstrategi, idet den udelukkende er udviklet af professionelle som afsendere.⁷ Formidlingen af selve Børneværnets arbejde i bygningen består af tekst, grafik, citater og fotos og bliver yderligere formidlet ved hjælp af et såkaldt arkivbord med eksempler fra journalsager gennem tiden og en interaktiv

6 Københavns Museum havde i 60 år haft til huse i Skydehaveselskabets fredede bygning fra 1787. Museet lukkede oktober 2015 for at udvikle det nye museum. Københavns Kommune havde besluttet, at museet skulle flytte til indre by og indgå i netværket Københavns Kulturkvarter bestående af forskellige kulturtilbud til borgere og turister.

7 Rasmussen 2016, s. 106ff.

Københavns Museum ønskede at indsamle viden om de tidligere anbragte børns skæbner og de ansatte som afgjorde deres fremtid bl.a. her på direktørens kontor i Stormgade 18, 1957.

Fotograf Peter Elfelt, Københavns Museum KBM2679F7.

telefoninstallation. Jeg vil vende tilbage til disse efter de metodiske overvejelser om selve indsamlingen.

Børneværnet i Stormgade 18

Hvilken historie bærer huset så på? Fra 1933 til 1937 lå børneværnskontoret på Københavns Rådhus og flyttede i 1937 til Stormgade 18, hvor det lå frem til slutningen af 1964.⁸ Københavns Museum ønskede at formidle husets offentlige velfærdsopgaver bl.a. som børneværn, men havde en meget begrænset viden om, hvordan arbejdet i Børneværnet foregik.

8 Kontor for sundhedsplejersker lå også i bygningen fra 1937. Den 31. marts 1937 gennemførtes en lov om bekæmpelse af sygelighed og dødelighed blandt børn i det første leveår. Hermed blev sundhedsplejerskeinstitutionen dannet og førte kontrol og vejledte i den rette spædbørnspleje, hvilket etnolog Henriette Buus i sin ph.d. afhandling har analyseret som et led i statens indre suverænitetarbejde (Buus 2001). I København blev alle sager vedr. administration af denne lov lagt ind under børneværnskontoret i Stormgade 18.

Hvad og hvem var Børneværnet? Socialreformen af 1933 betød, at værgerådsinstitutionen fra 1905 skiftede navn til Børneværnet, som frem til Bistandsloven i 1976 havde ansvar for at anbringe og føre tilsyn med børn og unge anbragt i enten privat familiepleje eller på forskellige forsorgsinstitutioner.⁹ Børneværnet havde tre midler til indgriben: Det kunne give forældre og børn en advarsel, besikke en tilsynsværge eller fjerne et barn fra hjemmet.¹⁰ I den periode, som museets indsamling og undersøgelse omhandlede, var der ifølge historiker Anette Faye Jacobsen tale om social kontrol frem til 1945 og en gradvis modernisering og demokratisering af Børneværnets opgaver som et tilbud og større samarbejde med forældrene særligt efter 1958.¹¹ Frem til ændringer i Forsorgsloven i 1958 var mindst halvdelen af Børneværnets medlemmer af kommunalbestyrelsen med indsigt i børneforsorg.¹² I København blev der dannet et Børnenævn, som traf afgørelser om børns fjernelse fra hjemmet. Nævnets medlemmer var borgmesteren for 3. afdeling som formand, en kontorchef under magistraten som næstformand, et foretningsudvalg på seks medlemmer og tre kredsværger for hver af de seksten værgekredse, som byen var inddelt i.¹³ Københavns Borgerrepræsentation udpegede kredsværgerne til de enkelte børneværnskredse for en periode på fire år ad gangen. Det var ydermere vigtigt, at medlemmerne havde indsigt i børne- og ungdomsforsorg og var valgbare til kommunalbestyrelsen.¹⁴ Børneværnsmedlemmer arbejdede primært på frivillig basis og havde bl.a. til opgave at følge op på indberetninger fra skoler, naboer og familiemedlemmer om 'vanskelige' eller forsømte børn.¹⁵ Tim Knudsen, der var ansat i Børneværnet fra 1964 til 1976, har indleveret en erindring til Københavns Stadsarkiv med en beskrivelse af de ansatte:

"De fleste ansatte arbejdede i "produktionskernen", 12 sagsbehandlende grupper med syv-otte medarbejdere. Hver havde en gruppeleder med titel af sekretær, fuldmægtig eller ekspeditionssekretær. København var inddelt i 24 børneværnskredse, så hver gruppe havde to dele af byen som arbejdsområde. Ved siden heraf var der udegående medarbejdere til hjemmebesøg i familier og tilsyn med børn i hjemmene. Desuden havde hver kreds tilknyttet nogle eksterne kredsværger udpeget for fire år ad gangen af de politiske partier i Københavns Borgerrepræsentation. Kredsværgerne kunne

9 Efter 1976 overgik ansvaret til de kommunale social- og sundhedsudvalg. Bryderup 2005, s. 163; 203.

10 Jacobsen 1988, s. 20.

11 Jacobsen 1988, s. 20; 29.

12 Horsten 1970, s. 6; Jørgensen 197, s. 61.

13 Bryderup 2005, s. 164.

14 I kommunerne uden for København bestod børne- og ungdomsværn af 5 eller 7 medlemmer, som blev valgt af kommunalbestyrelsen blandt beboere i kommunen. De havde indsigt i børne- og ungdomsforsorg og var valgbare til kommunalbestyrelsen (Horsten 1970, s. 7-8; Jørgensen 1970, s. 63).

15 Bjerre et al. 2017, s. 79.

sammenlignes med nævninge i en retssag. De var lægmænd, og de havde et afgørende ord om en sag skulle forelægges til beslutning om for eksempel om anbringelse eller hjemgivelse af anbragte børn. De var også med i de endelige beslutninger. (...) Toppen af hierarkiet udgjordes af en række jurister og to økonomuddannede. Det var direktøren, souschefen, seks gruppeledere og nogle få ekstra jurister med særlige opgaver. Seks andre gruppeledere var kommunalt uddannede, det vil sige, at de som jeg var begyndt som elever. Siden var de blevet underassistenter og assistenter. Med tiden ophøjedes man til overassistent.”¹⁶

Baggrunden for Børneværnets anbringelse af et barn kunne være barnets vanskelige karakter eller slette opførsel. Det kunne også skyldes forældres eller værgers lastefuldhed eller grove forsømmelighed. Årsagen kunne også være barnets fysiske eller psykiske mangler. Endelig var der børn, som stod uden forsørger eller blev anbragt på forældres anmodning, fordi de af forskellige årsager ikke kunne klare opgaven. Børneværnet anbragte børn og unge på både kommunale og private institutioner under Forsorgsloven. Københavns kommunale institutioner omfattede børneoptagelseshjem, børnehjem, husholdningsskoler, fredshjem samt kystsantorier.¹⁷

Statens Forskningsinstitut (SFI) gennemførte i 1972 en kvalitativ undersøgelse af familiebaggrunden for 96 børneværnsanbragte københavnske børn mellem 9 og 12 år, da de var blevet anbragt uden for hjemmet på grund af egne adfærdsvanskeligheder i 1963/64. SFI analyserede Københavns Kommunes børneværnsakter om de pågældende børn og deres familier og gav dermed museet en indsigt i hvilke omstændigheder, der karakteriserede familier, som fik fjernet et barn helt eller delvist på grund af adfærdsvanskeligheder. Konklusionen var i hovedtræk, at en relativt større andel af de undersøgte familier levede eller havde levet under ringere sociale og økonomiske vilkår, end det var tilfældet i familier med normalt udviklede børn. Børneværnsbørnene havde færre muligheder for forældrekontakt end børn i andre grupper. Det gensidige forhold mellem medlemmerne i en børneværnsfamilie var i højere grad præget af spændinger, irritation, straf og bekymringer end i de andre familier.¹⁸ SFI's undersøgelse inspirerede museet til at efterlyse fortællinger af både tidligere ansatte og tidligere anbragte børn og deres familier for at finde ud af, hvorfor de var i kontakt med Børneværnet, og hvordan en evt. anbringelse var blevet oplevet fra deres perspektiv.

16 Knudsen 2017, s. 5.

17 Horsten 1970; Jørgensen 1970.

18 Koch-Nielsen 1972, s. 23.

Projektets design

Visionen for det nye Københavns Museum var og er at være et museum for alle. Museet skal være ramme for oplevelser, læring og dialog, der giver indsigt og selvforståelse. Udstillingerne blev bl.a. udviklet efter et hovedprincip om borgerinddragelse, der lagde vægt på at tage borgerne med bag kulisserne og inddrage dem i museets arbejdsprocesser.¹⁹

Københavns Museum fik midler fra Nordea-fonden til formidlingsprojektet, hvor formålet gennem borgerinddragelse var at indsamle fortællinger om Stormgade 18 og udvikle formidling til det nye Københavns Museum.²⁰ Projektets medarbejdere var undertegnede og en deltidsansat studentermedhjælper.²¹ Ved hjælp af en indsamlingskampagnefilm,²² opslag på sociale medier og oplæg om projektet til forskellige events i København lykkedes det fra marts til juni 2018 at få kontakt til og gennemføre i alt 14 semistrukturerede interviews omkring Børneværnet. Alle disse deltagere blev til samarbejdspartnere, som vi skabte feltarbejdet om Børneværnet sammen med.

Der blev gennemført i alt ni interviews med tidligere anbragte børn født mellem 1940 og 1956, som havde været anbragt af Børneværnet indenfor perioden 1945 til slutningen af 1960'erne. Fem interviews blev gennemført med henholdsvis tre tidligere kontoransatte i Børneværnet og to tidligere medarbejdere på spædbørns-hjem. Sidstnævnte var således ikke politisk udpegede børneværnsmedlemmer men kontorfaglige medarbejdere, der udførte opgaver pålagt Børneværnet. Der blev også indsamlet fotos suppleret med erindringer indleveret på Københavns Stadsarkiv samt konsulteret eksisterende forskning og historieskrivning om emnet. Det indsamlede materiale blev analyseret og bearbejdet til en telefoninstallation i udstillingen. Jeg vil i de kommende afsnit beskrive de forskellige faser af projektet.

Etnologen på feltarbejde i Københavns Stadsarkiv

Forud for interviewindsamlingen var jeg på feltarbejde i Københavns Stadsarkiv fra sommeren 2017. Størstedelen af det historiske kildemateriale om Børneværnet og Københavns Kommunes forsværsvæsen er overvejende produceret af

19 https://cphmuseum.kk.dk/sites/cphmuseum.kk.dk/files/uploaded-files/km_prospekt_2017.pdf, s. 5, 9 og 10 (besøgt 23/9 2020)

20 Det samlede projekt hed Historie & Kunst i gadeplan <https://nordeafonden.dk/nyheder/nyt-format-for-brug-af-historie-og-kunst-i-koebenhavn> (besøgt 23/9 2020).

21 Tak til Rasmus Paludan Wogensen, som har indekseret og delvist transskriberet alle interviews, som der refereres til i denne artikel.

22 <https://www.blik-cph.dk/portfolio/koebenhavns-museum-efterlyser-historier/> (besøgt 12/4 2020)

politiske og administrative beslutningstagere eller af professionelle som fx børneværnskontoret, børnehjemsforstandere eller læger på behandlings- eller observationshjem. Mit formål med feltarbejdet i de skrevne kilder var at finde formidlingsegne eksempler til udstillingens arkivbord, som skulle vise Børneværnets forskelligartede opgaver med administrative opgaver, tilsyn, korrespondancer, tilladelser og journalsager indenfor perioden 1937 til 1965.

Metodedisciplinen med at lede i arkiver efter data bliver behandlet i *Antropologiske projekter* af etnolog Signe Mellemegaard og antropolog Karen Fog Olwig, som netop understreger, at de forskellige dokumenter ikke blev produceret med det formål at blive til kilder for en eftertid, da de blev til. ”*En kilde er dermed heller ikke god eller dårlig, men mere eller mindre egnet til at belyse bestemte forhold.*”²³ Kilderne bringes til at sige noget ved hjælp af vores spørgsmål til dem. Mine overordnede spørgsmål var, at jeg ønskede indsigt for at kunne formidle forskellige sagsge med tilsyn og anbringelser både privat og offentligt, kommunikation mellem Børneværnet og forskellige forsorgsinstitutioner samt en indsigt i nogle udvalgte børns anbringelser.

Jeg ledte i arkivet som undrende feltarbejder og undersøgte hvilken type papirer, Børneværnet havde skabt. Samtidig måtte jeg også gøre mig fortrolig med dem og kende deres særlige kendetegn og sprogbrug for at kunne udvælge de rette dokumenter.²⁴ Hvad er en udstillingsegnet kilde? Det viste sig, at journalsagerne i særlig grad er kendetegnet af den udbredte brug af faste skemaer, som satte rammerne for, hvilken information børneværnsmedlemmerne skulle bide mærke i og indsamle. Et såkaldt ’oplysningsskema’ godkendt af Socialministeriet i 1938 til børneværnsager er for eksempel opbygget med barnets navn og personlige oplysninger, forældrenes navne, alder og ægteskabelige og moralske habitus med spørgsmål omkring: Er barnet født i eller udenfor ægteskab? Lever forældrene sammen? Har nogen af forældrene været straffet? Eller levet af erhvervsmæssig utugt? Er de drikkfældige eller usædelige? Kan det oplyses, om nogen af forældrene eller andre nærtbeslægtede har lidt af en sindssygdom, epilepsi, åndssvaghed, tuberkulose eller andre lidelser?²⁵ Ved ansøgning om at blive plejefamilie blev bl.a. ’Plejeforældrenes Karakter og moralske Vandel’ samt deres ’Anlæg som Opdragere’ vurderet sammen med ’Ordenen i Hjemmet’.²⁶

Jeg måtte fx fravælge store læderindbundne tilsynsprotokoller fra Børneværnskontorets Arkiv om tilsyn med hhv. plejebørn, børn født udenfor ægteskab

23 Mellemegaard et al. 2018, s. 221ff.

24 Ibid, s. 220.

25 Til Arkivbordet udvalgte jeg et eksempel på oplysningsskema fra Nærumgård Børnehjem. Eleverne. Elevsager 1915–1979 (748–763). Bjerre et al. 2017, s. 82.

26 Til Arkivbordet udvalgte jeg et eksempel på skema til undersøgelse af et Plejehjem (Bsag nr. 82.040. Pl.Lb.No. 137/1939). *Børneværnskontorets Arkiv: Tilsyn med børn/plejetilsyn: Sager til andragender om plejetilladelse. År 1934–1942 - 1. pk.*

samt bidragsnydende børn.²⁷ Jeg skrev i mine feltnoter, at kilden var spændende både på grund af den taktile oplevelse med den meget store kilotunge protokol og kolonne efter kolonne med børn under forsorgen. Ligeledes var det interessant at se, hvad de tilsynsførende havde noteret i protokollen under deres tilsyn. Der stod forbavsende lidt ud for hvert tilsynsbesøg fx blot ”Helbred mindre godt” eller ”Rask og Velplejet”.

Ifølge forskerne i satspuljeprojektet *Anbragt i Historien* har en anbringelse uden for hjemmet også været en anbringelse uden for historien.²⁸ Da de anbragte børn sjældent selv kommer til orde i de skriftlige kilder, skulle arkivalierne ikke stå alene i museets formidling om Børneværnet. Vi ønskede at bidrage til en mere nuanceret velfærdshistorie ved at finde ud af, hvordan børnene selv havde oplevet familiens krise og det at blive anbragt udenfor hjemmet. Derfor ønskede jeg at indsamle mundtlige erindringer, der både kan bidrage til socialhistorien og til de mennesker, der står frem og fortæller om deres liv og som næste afsnit omhandler.

Etnologen indsamler interviews

Formålet med indsamlingen af interviews var at få kontakt til både tidligere ansatte i Stormgade 18 og borgere, hvis familie eller pårørende havde været i kontakt med enten Overformynderi, Børneværnet, Sundhedsplejen eller Boligudlejningen. Denne artikel fokuserer naturligvis udelukkende på Børneværnet. I modsætning til Danmarks Forsorgsmuseum, der får mange ugentlige henvendelser fra mænd og kvinder, som har været anbragt udenfor hjemmet, skulle Københavns Museum til at opdyrke et helt nyt felt og efterlyse historier fra borgere, der ville bidrage med deres viden og versioner af historien.

Selve rammen om interviewene var oftest Københavns Museum, hvor vi sad i et mødelokale og brugte fotografier fra bygningen i Stormgade 18, hvor Børneværnet havde ligget. De tidligere anbragte børn havde oftest ikke en erindring koblet til selve bygningen på nær en enkelt informant, som havde en erindring om at have ventet foran den tunge jernport, mens hendes mor var inde på børneværnskantoret. Desværre ville hendes mor hverken fortælle datteren eller museet historien. Vi anvendte ’foto-elicitering’ også kaldet fotointerview, som netop bruger fotografi til at fremkalde (elicitere) kommentarer og erindringer.²⁹ Her inddrog vi informantens egne fotografier, gemte dokumenter – fx et brev – og evt. genstande

27 *Børneværnskantorets Arkiv: Tilsyn med børn/plejetilsyn: Tilsynsprotokol over plejebørn, 1924–1967, løbenr. 1–600, 1. bd. samt Børneværnskantorets Arkiv: Tilsyn med børn/plejetilsyn: Tilsynsprotokol over børn født udenfor ægteskab og bidragsnydende børn, løbenr. 52.001–56.000, år 1943–1965, 1. bd.*

28 Grønbæk Jensen et al. 2016b, s. 104.

29 Møhl et al. 2018, s. 235.

under de fleste interviews, hvilket var en god støtte og meget informativt. De gav ofte anledning til informanternes mere detaljerede og sansemættede fortællinger. Ikke alle informanter havde dog materielle levn fra deres barndom. Dette var ofte tilfældet pga. forskellige anbringelser uden for hjemmet.

Der var stor forskel på informanternes forudsætninger for at fortælle om deres liv og deres anbringelse eller deres arbejde i Børneværnet. En af styrkerne ved mundtlige fortællinger som historisk kilde er, at metoden også kan inkludere mennesker, som har svært ved at udtrykke sig på skrift og kan inkludere stemmerne nedefra.³⁰ Vi tog afsæt i livshistorieinterviewet, hvor informanten fortæller om sit liv fra begyndelsen og frem til i dag og strukturerer dem i et tidsforløb og kæder dem sammen til en sammenhængende fortælling.³¹ Vi spurgte uddybende ind til hverdagens rutiner og til situationer og episoder, der havde brændt sig fast i hukommelsen. Vi brugte den samme skabelon til vores interviews, men tilpassede den til hvert interview ud fra vores viden om den enkelte informants historie.

Som interviewere måtte vi bringe forskellige metoder i spil i forhold til forskellige fortællertyper, som historiker Esben Kjeldbæk inddeler i *de passivt anekdotiske* informanter, *de associerende*, *de selvstrukturerende* og *de aktivt anekdotiske*.³²

Vores indsigt i arbejdet som ansat i Børneværnet blev desværre kun til sporadiske glimt fra tre tidligere kontoransatte, som havde haft arbejdsplads i Stormgade 18. Vi interviewede en ældre kvinde på 83 år, som var startet som kontorelev i Børneværnet i 1952, blev tjenestemand som 21-årig og stoppede i 1964, da hun ikke kunne få en halvtidsstilling. Hun administrerede bl.a. anbringelser truffet af Børnenævnet, men sagde, at det ”*var mere det her med at skrive protokoller og tale i telefon og sådan. Ja det var jo kontor – ganske almindeligt kontorarbejde.*”.³³

Da hun var passivt anekdotisk, måtte vi både stille mange spørgsmål og anvende foto-elicitering, da hun havde lettere ved at fortælle ud fra fotografier om sit arbejde. Vi viste hende bl.a. et foto af Børnenævnets mødelokale. Her fortalte hun om referatskrivning:

”Det foregik inde i den store sal og det var jo sådan nogle store bøger. Og så kom jo pludselig, så dukkede de her kuglepenne frem. Men dem måtte man ikke skrive med. Der skulle skrives med pen og blæk og hvis man skrev forkert, så skulle man strege det over så (uklart). Vi skrev jo bare, hvad der foregik. (Interviewer spørger, hvem der ellers var til stede?) Det var jo kredsværger. Og hvad de hedder, det kan jeg jo heller ikke huske. Jeg mener forældrene var til stede, og de kunne komme med deres (?). Men det

30 Grønbæk Jensen et al. 2016b, s. 115ff.

31 Grønbæk Jensen 2016b, s. 105.

32 Kjeldbæk 2016, s. 148–151.

33 KBM4183B10 indekseret interview d. 11. juni 2018.

var jo gerne i forbindelse med fjernelse af børnene, at man fik de der møder. Nogle gange når vi sad der, der kom nogle mødre der ikke var ret gamle, og de så ud som om de var dobbelt så gamle, for de havde ikke tænder og.. det var der jo ikke råd til, når man fik børn Så passede man jo ikke tænder og sådan noget (...).”³⁴

Vi fik også interviewet den første socialrådgiver i Børneværnet ansat fra 1962 til 1964. Hun hørte til den associerende fortællertype, som diskuterer og associerer til spørgsmålene og samarbejder med intervieweren. Hun fortalte, hvordan hun kørte rundt til husvilde-hjem på sin Velo Solex og førte tilsyn med børnefamilier i alle byens distrikter.³⁵ Når hun vendte tilbage til Stormgade 18, følte hun sig nødsaget til at skrive rapporter på de små toiletter, fordi hun ikke følte sig tilpas og havde nok plads og privatliv på det store kontor:

”Når jeg så havde været ude på sådan et besøg, så skulle jeg ind i Stormgade (...) Men så skulle jeg skrive rapporter og indberetninger og aflevere derinde, og jeg mener, at folk sad så tæt ved bordene, og jeg sad med den kvinde, som jeg skulle rådføre mig med. Hun var lidt forstående overfor mig, men ellers synes jeg, at det var et hårdt miljø. Og jeg kunne se, at jeg kunne ikke samle mig om at skrive rapporterne, med mindre jeg gik ind på et af toiletterne og sad med en blok og skrev der. Og det gjorde jeg med den sag om Dybensgade, fordi at det var nok den, hvor jeg var mest bange for at børnene led overlast. Og det endte med at 5-6 børn blev fjernet. Og Miriams familie, hvor moderen sad på blomsten (Bodega på Istedgade), blev jo fjernet på grund af mine indberetninger, så det er jo et voldsomt ansvar man rendte med.”³⁶

Den manglende diskretion understreges også i en erindring af en tidligere børneværnsansats beskrivelse af kontorerne i 1957: *”Sagsbehandlerne sad i store sale ved 3-4 lange borde med en opsats midt på. Ved siden af hver sagsbehandler stod der en stol til klienten, så diskretion under klientsamtalerne var et helt ukendt begreb.”³⁷*

Den sidste tidligere ansatte var en mere selvstruktureret fortællertype med en erindring indleveret til Københavns Stadsarkiv fra hans arbejde for Børneværnet

34 KBM4183B10 indekseret interview d. 11. juni 2018.

35 Efter 1. Verdenskrig havde Københavns Kommune opført en række husvildebarakker forskellige steder i København. Disse primitive træbarakker blev først nedrevet fra begyndelsen af 1960'erne og fremefter til 1970'erne og erstattet af nyt velfærdsbyggeri. Her boede ofte mange socialt udsatte familier.

36 KBM 4183B4 indekseret interview d. 30. oktober 2017. Navne er anonymiseret.

37 Erindring af Ib Ydebo: <https://api.kbharkiv.dk/asset/2796> (besøgt 21/9 2020).

som assistentelev fra 1963 til 1976.³⁸ Her anvendte jeg metoden *walking interview* inde i selve bygningen Stormgade 18 for at give ham mulighed for at erindre med kroppen og fortælle om indretning og ansatte på en anden måde, end hvis vi havde siddet ved et bord i et anonymt lokale.³⁹ I erindringen beskriver han arbejdsforholdene således:

*”Foran lå skriveunderlaget. Bag det stod på selve bordet en række hylder, hvor vi kunne have sager under ekspedition og forskellige papirer og blanketter. Ude ved væggene lå i kasser de sager, som ikke var under ekspedition. Fire personer delte en telefon, som kørte frem og tilbage med et sindrigt snoreværk i en træslidske. Når vi skulle ”afhøre” en klient, sad vi midt i dette sammensurium af mennesker og kontormøbler (...) I dette overbefolkede miljø skulle vi tale med ”klienterne” om deres mest intime liv. Som regel var ”klienterne” ikke helt uforståeligt noget forsatte”.*⁴⁰

De tidligere anbragte børn, som vi interviewede, repræsenterede en gruppe mennesker født i perioden fra 1940 til 1956, som havde været anbragt i forskellige forsorgskategorier som privat familiepleje, behandlingshjem fx svagbørnskoloni og hospital samt forskellige typer af børnehjem. I den første kategori fik vi indsamlet beretninger om at være anbragt i privat familiepleje hos sine bedsteforældre i den gode tro, at de var ens forældre, og hvor ens søster i virkeligheden var ens mor. De huskede, men forstod først mange år senere de faste besøg af en tilsynsværge fra Børneværnet. I den anden kategori berettede nogle af vores informanter om midlertidige anbringelser på eksempelvis behandlingshjem pga. enten underernæring eller sygdom fx kirtelsygdom, som oftest skyldtes dårlige boligforhold i København. I den tredje og sidste kategori var forskellige typer af anbringelser på børnehjem forskellige steder i Danmark. Årsagerne til anbringelserne skyldtes både en syg mor og børnenes problematiske sociale adfærd. Jeg vil komme nærmere ind på et par af de indsamlede beretninger i de efterfølgende afsnit om etnologen som hhv. terapeut og formidler.

”Det er første gang jeg fortæller min historie til nogen” – Etnologen som terapeut

For nogle af de tidligere anbragte virkede det til at have en terapeutisk virkning at tale om deres anbringelse. Det var ikke et formål i sig selv med hverken projektet eller udstillingen, men en observation og efterfølgende erkendelse. Citatet i over-

38 Knudsen 2017.

39 *Walking interview*, se Rytter et al. 2018, s. 186.

40 Knudsen 2017, s. 6.

skriften stammer fra Marianne, som sagde det lige efter, at diktafonen var slukket. Det var første gang, at hun fortalte sin historie. Fra hun var spæd og indtil 6 års alderen havde hun, pga. en ung og ugift mor, været i pleje hos sine morforældre, indtil hun blev sendt til både observation og på forskellige børnehjem.⁴¹ Marianne, som jeg vil karakterisere som en associerende fortæller, havde en masse spørgsmål til sin fortid. Ting hun ikke forstod. Hun ville gerne se sin journal, men havde ikke de fornødne ressourcer til at ansøge om adgang. Jeg hjalp hende med at søge efter journaler på de forskellige hjem, hvor hun havde været anbragt, og blev inviteret med til at se journalen sammen med hendes halvsøster. Kropsprog, pauser, smil, tårer, billeder og de skrevne ord i journalen var alle med til at fortætte oplevelsen og hendes historie. Marianne satte pris på at fortælle sin historie og mest af alt at få støttet adgang til hendes journal. For andre tidligere anbragte ville det måske have haft den modsatte virkning. Anbragtes beskrivelser af deres anbringelse kan variere fra den bedste oplevelse til et langt vågent mare-ridt. Vi interviewede tre søstre født og opvokset på Nørrebro i 1940, 1941 og 1944. Omkring 1947 blev pigerne og deres lillebror fjernet fra deres mor og først anbragt på et optagelseshjem og siden et børnehjem på Falster.⁴² Den yngste af pigerne var ca. tre år gammel, da hun blev fjernet og havde mange flere positive minder om børnehjemmet i modsætning til de to ældre søstre, hvor den næstældste søster græd og måtte få sin storesøster til at fortælle hendes historie. De meget forskellige oplevelser kan både hænge sammen med forskelle i det enkelte menneskes sind og temperament, position i fællesskabet og tilstedeværelsen af nære relationer. Ligeledes spiller erindringsprocesser en rolle. Menneskers erindringer er ikke en passiv registrering, opbevaring og genkaldelse af erfaringer, men en aktiv og kreativ proces, hvormed mennesker forsøger at fortolke og skabe meningsfyldte sammenhænge mellem fortiden og nutiden.⁴³ Erindringen om fortiden farves også af, hvordan man har det, når man fortæller om sine oplevelser.⁴⁴

Uanset hvor professionelt jeg agerede som etnolog i felten, så kom deres historier ind under huden på mig. Der var både gråd og latter i felten, som vi skabte sammen. Min egen biografis skygge i form af oplevet svigt i min egen tidlige barndom kom op til overfladen og overlappede med feltets problemstillinger. For første gang i over 20 år som etnolog blev jeg selv følelsesmæssigt involveret og har undersøgt hvad metodelitteraturen siger om dette. Ifølge Mette Line Ringsted Nimb og Cecilie Rubow bør følelsesmæssig refleksivitet være en del af det antropologiske feltarbejde.⁴⁵ Anette Leibing og Athena McLean (2007) opfordrer feltarbejdere til at arbejde med deres egne og feltets "skygger", de vanskelige relationer

41 KBM4183B14 indekseret interview d. 19. juni 2018.

42 KBM 4183B6 indekseret interview d. 16. april 2018.

43 Grønbæk Jensen 2016b, s. 108.

44 Ibid., s. 109.

45 Nimb et al. 2018, s. 109.

til andre mennesker, også i tilfælde hvor ens egen biografis skygger som dødsfald, sygdom, svigt eller andre smertefulde erfaringer måtte være overlappende med feltets problemstillinger.⁴⁶ Metodelitteraturen udpeger tre følelsesmæssige intensiteter: at blive rørt, at blive ramt og at blive rystet.

”At blive rørt over mødet med informanter betyder, at der er en resonans mellem etnograf og informant, hvad enten det er glædeligt, sørgeligt eller angstfyldt. Det er i sig selv ufarligt og ukompliceret og et tegn på selvrefleksion og uundgåelige modoverføringer. (...) Når man bliver ramt, er man tankemæssigt og følelsesmæssigt overvældet (...) kan også komme til at stå i vejen for den faglige forståelse, analyse og skriveprocessen.”⁴⁷

For mit vedkommende blev jeg både rørt og lidt ramt af felten. Grønbæk Jensen et al. skriver også om forholdet mellem informant og interviewer, og hvad mødet gør.⁴⁸ Det konkrete møde mellem den, der fortæller, og den, der lytter, vil ofte påvirke den individuelle fortælling. Hvad der fortælles afhænger meget af tillid, og hvad informanten føler, at der kan fortælles i den relation, der etableres. Faktorer som alder og køn, men også interviewerens viden om emnet og sensitivitet i forhold til informanten kan have en stor betydning for, hvad der siges, og hvad der forbigås i tavshed. Jeg oplevede fx, at én af informanterne efterlyste *”en lidt større flig af DIN historie”* som en form for afbalancering af vores asymmetriske forhold. Uanset hvor indlevende og terapeutisk mit arbejde som etnolog kan virke på informanterne, så bliver distancen nødt til at være der, da det er professionelt arbejde og ikke et personligt projekt. Men intervieweren påvirkes også. Det kan være en berigelse af lytte til andres livshistorier, men det kan også være voldsomt. De mennesker, som jeg har talt med, har været nærværende i mig længe efter interviewet. Deres fortællinger kan betyde, at vi ser vores egen erfaringsverden i et nyt lys. Informanternes sårbarhed gav både mig og min studentermedhjælper en stor sympati, og ofte sad vi tilbage med den samme følelse af uretfærdighed, som informanterne gav udtryk for.

Inden for Oral History traditionen er der ifølge Stine Grønbæk Jensen flere forskere der peger på, at mødet mellem intervieweren og informanten har betydning for den viden, der produceres. Interviewerens indlevelse i informantens historie kan være med til at påvirke, hvad der høres, hvad der overhøres, hvilke spørgsmål, der stilles under interviewet, og også hvad der vælges ud og fremhæves i den senere skriftlige formidling⁴⁹ – og i vores tilfælde i en museumsudstilling. Her var det en stor fordel at være to interviewere på med to forskellige roller som

46 Leibing et al. 2018, s. 111.

47 Nimb et al. 2018, s. 117ff.

48 Grønbæk Jensen et al. 2016b, s. 108–116.

49 Grønbæk Jensen et al. 2016b, s. 112.

primær og sekundær interviewer, idet den sekundære kunne observere og spørge ind til interviewpassager, der blev overhørt.

Når et museum vælger at arbejde med svære, følelsesmæssige og tabubelagte emner som anbragte børn, er det utrolig vigtigt, at det bliver integreret i museets strategiplan som en fælles samfundsopgave, så det ikke går hen og bliver en enkelt museumsmedarbejders opgave. Det skal stå i museumsstrategien, hvordan museet som hel institution vil arbejde med inddragelse af borgere, så deres historier og stemmer bliver en del af historien. Museers arbejde med borger- og publikumsinvolverende metoder og dermed museers vigtigste og demokratiske samfundsberettigelse adresseres i forskellig museologisk litteratur.⁵⁰ Samarbejdet med forskellige borgere omkring deres historie skal foregå organisatorisk på tværs af hele museumsorganisationen fra ledelsesniveau til medarbejderniveau og skal kunne aflæses såvel i nedskrevne strategier som i praksis.

I artiklen *'Your' Rhonda Is Downstairs!* beskriver og analyserer Adele Chynoweth fra Australien arbejdet med udvikling af en museumsudstilling om opvæksten på døgninstitution i Australien *INSIDE: Lives in Children's Homes and Institutions*.⁵¹ Hun påpeger behovet for, at museer udarbejder en fælles museumsstrategi over for borgere, der har gennemlevet traumatiske begivenheder som fx opvækst på et børnehjem.

*"On another occasion when Rhonda visited the museum, a security officer came to my desk and announced, "Your Rhonda is downstairs!" I was tired of being scapegoated: "She is not my Rhonda. She is our Rhonda. She is a member of the public and has the right to visit the museum!" I stomped downstairs to make her a cup of tea."*⁵²

Tidligere anbragte skal blive behandlet og omtalt som én af os uanset hvem i museumsorganisationen, der møder vedkommende, hvilket kræver at alle medarbejdere har én fælles retning, mission og vision.

Støttet adgang til journalen

Læsning af ens egen journal kan som tidligere nævnt være terapeutisk. Cecilie Bjerre, Jacob Knage Rasmussen og Stine Grønbæk Jensen har forsket i de anbragtes møde med journalen og den forhandling af mening, der finder sted, når tidligere anbragte læser journalen og får mulighed for at komme med kommentarer

50 Se fx Dodd et al. 2001; Nightingale et al. 2012; Mahal et al. 2012.

51 Chynoweth 2014.

52 Ibid, s. 153.

og nuanceringer.⁵³ Journalen var beregnet til internt brug og består typisk af en anmeldelse, en børneværnsrapport, mødeprotokoller, interne noter, et indstillingsskema om barnets fjernelse fra hjemmet, korrespondance mellem børneværnsmedlemmerne og eventuelt fra familien og barnet.⁵⁴ Journalen udgør ofte det eneste materielle levn, som tidligere anbragte har fra barndommen. Da alle har brug for en sammenhængende livshistorie, er det derfor en samfundsopgave at hjælpe tidligere børnehjemsbørn med at få adgang til deres historie. Det første møde med journalen og den første læsning er ofte meget følelsesmæssig, bl.a. fordi det enkelte individ både kan opleve genkendelighed og fremmedgørelse. Journalens fysiske udformning er betydningsfuld, fx om den er rodet eller ordnet kronologisk. Ved første synsindtryk skanner personen journalen og lægger i første ombæring mærke til de mest iøjefaldende papirer. Både navne, fotos og tegninger gør et stort indtryk på tidligere anbragte børn, idet de i mange tilfælde har få eller ingen fotos fra deres barndom. Det er med til at skabe identitet, men ifølge Grønbæk Jensen kan det være en meget barsk oplevelse at læse sin egen journal, fordi kontrasten mellem de tidligere anbragtes erindringer og en journal oftest er meget stor. Journalen udtrykker de professionelle vurderinger af problematisk eller sygelig adfærd, som gennem disciplinerende, pædagogiske eller medicinske indsatser skal korrigeres. De anbragtes erindringer omhandler mere et tilbageblik hos de mennesker, som f.eks. har oplevet svigt hos deres forældre. Informationerne i journalerne kan ofte give tidligere anbragte en større vished omkring deres egen historie og forklaringer på ting, som de har været i tvivl om.⁵⁵

Ingen af de tidligere anbragte børn, som vi interviewede, havde deres journal-sag. Da ansøgningsprocessen til deres journal var uoverskuelig for de fleste, fik jeg informanternes skriftlige tilladelse til at undersøge, om Socialforvaltningens Arkiv eller Børneværnsarkivet havde deres sag. Desværre var svaret negativt i de flestes tilfælde. To gange lykkedes det, og jeg blev inviteret med til det første møde med journalsagen på Københavns Stadsarkiv, hvilket var en meget stærk og bevægende oplevelse med både tårer og latter. Ole inviterede mig med til læsning af hans journal fra Bispebjerg Børnepsykiatriske Afdeling, hvor han i 1964 som 12-årig var indlagt til observation i et halvt år.⁵⁶ Han blev født i 1952 og har på både associerende og lidt selvstruktureret vis fortalt om sin opvækst i København og om Børneværnets fjernelse af ham og hans storebror, da de var 5 og 8 år.⁵⁷ Årsagerne til Børneværnets anbringelse af de to drenge var bl.a. forældrenes separation, moderens helbredsproblemer og forældrenes skilsmisse. Ifølge

53 Bjerre et al. 2017.

54 Bjerre et al. 2017, s. 80.

55 Grønbæk Jensen 2016b, s. 106.

56 Patientjournal fra Bispebjerg hospital, Børnepsykiatriske afdeling, Patientjournaler (afd.I), 1946-1966.

57 KBM 4183B8 indekseret interview d. 23. april 2018. Efter aftale med Ole er navnet ikke anonymiseret.

Ole var både han og storebroren nogle lømler, der lavede uro og fjol i skolen og smårapserier. Efter forældrenes skilsmisse fik deres mor en økonomisk håndsrækning af Børneværnet, som ved samme lejlighed tilknyttede en tilsynsværge til at holde øje med både drengenes og hjemmets udvikling. Tilsynet resulterede til sidst i en anbringelse af de to drenge på to forskellige hjem, da moderen ikke magtede opgaven. Storebroren kom på en heldagsskole for uvorne børn og efter 7. klasse til Dreng- og Skolehjemmet Godhavn i Helsingør. Ole kom bl.a. på et optagelseshjem ved Damhussøen, siden hen institutionen Børnely i Kokkedal og til observation på Børnepsykiatrisk afdeling på Bispebjerg Hospital. Hospitalslægen anbefalede både moderen og Børneværnet, at Ole blev anbragt udenfor hjemmet. Ifølge lægen manglede han en stærk og positiv far-figur i ryggen. Han havde mulighed for at udvikle sig i en kriminel retning, medmindre han blev placeret i et positivt pædagogisk miljø med de rette maskuline identifikationsobjekter. Moderen accepterede anbringelsen, og Ole kom på to forskellige heldags-kostskoler, hvor han både oplevede fysisk og psykisk afstraffelse.

Interviewet med Ole og indblikket i hans journalsag fik betydning for det videre arbejde med at formidle Børneværnets historie. Museet fik tilladelse til at bruge hans historie i flere forskellige formidlingstiltag, som de næste afsnit omhandler.

Udstilling om Børneværnet

Interviewindsamlingen omkring Børneværnet i Stormgade 18 skulle munde ud i en fast udstilling om bygningens forskellige funktioner fra 1894 til 1995. Udover den klassiske montreudstilling om Børneværnet udviklede vi to forskellige formidlingsformater – arkivbordet og stormgadetelefonen – om Børneværnets arbejde.

Selve arkivbordet indeholder i alt fire arkivmapper med sager fra de fire funktioner i bygningen. Publikum kan eksempelvis tage Børneværnsmappen frem og se eksempler på sager og dokumenter, der er organiseret i hhv. børn anbragt i privat familiepleje og børn anbragt på forskellige børnehjem.⁵⁸ Formålet har været at tilgængeliggøre nogle kilder, som de færreste nok kender til. Med denne formidlingsform ønskede vi at give en større indsigt i et stort velfærdsapparats behandling af nogle børn med forskellige sociale, psykiske og adfærdsmæssige udfordringer. Da lige præcis brugen af skemaer er et karakteristisk fællesstræk ved Børneværnets arbejde, udvalgte jeg forskellige eksempler på skemaer. Fra statens side sikrede skemaerne både kontrol, ensartethed i praksisser og professionalisme. Brugen af skemaer betød også, at børneværnsmedlemmer fattede sig i

58 De udvalgte udstillede arkivalier står opført i oversigten over utrykte kilder.

korthed med et 'ja', 'nej' eller 'vides ikke'. Der var meget lidt skriveplads til at uddybe beskrivelser. Dermed kunne relevante oplysninger, som faldt udenfor skemaets orden, være svære at få indført.⁵⁹ Arkivalierne, som næsten alle er under 75 år gamle, skulle både overholde persondataloven og udstilles efter Arkivlovens regler og skriftlig aftale med enten Københavns Stadsarkiv eller privatpersoner, som har givet tilladelse til, at dele af deres journal må vises for offentligheden. Arkivmapperne var desværre ikke blevet færdige til åbningen af museet, så det har ikke været muligt at observere publikums interaktion med de gamle sager.

Stormgade-telefonen

AV-installationen 'Stormgade-telefonen' blev udviklet i samarbejde med AV-firmaet Oncotype. På arkivbordet står to sorte drejeskivetelefoner fra perioden. Publikum skal dreje det oprindelige fem-cifrede telefonnummer til Børneværnet i Stormgade 18 og kan nu være med på en lytter og overhøre en såkaldt "faktiv" (dvs. en blanding af fakta og fiktion) samtale mellem en ansat i Børneværnet og en borger, der ringer ind. Alle telefonsamtalerne er indtalt af skuespillere baseret på manuskripter udviklet af denne artikels forfatter i samarbejde med den projektansatte etnologistuderende. Manuskripterne tog udgangspunkt i faktiske begivenheder og oplysninger, som vores informanter havde fortalt os, og blev suppleret med viden dels fra arkivalier i Stadsarkivet og baggrundsviden. Samtalernes varighed er på mellem halvanden til tre minutter. Telefonerne i sig selv er en taktil oplevelse både for den ældre generation, som stadig kan huske brugen af dem, og for den yngre smartphone-generation, som ikke kender til den ældre kommunikationsteknologi.

Ifølge Hvenegaard Rasmussen er der her tale om en digital afsenderbaseret formidlingsstrategi, idet det er en envejskommunikation af eksperter valg og fortolkning af indhold.⁶⁰ Oprindeligt ønskede museet en interaktiv installation, hvor brugerne kunne bidrage med deres egne fortællinger til fx Børneværnets historie. Efter nærmere overvejelser fravalgte vi denne løsning, da emnet for det første er meget følsomt og egner sig bedre til en personlig samtale eller interview. For det andet kræver denne type installationer flere personalemæssige ressourcer i forhold til en efterbehandling.

Manuskriptet til den nedenstående telefonsamtale mellem en far og en fuldmægtig i Børneværnet er baseret på et interview med en kvinde født på Vesterbro i 1945. Hun blev fjernet fra hjemmet i 1949, fordi hendes mor blev indlagt med

59 Bjerre et al. 2017, s. 83.

60 Rasmussen 2016, s. 113.

Publikum lytter til Stormgade-telefonen i Københavns Museums udstillingsrum om bygningens historie, 2020. Privatfoto.

depression til trods for, at der var en far i hjemmet.⁶¹ På arkivbordet i udstillingen ligger en kort vejledning med ordlyden:

”Drej telefonnummeret 16 800 til Direktoratet for Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsværn. Telefonsamtale mellem far og ansat i Børneværnet i Stormgade 18 (4. december 1950).⁶²

FULDMÆGTIG (KVINDE): ... Ja, Hr. Ekberg, nu har jeg fundet Deres sag. Jeg kan se, at De har to børn anbragt på Refsnæs Kysthospital, Ulla og Winnie Britta Alexandra.

BORGER-FAR: Det er rigtig.

FULDMÆGTIG: ... Og børnenes moder, Anni Doris, er endnu indlagt på Sankt Hans og kan ikke tage sig af børnene.

BORGER-FAR: Ja, Men jeg kan altså godt tage mig af dem ... det er derfor jeg ringer.

61 KBM 4183B5 indekseret interview d. 4. maj 2018.

62 Københavns Museum har fået godkendt manus af informanten.

FULDMÆGTIG: Det forstår jeg, men jeg kan ikke bare give dig børnene uden at det lige bliver undersøgt.

BORGER-FAR: Jeg blev jo ikke adspurgt, da min kone lod sig indlægge og fik børnene fjernet.

BORGER-FAR (CONT'D): Hvordan tror De det er at komme hjem og så er ens børn fjernet?

FULDMÆGTIG: Det må være forfærdeligt! Men vi må lige til bunds i denne sag...

BORGER-FAR: Jeg har også en dreng som er anbragt.

FULDMÆGTIG: Hentyder De til din kones første søn, Niels Otto, men han er jo ret beset ikke Deres dreng...og hans rigtige far kan ikke tage sig af ham.

BORGER-FAR: Men det kan jeg. Jeg kan godt tage mig af dem alle tre ... jeg besøger også Karl Otto selvom det er langt væk.

FULDMÆGTIG: Jeg kan se, at De kun betaler bidrag for pigerne, ikke sandt?

BORGER-FAR: Men jeg fungerer som hans far.

FULDMÆGTIG: Jo! Men...

BORGER-FAR: Skal han ikke have lov til at være sammen med sin familie?

FULDMÆGTIG: Jeg forstår godt hvad De siger, men drengen har De faktisk ikke krav på. Så det kan jeg ikke gøre noget ved.

Stilhed et øjeblik.

BORGER-FAR: Hvornår får jeg så pigerne hjem da?

FULDMÆGTIG: Jeg kan se, at pigerne har det fremdeles udmærket, men at man ønsker at beholde dem til efter jul. Den yngste er stadig meget mager.

BORGER-FAR: Det skrev De jo også for et år siden.

Faren sukker opgivende med lidt vrede i stemmen.

BORGER-FAR (CONT'D): De har alt, hvad de skal bruge her hos mig.

FULDMÆGTIG: De bor på Saxogade på Vesterbro, kan jeg se?

BORGER-FAR: Ja, det er korrekt...

FULDMÆGTIG: Det kan jo være svært at holde børnene sunde og raske på de kanter. Og De arbejder jo en hel del.

BORGER-FAR: Her passer vi skam på vores børn. Der er fritidshjem og fritidsklub – lige her i nabolaget – så mine børn bliver ikke nøglebørn.

FULDMÆGTIG: Men De arbejder jo meget og børnene har ikke deres mor lige nu, så vil de ikke være meget overladt til sig selv?

BORGER-FAR: Men det er da også vigtigt, at de får en god hverdag hjemme i deres egen familie og gade.

FULDMÆGTIG: Lige nu har børnene brug for trygge rammer, som de er på Refsnæs kysthospital for ro og garanteret varme.

BORGER-FAR: Jeg kan forsikre Dem, at vi holder varmen her om vinteren. Og det er mere end hvad man kan sige om de fleste her. Jeg handler jo selv med kul og koks.

FULD MÆGTIG: Ja... Jeg forstår, Hr. Ekberg. Jeg noterer mig det, De har fortalt.

Jeg er sikker på, at De skal få Deres børn tilbage inden længe.

BORGER-FAR: Jeg vil gerne bede Dem om at gøre noget ved sagen straks. Jeg og børnene har ventet meget længe...

FULD MÆGTIG: Jeg skal se hvad jeg kan gøre.

BORGER-FAR: Tak. Jeg ser frem til at høre fra dig snarest.

FULD MÆGTIG: Men De må fatte mod lidt endnu.

BORGER-FAR: Jeg kan ikke vente længere...

FULD MÆGTIG: Det er De nødt til. Farvel!

BORGER-FAR: Jamen så Farvel!

Siden Københavns Museums åbning i februar 2020 har publikum flittigt lyttet til telefonsamtalerne. Jeg har lavet et par små observationer af deres interaktion med installationen. En mor til to drenge udtalte, at selve formidlingen med de gamle drejeskivetelefoner i sig selv var en fysisk oplevelse på grund af det tunge telefonrør og drejeskiven. Der er kun plads til én ved hver telefon, og dermed er Stormgade-telefonen ikke en fælles social oplevelse, men den kan skabe rum for dialog imellem deltagerne efter at have lyttet til de private samtaler. Telefonsamtalen efterlader måske publikum med flere spørgsmål end svar. Er det godt eller skidt? Skal Københavns Museum formidle hvordan historien endte? Min egen families reaktion på telefonsamtalen var, at den var trist. De manglede en afslutning på historien. Fik faderen alle børnene hjem igen? Dialogen imellem deltagerne gik i gang. Jeg kunne fortælle om det videre hændelsesforløb. Faderen besøgte de tre børn ca. en gang om måneden, mens han søgte om at få dem hjem. Efter et års tid gav moderen og Børneværnet tilladelse til, at han kunne få pigerne tilbage under jævnlige tilsyn af en tilsynsværge fra Børneværnet. Han kunne dog ikke få forældremyndigheden over pigernes halvbror, som kom på et børnehjem på Fyn, hvilket han aldrig helt kom sig over.

Artiklen lagde i indledningen op til at diskutere, hvorvidt det er lødig formidling at anvende tidligere anbragtes erindringer i et telefondrama? Da formålet med formidlingen var forskellige borgeres møde med Stormgade 18's ansatte indenfor velfærdssamfundets institutioner, blev lige præcis samtalen imellem en ansat og en borger central. Museet valgte bevidst at være tro mod telefonsamtalens form og formidle en mulig samtale, som netop lægger op til at publikum inviteres med til at drøfte mulige scenarier. Derudover kan museets formidlings- og undervisningsafdeling anvende både telefonsamtalerne og arkivmapperne til særlige forløb i udstillingen. Analyseres Stormgade-telefonen ud fra Nina Simons model for brugerinddragelse fra tilskuer til deltager i *Participatory Museum* (2010) befinder publikum sig på niveau 2, hvor ”den besøgende interagerer med indhold”.⁶³ Mit

63 Rasmussen 2016, s. 185.

drømmescenario er som minimum at komme op på niveau 4, hvor ”den besøgende interagerer med andre besøgende omkring et indhold, som institutionen har bestemt og designet”.⁶⁴ Dialogen deltagerne imellem og med museet kan bl.a. fremmes ved at arbejde med frivillige alternative eksperter i stil med Danmarks Forsorgsmuseum. Københavns Museum bør også gennemføre en brugerundersøgelse af publikums og de tidligere anbragtes oplevelser af både Stormgade-telefonen og journalsagerne i arkivbordet. Fremadrettet ligger der et stort uudnyttet potentiale i at arbejde med brugerinddragelse i forhold til tidligere anbragtes historier – ikke kun i indsamlingsfasen, men i høj grad i formidlingsfasen. Det har haft stor betydning for de fleste informanter, at deres historie er blevet anerkendt som væsentlig og vigtig for den almene historie, og at den kan bruges til at skabe større viden og forståelse for andre.⁶⁵ Her kan museet eksempelvis arbejde videre med at portrættere nogle af de tidligere anbragtes historie i tæt samarbejde med borgere, som stadig lever og kan fortælle om deres oplevelser. Der ligger også et uudnyttet samarbejds-potentiale i Københavns Stadsarkivs Erindringsklubber og Svireklubber for seniorer 65+.⁶⁶ Museet har gjort nogle erfaringer med at portrættere et tidligere anbragt barn i et dilemmaspil, som næste afsnit omhandler.

Dilemmaspil om Børneværnet

Københavns Museum udviklede i samarbejde med Rollespilsakademiet et dilemmaspil om Stormgade 18's historie og funktioner. Dilemmaspiilet blev udviklet specielt til KulturNatten 2018, hvor 25 personer ad gangen besøgte i alt fire forskellige poster i den endnu tomme bygning. Her mødte de både boligudlejeren, den børneværnsansatte, sundhedsplejersken og overformynderen, der dels fortalte om deres arbejde og bad om deltageres hjælp. I det lokale, hvor Børnævnet holdt møder og afgjorde anbringelsessager, havde vi placeret posten med Børneværnet. En rollespilsformidler i rollen som fuldmægtig i Børneværnet og iklædt tidstypisk tøj fra slutningen af 1950'erne fortalte både om sit arbejde og om plejefamilier, børnehjem og behandlingstilbud og om en dreng, der havde brug for hjælp. Ole havde givet tilladelse til at vi brugte hans historie i dilemmaspiilet. Deltagerne fik præsenteret drengen Ole som en sagsakt:

- 1956: Ole og hans bror bliver anbragt på børnehjemmet Trepilelågen i Snekkersten. Årsag: Forældres separation og syg moder.
- 1960: Ole har stort sangtalent og bliver optaget på Sankt Annæ Gymnasium.
- 1963: Ole bliver fjernet fra sangskolen, da han laver meget ballade.

64 Ibid., s. 185.

65 Grønbæk Jensen 2016b, s. 115.

66 <https://kbharkiv.dk/deltag/erindringsklub-for-seniorer-65> (besøgt 24/9 2020).

- 1963: Ole kommer på børnehjem i Kokkedal i 3 måneder. Storebroren kommer på optagelseshjem ved Damhussøen. Forældre skilt. Moder på rekreation på grund af dårlige nerver.
- 1963: Observation på Bispebjerg Hospitals Børnepsykiatriske Afdeling. Lægen anbefaler både moderen og Børneværnet, at Ole bliver anbragt udenfor hjemmet. Ole mangler en stærk og positiv far-figur i ryggen. Ole har mulighed for at udvikle sig i en kriminel retning, medmindre han placeres i et positivt pædagogisk miljø med de rette maskuline identifikationsobjekter.
- 1965: Ole er meget grov overfor sin mor og bruger slemme skældsord. Han har en høj IQ på 119 og stort sangtalent, men han bruger ikke sine evner. Ole laver ballade og rapserier. Han stjæler fra sin mor og fra forretninger. Oles forhold til andre børn dårligt. Han driller, provokerer jævnaldrende og er brutal overfor mindreårige børn.

Deltagerne fik præsenteret problemstillingerne omkring de to drenge og skulle herefter hver især beslutte, om drengene skulle på børnehjem, i plejefamilie, behandlingstilbud eller blive hos deres mor. Deltagerne valgte forskelligt. Nogle valgte, at de skulle blive hos moderen. Andre valgte, at de skulle sendes i en plejefamilie. Ingen valgte børnehjem. Efter at deltagerne havde valgt, trådte en af deltagerne frem i kredsen og gav sig til kende som Ole. Der lød flere gisp blandt publikum. Han fortalte følgende:

”Det gik sådan, at min bror desværre tog sit eget liv som 60-årig, mærket af sin skæbne, mens jeg fik et også udfordret og til tider ret svært, men også spændende og i sidste ende godt liv. Skilt, ganske vist, men med to skønne børn, anerkendelse efter arbejde i social- sundheds- og børnesektoren, netværk, gode venner, fritidssysler og frivilligt ulønnet arbejde i Børns Vilkår på BørneTelefonen i bagagen. Ja! Et liv der, trods alt, er både godt og nødvendigt at ku’ fortælle eftertiden om og lære af.”⁶⁷

Nogle af deltagerne græd og kom hen til Ole og takkede ham for at dele sin historie. En mor til fire børn, som overværede Oles transformation fra deltager til autentisk ekspert, stod med tårerne løbende ned ad kinderne og udbrød næsten hulkende: *”Jamen vi har jo lige været med til at afgøre din skæbne.”* Dilemmaspeillet nåede efter min vurdering op på brugerinddragelsens femte og højeste niveau, hvor *”den besøgende interagerer med andre besøgende omkring et indhold,*

67 Citatet stammer fra Ole.

de besøgende har været med til at bestemme”.⁶⁸ Oplevelsen var meget stærk. Oles søn deltog også i dilemmaspelet, og han sagde efterfølgende til sin far, at han skulle have gemt sig bag døren til rummet med Børneværns-sagen, når holdet gik ud, for så at 'mingle' naturligt ind med næste hold og gentage historien for dem og de efterfølgende hold. Kort sagt er de autentiske beretninger fra de tidligere anbragte børn meget vigtige at få bragt i spil. Danmarks Forsorgsmuseum har det som en vigtig del af deres formidlingsstrategi at give ordet til de alternative eksperter. Det er en win-win situation for både museum, tidligere anbragte og publikum. For Oles vedkommende betød min og museets interesse og engagement i hans historie, at han fik kontakt med et vigtigt kapitel i sit liv.

Afslutning: indsamling og videndeling i fremtiden

Information skrev i sin anmeldelse, at ”*Københavns Museum har taget magten i Overformynderiet og givet magten til byens borgere. (...) Her er det byens beboere og ikke bare bygninger, konger og planlæggere, der har magten i fortællingen.*”⁶⁹ Københavns Museum ønskede at skabe et relevant og interessant udstillingsrum om bygningen i Stormgade 18 og besluttede at gøre det i samarbejde med tidligere anbragte. Museet havde ikke erfaring med indsamling og interviews af tidligere anbragte. Projektet har derfor udfordret, beriget og lært museet om relevans og relationsbygning med borgere, og hvor vigtigt det er at have tid og faglig omsorg for de enkelte mennesker og deres personfølsomme oplysninger. Jeg håber, at der fremadrettet bliver både tid og personalemæssige ressourcer til at arbejde videre med denne historie. I så fald er det vigtigt at prioritere flere forskellige museumsfaglige kompetencer, et tættere samarbejde med arkivfagligheder i projekter med borgere omkring deres journalsager og eksempelvis også samarbejde med De Anbragtes Vilkår. Det har stor værdi for både museet, arkivet, for samfundet og for de enkelte borgere, som er blevet inviteret til at bidrage med deres personlige historie.

Museet skal undgå, at de tidligere anbragte bliver den enkelte museumsinspektørs såkaldte ”Rhonda'er” jf. Adele Chynoweths artikel. Københavns Museum kan med fordel nedskrive en forsknings-, indsamlings- og formidlingsstrategi på området i stil med Danmarks Forsorgsmuseum, der samarbejder med alternative eksperter i deres formidling. Tidligere anbragte børn, der har lyst til at fortælle deres historie til andre, kan opleve, at de bliver én af os, og vi kan blive klogere på den del af historien, som vi ikke kan finde i arkiverne.

68 Rasmussen 2016, s. 185.

69 <https://www.information.dk/kultur/anmeldelse/2020/02/koebenhavns-museum-taget-magten-overformynderiet-givet-byens-borgere> (besøgt 25/9 2020)

Da social- og indenrigsminister Astrid Krag åbnede konferencen *Anbragt – før, nu og i fremtiden* på Københavns Professionshøjskole den 20. februar 2020,⁷⁰ sagde hun bl.a., at regeringen altid vil sætte børnene først, og at barnets stemme og barnets behov skal præge fremtiden for anbragte børn, fordi vi som samfund har et ansvar for at tage over, når far og mor ikke magter det. Dette fordrer også, at fx socialrådgivere og socialpædagoger fagligt og uddannelsesmæssigt bliver ordentligt klædt på. Her kan Københavns Museums udstilling om husets historie være et vigtigt perspektiv til samtidens fokus og debat omkring anbragte og udsatte børn og unge og sårbare familier i det danske velfærdssamfund. En anbringelse uden for hjemmet var og er stadig ét af de mest radikale indgreb, som man kan udsætte et barn eller ungt menneske for. Sidsel Kirk, undervisnings- og udviklingsansvarlig på Københavns Museum, har indledt et samarbejde med pædagoguddannelsen på Københavns Professionshøjskole. Formålet er at klæde fremtidens pædagoger bedre på i forhold til formidling til pædagogiske målgrupper og i forhold til myndighedsrollen i et historisk perspektiv. Fremtidens pædagoger skal få en historisk indsigt i, hvad velfærdsstaten og velfærds kommunen gennem eksempelvis børneværnsinstitutionen i Stormgade 18 har villet og gjort med (udsatte) børn og familier, så Ole, Marianne og alle de andre tidligere anbragte børn i København bliver vores fælles historie.

Litteratur

- Bjerre, Cecilie 2020: *Når staten er far og mor. Børneværnets anbringelser af børn i Danmark, 1905-1975*. Syddansk Universitet.
- Bjerre, Cecilie; Knage Rasmussen, Jakob og Grønbæk Jensen, Stine 2017. "Journalens potentialer. Konstruktioner af og møder med journalsager i børneforsorgens regi". *Temp*, nr. 14:2017, s. 76–94.
- Bryderup, Inge M. 2005: *Børnelove og socialpædagogik gennem hundrede år*. Klim, Århus.
- Buus, Henriette 2001: *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse. En kulturteoretiske analyse af velfærdsstatens embedsværk*. Museum Tusulanums Forlag.
- Chynoweth, Adele 2014: "Your Rhonda Is Downstairs! The Need for a Whole-of-Museum Approach to Survivors of Trauma" (FORUM: MUSEUMS AND MENTAL HEALTH) (Essay) *Museum Worlds*, vol. 2, s. 152-155.
Doi: <https://doi.org/10.3167/armw.2014.020109>

70 <https://www.kp.dk/arrangementer/anbragt-foer-nu-og-i-fremtiden/> (besøgt 20/2 2020).

- Dodd, Jocelyn og Sandell, Richard 2001: *Including museums: perspectives on museums, galleries and social inclusion*. Leicester.
- Frydendahl Larsen, Bolette 2019: *Opdragelse og diagnosticering. Fra uopdragelighed til psykopati på Vejstrup Pige hjem 1908-1940*. Department of History, Lund University, Lund.
- Grønbæk Jensen, Stine 2019: *At åbne skuffen. Om tidligere børnehjemsbørn transformationer af selvet og den sociale verden gennem erindringsarbejde*. Institut for Historie, Syddansk Universitet og Danmarks Forsorgsmuseum Svendborg.
- Grønbæk Jensen, Stine; Knage Rasmussen, Jacob & Vaczy Kragh, Jesper 2016a: *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg 1933-1980*. Syddansk Universitetsforlag.
- Grønbæk Jensen, Stine; Knage Rasmussen, Jacob & Vaczy Kragh, Jesper 2016b: ””Anbragt i historien”. Tidligere anbragte og indlagtes mundtlige fortællinger.”.
- Sofie Lene Bak (red.): *Oral History i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 97-118.
- Gustavsen, Lone 1998: *Indsigt i børnehjem*. Forlaget Flachs.
- Horsten, Holger 1970: *Børne- og ungdomsforsorgen i Danmark*. 6. udg. Nyt Nordisk Forlag: Arnold Busck.
- Jacobsen, Anette Faye 1988: *Kontrol og demokrati. Træk af dansk børneforsorgs historie 1933-58*. Speciale, Københavns Universitet.
- Jørgensen, Harald 1970: *Omsorgen for børn og unge i København i 250 år*. Direktoratet for Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsinstitutioner.
- Kjeldbæk, Esben 2016: ”Oral History om besættelsen”. Sofie Lene Bak (red.): *Oral History i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 129-156.
- Knudsen, Tim 2017: *Børneværn og magt: En personlig beretning om en dannelsesrejse*. 3. Reviderede udgave. Københavns Stadsarkiv <https://www.givdetvidere2017.dk/erindring/tim-frydshou-knudsen/>
- Koch-Nielsen, Inger et al. 1972: *Splittede familier. Familiebaggrunden for 96 børneværnsanbragte børn*. SFI, Studie 24.
- Mahal, Chandan og Nightingale, Eithne 2012: ”The Heart of the Matter. Integrating equality and diversity into the policy and practice of museums and galleries”. Eithne Nightingale et al. (red.): *Museums, Equality and Social Justice*, Museum Studies, Taylor and Francis, s. 13-37. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.2151-6952.2012.00161.x>
- Mellemgaard, Signe & Olwig, Karen Fog 2018: ”At lede i arkiver: Feltarbejde i dokumenter”. Helle Bundgaard et al. (red.): *Antropologiske projekter. En grundbog*. Samfundslitteratur, s. 213-226.

- Møhl, Perle & Kristensen, Nanna Hauge 2018: "At bruge billeder og lyd: Sensorisk antropologi". Helle Bundgaard et al. (red.): *Antropologiske projekter. En grundbog*, Samfundslitteratur, s. 227-243.
- Nightingale, Eithne og Sandall, Richard 2013 (red.): "Introduction". Eithne Nightingale et al. (red.): *Museums, Equality and Social Justice*, Museum Studies, Taylor and Francis, s. 1-9. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.2151-6952.2012.00161.x>
- Nimb, Mette Line Ringsted & Rubow, Cecilie 2018: "Etnografen: Følelser, viden og supervision som kilde til indsigt". Helle Bundgaard et al. (red.): *Antropologiske projekter. En grundbog*. Samfundslitteratur, s. 109-122.
- Plougmand, Oskar & Eriksen, Karina Estrup 2018: *Anbragte børns børn. Beretninger og udsagn fra børn, hvis far eller mor har været anbragt på døgninstitution*. Forlaget Dimon.
- Rasmussen, Casper Hvenegaard 2016: *Formidlingsstrategier. En grundbog om kulturinstitutioners formidling*. Samfundslitteratur.
- Rubow, Cecilie; Fritsch, Ester & Isager Ahl, Sofie 2018: "Feltnoter: Den foreløbige skrivnings håndværk". Helle Bundgaard et al. (red.) *Antropologiske projekter. En grundbog*. Samfundslitteratur, s. 55-71.
- Rytter, Maria & Rasmussen, Jacob Knage 2015: "A Great Find: Turning the World Upside Down." *The Journal of the History of Childhood and Youth*, 2015, Vol.8(1), s. 9-16. Doi: <https://doi.org/10.1353/hcy.2015.0011>
- Rytter, Mikkel & Olwig, Karen Fog 2018: "At snakke om det: Måder at interviewe på". Helle Bundgaard et al. (red.): *Antropologiske projekter. En grundbog*. Samfundslitteratur, s. 181-194.
- Simon, Nina 2010: *The Participatory Museum*. Santa Cruz.
- Svendborg Museum 2011: Godhavnsrapporten. Syddansk Universitetsforlag.

Utrykte kilder

- Anvisning for plejemødre. *Børneværnskontorets Arkiv: Tilsyn med børn/plejetilsyn: Sager til andragender om plejetilladelse. År 1934-1942*.
- Brev fra Børneværnskontoret til forstanderinden for Kystsanatoriet, 1951. *Børnehjemmet Kastaniegården. Eleverne. Elevsager 1928-1974 (3097-3306)*.
- Børneværnskontorets Arkiv. *Tilsyn med børn/plejetilsyn: Tilsynsprotokol over plejebørn, 1924-1967, løbenr. 1-600*.
- Børneværnskontorets Arkiv. *Tilsyn med børn/plejetilsyn: Tilsynsprotokol over børn født udenfor ægteskab og bidragnydende børn, løbenr. 52.001-56.000, år 1943-1965*.
- Diplom til en plejemor fra Præmieselskabet for Plejemødre, 1958. *Københavns Museum*.

- Indberetning til Direktoratet for Københavns Børne- og Ungdomsværn.
Eksempel fra 1962. *Nærumgård Børnehjem. Eleverne. Elevsager 1915-1979 (748-763).*
- Lydfiler og indekserede interviews i Københavns Museums samling: KBM 4183B4, KBM 4183B5, KBM 4183B6, KBM 4183B7, KBM 4183B8, KBM 4183B9, KBM 4183B10, KBM 4183B14.
- Københavns Magistrat. Tilladelse til at have børn i pleje mod betaling.
Børneværnskontorets Arkiv: Tilsyn med børn/plejetilsyn: Sager til andragender om plejetilladelse. År 1934-1942.
- Lægeerklæring til Børneværnet i København. Nærumgård Børnehjem. Eleverne.
Elevsager 1915-1979 (748-763).
- Lægeberetning fra et børnehjem. *Børnehjemmet Kastaniegården. Eleverne. Elevsager 1928-1974 (3097-3306).*
- Mentalerklæring på barn indsendt til Børneværnet fra Børnepsykiatrisk Afdeling, 1964. *Københavns Stadsarkiv, Patientjournal fra Bispebjerg hospital, Børnepsykiatrisk afdeling, Patientjournaler (afd.I), 1946-1966.*
- Oplysningsskema til brug ved undersøgelse i børneværnsager. *Nærumgård Børnehjem. Eleverne. Elevsager 1915-1979 (748-763).*
- Plejeanbringelse af unavngiven pige” fra Mødrehjælpen, Sortedamsdossieringen 67 19/5 1939: *Børneværnskontorets Arkiv: Tilsyn med børn/plejetilsyn: Sager til andragender om plejetilladelse. År 1934-1942 – 1. pk.*
- Skema til indstilling om præmie som plejemor. *Københavns Stadsarkiv, Børneværnskontorets Arkiv, Almindelig administration, Præmieselskabet for Plejemødre 1944-1972.*
- Skema med oplysninger om børn under forsorg af Børneværnsudvalget.
Emdrupgård. Elever. Stambog 24/1 1945 – 31/1 1946.
- Undersøgelse af et Plejehjem (Bsag nr. 82.040. Pl.Lb.No. 137/1939).
Børneværnskontorets Arkiv: Tilsyn med børn/plejetilsyn: Sager til andragender om plejetilladelse. År 1934-1942.

Hjemmesider

- Anmeldelse af det nye Københavns Museum: www.information.dk/kultur/anmeldelse/2020/02/koebenhavns-museum-taget-magten-overformyndieriet-givet-byens-borgere (besøgt 25/9 2020).
- Erindring af Ib Ydebo om Børneværnet i 1960'erne: <https://api.kbharkiv.dk/asset/2796> (besøgt 21/9 2020).
- Erindring af Tim Knudsen: www.givdetvidere2017.dk/erindring/tim-frydshou-knudsen/ (besøgt 21/9 2020).
- Københavns Museums efterlysning af historier: www.blik-cph.dk/portfolio/koebenhavns-museum-efterlyser-historier/ (besøgt 12/4 2020).

- Pressemeddelelse om Forsorgsmuseets historiske udredning:* www.svendborgmuseum.dk/visforsorgnyhedermtemplate/993-historisk-udredning (besøgt 9/3 2020).
- Om erindringsklub for seniorer:* <https://kbharkiv.dk/deltag/erindringsklub-for-seniorer-65> (besøgt 24/9 2020).
- Om konferencen Anbragt: før, nu og i fremtiden:* www.kp.dk/arrangementer/anbragt-foer-nu-og-i-fremtiden/ (besøgt 20/2 2020).
- Om projektet Historie & Kunst i gadeplan:* <https://nordeafonden.dk/nyheder/nyt-format-for-brug-af-historie-og-kunst-i-koebenhavn> (besøgt 23/9 2020).
- Prospekt for Københavns Museum:* https://cphmuseum.kk.dk/sites/cphmuseum.kk.dk/files/uploaded-files/km_prospekt_2017.pdf (besøgt 23/9 2020).

Summary

The Child Protection at the Museum

– The Ethnologist as a Collector, Therapist and Communicator

February 7 2020, the new Copenhagen Museum opened in Stormgade 18. From 1937 to 1965, the building housed the Child and Youth Guard in the Municipality of Copenhagen. It supervised children and made decisions about placing children outside the home due to the child's or home's circumstances. The museum wanted to tell this story in the new exhibitions and invited previously placed children to participate with their story. The article reflects on both ethnological and museological methods to collect and communicate a complex welfare area through various forms of communication like an exhibition, an interactive installation and a game.

Leonora Lottrup Rasmussen besidder en Ph.d. i historie fra Aarhus Universitet. Leonora Lottrup Rasmussen skrevet afhandlingen "De fattiges ret" (2019) om overgangen fra 1800-tallets fattighjælp til 1900-tallets velfærdsstat.

Keywords: 1800-tallet, Horsens Straffeanstalt, fængsel, fangeliv, Tugthussagen, kærlighed, gavegivning, daglig praksis

KÆRLIGHED I FÆNGSEL

Et studie af intime relationer i Horsens Straffeanstalt i slutningen af 1800-tallet

Denne artikel undersøger, hvordan fanger i Horsens Straffeanstalt indgik intime relationer med kvinder under deres afsoning. Artiklen tager sit empirisk udgangspunkt i kildemateriale fra den såkaldte Tugthussag fra 1883, der omhandlede et illegalt netværk mellem fanger og ansatte i Horsens Straffeanstalt. På baggrund af forhørsprotokoller og kærestebreve, der blev fremlagt som bevismateriale i sagen, sætter artiklen fokus på særligt to fanger, der under afsoning etablerede forhold til fængselspræstens tjenestepiger. Med metodisk afsæt i Michel de Certeaus begreb om hverdagens praksis og klassiske antropologiske teorier om udvekslinger og gavegivning, tematiserer artiklen både spørgsmål om fangeagens og social kontrol i det moderne fængsel.

Kærestebreve nedfældet på små sammenfoldede lapper papir. Sirligt udfyldt med småt fra øverst til nederst. Nogle med rød blyant, andre med sort blæk. Brevene er skrevet af den 35-årige Jens Ole Pedersen til den 25-årige Caroline Rasmussen i sommeren 1882. Jens Ole var tugthusfange i Horsens Straffeanstalt; Caroline tjenestepige hos fængselspræsten. Fordi deres relation stred imod fængslets regler, skulle forholdet holdes hemmeligt, og brevene blev derfor smuglet fra Jens Ole til Caroline. Ved en tilfældighed havnede brevene senere som bevismateriale i den såkaldte Tugthussag og er derfor bevaret for eftertiden.

På baggrund af kildematerialet fra denne kriminalsag, undersøger jeg i denne artikel, hvordan Jens Ole og andre fanger på ulovlig vis indgik i intime relationer under deres afsoning. Med afsæt i Michel de Certeaus praksisbegreb og klassiske

antropologiske teorier om udveksling og gavegivning, viser jeg, hvordan disse relationer blev knyttet og konstitueret gennem udvekslingen af stjålne varer. Relationer, der var i direkte modstrid med fængslets regler, men som hjalp de pågældende fanger med at bygge en alternativ bro mellem livet under og efter afsoning, og vidner om, at der kan være grund til at sætte spørgsmålstejn ved graden af den sociale kontrol, det moderne fængsel udøvede over dets fanger.

Horsens Straffeanstalt og Tugthussagen

Horsens Straffeanstalt slog portene op i 1853. Sammen med forbedringshuset i Vridsløselille, der åbnede i 1859, var fængslet resultatet af en gennemgribende reformering af det danske fængselsvæsen. Fængslet er således blev betegnet som Danmarks første moderne fængsel, der efter amerikansk forbillede blev bygget på et ambitiøst ønske om, at afsoningen ikke kun skulle virke afskrækkende, men også indebære en moralsk forbedring af den kriminelle, der skulle gennemføres ved at isolere fangen fra den omgivende samfund.¹ Horsens Straffeanstalt, der udelukkende tog imod mandlige forbrydere, husede i 1880'erne omkring 350 fanger.² Fængslet var opført som et tugthus, hvilket betød at fangerne sad isoleret i enkeltceller om natten, men arbejdede i fællesskab om dagen.³ Dette arbejde startede kvart over fem i sommerhalvåret og kvart over seks om vinteren og blev afsluttet klokken otte om aftenen, kun afbrudt af gårdtur, undervisning og spisning.⁴ Fængslet opererede også med detaljerede bestemmelser for fangernes opførsel. Fangerne måtte eksempelvis ikke omgås fanger fra andre afdelinger, handle med eller forære sine effekter eller forplejning til sine medfanger, og kun efter udvisning af god opførsel måtte de have kontakt til slægtninge og bekendte uden for murene.⁵

Selvom Horsens Straffeanstalt således udgjorde et pertentligt tilrettelagt forsøg på at forbedre landets kriminelle gennem isolation, disciplin og arbejde, dannede fængslet ikke desto mindre rammen om et omfattende kriminelt netværk 30 år efter sin grundlæggelse. Netværket blev afsløret i forbindelse med en kommissionsundersøgelse i 1883. En sag der i samtiden blev kendt under navnet Tugthus-

1 Smith 2003, s. 168; 248f.

2 Fra 1875 modtog fængslet også forbedringshusfanger, der sad isoleret i enkeltceller under hele afsoningen, og som blev placeret særlig afdeling. I perioden 1881–1882 var der indsat 350 fanger i Horsens, hvoraf 236 var tugthusfanger (Kontoret for Fængselsvæsenet 1885). Tugthusfangerne udgjorde altså langt størstedelen af fangebefolkningen.

3 Kontoret for Fængselsvæsenet 1885, s. 25.

4 Hverdagen i fængslet var baseret på reglementet for afsoningen af tugthusstraf samt anordningen af 13. februar 1873. Den indførte det såkaldte progressive system (Kgl. Anordning af 13. Febr. 1873 angaaende Fuldbyrnelsen af Strafarbejde i Fællesskab).

5 Christiansen og Møller 1953, s. 33.

sagen.⁶ Kernen i netværket bestod af tyvekoster, som fangerne stjal fra fængslet og det private selskab Crome & Goldschmidt, der var ansvarlig for produktionen i fængslet.⁷ Fangerne gav herefter tyvekosterne videre til ansatte og andre personer med tilknytning til fængslet i bytte for blandt andet brændevin, kaffe, sukker og tobak. Netværket bestod af omkring 50 personer og talte betjente, fabriksmestre, administrativt personale, tjenestepiger, hustruer og håndværkere.⁸

Kommissionen, der blev nedsat af Justitsministeriet i april 1883 for at undersøge det kriminelle netværk, opdagede i den forbindelse, at flere fanger på lige fod med Jens Ole havde haft intime relationer til personer tilknyttet fængslet. I særlig høj grad fængselspræstens tjenestepiger.⁹ I denne artikel fokuserer jeg på to forhold, hvorfra der er efterladt forholdsvis mange oplysninger. Det drejer sig dels om forholdet mellem Jens Ole og Caroline, dels om forholdet mellem livstidsfangen Martinus Eckmann og fængselspræstens tidligere tjenestepige Augusta Harder.

Artiklens analyse tager udgangspunkt i kildematerialet fra Kommissionen af 7.4. 1883 samt Kommissionen af 13.8. 1883 til ”Undersøgelse og Påkendelse af en del Misligheder begaaet i Horsens Straffeanstalt”,¹⁰ særligt kommissionens forhørsprotokol og bilag til forhørsprotokol. Udover forhør foretaget på diverse lokale politistationer i Danmark indeholder forhørsprotokollen de forhør, kommissionen foretog på Horsens Rådhus i perioden fra 11. april til 22. juni 1883. Kærestebrevene fra Jens Ole til Caroline er vedlagt forhørsprotokollen, og det fremgår af noteringer i brevenes marginer, at de blev fremlagt i forhør den 11. april 1883. Der er bevaret i alt fem breve fra Jens Ole til Caroline, skrevet i perioden mellem 11. juli og 3. august 1882. Brevene varierer fra tre til fire siders tæt sammenskrevne ark. Ofte med adskillige kommentarer skrevet i marginen.¹¹ Til-

6 For en mere detaljeret udlægning af Tugthussagen, se Rasmussen 2015; Christiansen og Møller 1953, s. 47–50. For artikler om Tugthussagen, se blandt andet Berlingske Tidende, 17.03.1884; Socialdemokraten, 05.03.1884; 6. 03. 1884; 12.03.1884; Dagbladet, 11. 03. 1884; Horsens Folkeblad, 4. 03.1884; 3. 02. 1885. For forhandlinger på Rigsdagen, se Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger, 1884 – 1885, sp. 1665; sp. 1682; sp. 1692; Tillæg A, 1884–1885, sp. 1831.

7 Fængslet havde i slutningen af 1850'erne haft problemer med at opretholde fangernes beskæftigelse og indgik derfor i en aftale med et privat selskab, der senere blev kendt under navnet Crome & Goldschmidt. Dette selskab overtog anstaltens maskiner og videreførte dennes tekstilproduktion. Fra 1875 forpligtede Crome & Goldschmidt, der på daværende tidspunkt var overgået til aktieselskab, sig til at beskæftige samtlige fanger (Schjørring og Knudsen 1990, s. 26).

8 Rasmussen 2015, s. 13–14.

9 Rasmussen 2015. Siden 1864 havde landets største fængsler i Vridsløselille, Christianshavn og Horsens haft en fuldtidspræst ansat. I Horsens Straffeanstalt arbejdede pastor Andreasen, der boede i fængslets præstebolig, sammen med sin hustru, fem børn og svigermor. Andreasen stod for de ugentlige gudstjenester i fængselskirken og fungerede samtidigt som sjælesørger for fængslets fanger (Smith 2003, s. 248; Folketælling, 1880, sa.dk).

10 Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, Rigsarkivet (herefter RA).

11 Det er kun Jens Oles del af korrespondance, der er bevaret. Det fremgår dog af hans breve, at Caroline også sendte breve til ham (Forhørsprotokol, s. 538, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA).

Billedtekst: Horsens Straffeanstalt set fra sydøst. Rigsarkivet.

sammen udgør dette kildemateriale en unik mulighed for at undersøge fangernes sociale liv og i særdeleshed den måde, hvorpå fangerne knyttede kontakter til verden uden for ringmuren.¹²

Social kontrol og fangeagens

Denne artikel beskæftiger sig med to hovedtematikker inden for fængselsforskningen: spørgsmålet om social kontrol og fangeagens. Hermed skriver artiklen sig ind i det internationale forskningsfelt omkring fængsler og straf. Et forskningsfelt, hvori Michel Foucaults klassiske værk *Discipline and Punish* fra 1975 har haft en betydelig indflydelse.¹³ I *Discipline and Punish* argumenterer Foucault for, at opblomstringen af det panoptiske fængsel i 1800-tallet udgør et billede på hele det moderne samfund. Fængslerne afspejler samfundets ønske om social kontrol, hvor borgerne styres gennem disciplin og overvågning.¹⁴ I fængslerne er fangen,

12 Derudover afspejler kildematerialet også, at kommissionen udelukkende interesserede sig for intime relationer mellem fanger og personer, der ikke var indsat som fanger. Det drejede sig i udgangspunktet om relationer mellem personer af modsatte køn. Men eftersom fængslet alene husede mandlige fanger, kan det dog sagtens tænkes, at fængslet i samme periode dannede rammerne for intime relationer mellem personer af samme køn. Disse relationer giver kildematerialet desværre ikke mulighed for at belyse (O'Brien 1995, s. 208–209). For antropologiske studier af relationer mellem personer af samme køn i fængsler, se blandt andet Mehta 2014; Merotte 2012; Gibson og Hensley 2013.

13 Morris og Rothman 1995, s. Viii; Gibson 2011, s. 1041 – 1042; Smith 2003, s. 36–39; Andersen, Duedahl og Kallestrup 2005, s. 32–33; Müller 2018, s. 6.

14 Foucault 1977, s. 15–24.

ifølge Foucault, placeret ”in a state of conscious and permanent visibility that assures the automatic functioning of power.”¹⁵ Med den konstante overvågning sikrede de moderne fængsler sig ikke kun en kontrol over de indsattes kroppe, men også de indsattes indre.¹⁶ Særligt i 1970’erne og 1980’erne var Foucaults magtteknologiske tolkning af det moderne fængsel udgangspunktet for en række sociologiske og historiske studier af fængslet som institution. Modsat tidligere studier, hvor fremkomsten af det moderne fængsel ofte blev set som et udtryk for udviklingen af et mere civiliseret og humant straffesystem, der stod i kontrast til tidligere tiders korporale afstraffelse, anlagde disse revisionistiske studier et mere kritisk blik på fængslet.¹⁷

Flere studier har dog også rejst en kritik af Foucaults tolkning af det moderne fængsel. En kritik, der blandt andet hæfter sig ved Foucaults selektive brug af kilder, anakronistiske udlægning af fængslets historie samt det altoverskyggende magtperspektiv.¹⁸ Således påpeger eksempelvis den britiske sociolog David Garland og den amerikanske sociolog Mark Colvin, at der på baggrund af empiriske undersøgelser af fængsler og fangekultur er grund til at nuancere Foucaults forståelse af den sociale kontrol, de moderne fængsler antageligt udøvede over dets indsatte. Begge fremhæver i den forbindelse den amerikanske sociolog Gresham Sykes værk *The Society of Captives* fra 1958. Det fremhæver den betydelige forskel på fængslet som et ideal og fængslet i praksis.¹⁹ På lignende vis pointerer historiker Anna Müller i værket *If the Walls could Speak* (2018), der omhandler livet i et polsk fængsel under det kommunistiske styre, at fangerne ikke var passive aktører i et pertentligt maskineri.²⁰ Ifølge Müller afføder fængslet som et udtryk for ekstrem undertrykkelse også en ekstrem menneskelig kreativitet.²¹ Fængsling skal, ifølge Müller, ikke kun forstås som noget, der knuser identiteter, men også som noget, der er med til skabe og opbygge identiteter.

Andre har som den canadiske historiker Patricia O’Brien ladet sig inspirere af Foucault, men også nuanceret hans forståelse af social kontrol. I værket *The Promise of Punishment* (1982) arbejder O’Brien ud fra en forståelse af, at livet i fængslet bliver formet i et samspil mellem fanger og ansatte, og hun betoner derved fangernes agens. Gennem et studie af fængsler i 1800-tallets Frankrig, påpeger hun, at fangerne ikke efterlod deres identitet ved indgangsporten, men bragte

15 Foucault 1977, s. 201. Se også Smith 2003, s. 37.

16 Foucault 1977, s. 29.

17 Ignatieff 1978; O’Brien 1982; Fassin 2017, s. 6. Som eksempel på tidligere værker med en udpræget positiv udlægning af det moderne fængsel, se Frederik Stuckenbergs *Fængselsvæsenet i Danmark 1742 – 1839* (1896).

18 Smith 2003, s. 39; Garland 1990, s. 167; Colvin 1997, s. 19 – 20.

19 Sykes 1958, s. 58.

20 Müller 2018, s. 5–6.

21 Müller 2018, s. 3.

deres erfaringer og kompetencer fra det frie liv med ind i fængslet.²² Også den norske kriminolog Thomas Ugelvik er i værket *Power and Resistance in Prison* (2014) inspireret af Foucaults forståelse af magt i sit etnografiske studie af Oslo Fængsel. Ugelvik bruger imidlertid dette udgangspunkt til at undersøge, hvordan fanger i det daglige udøver modstand mod systemet. Ugelvik lægger vægt på, at magt og frihed, i Foucaults optik, konstituerer hinanden og dermed er uløseligt forbundne. Ved netop at konfrontere forskellige former for magt er det, ifølge Ugelvik, muligt for fangerne at praktisere frihed i fængslet og dermed gøre sig selv til noget andet – og mere end – en fange. Det være sig i form af små hverdagslige brud på reglerne, såsom at lave mad i cellen, eller mere alvorlige regelbrud, som at smugle stoffer eller planlægge flugtforsøg.²³

Foucaults læsning af det moderne fængsel har også sat sit aftryk på dansk fængselsforskning. Her står historiker Peter Scharff Smiths afhandling *Moralske Hospitaller* (2003) forsat som det største sammenhængende værk om det danske fængselsvæsen i kølvandet på 1800-tallets reformbølge. Med et empirisk udgangspunkt i Vridsløselille Straffeanstalt anlægger Smith et magtteknologisk analyseperspektiv kombineret med, hvad han selv betegner som en mere bevidstheds- og kulturhistorisk indfaldsvinkel ud fra et ønske om også at indfange fangernes egen vilje.²⁴ Smith fokuserer i udstrakt grad på, hvordan fængslet var med til producere apatiske og mentalt skadede individer, mens spørgsmålet om fangeagens behandles i et mindre kapitel om brud på disciplinen i form af intern kommunikation og flugtforsøg.²⁵ Selv om Smith pointerer, at der selv i et isolationsfængsel som Vridsløselille opstod uforudsete sprækker i systemet, som vidner om, at magten ikke var total, og at det enkelte individ ikke var underlagt en fuldstændig kontrol, lægger han samtidig vægt på, at det bevarede kildemateriale gør det svært at undersøge, hvordan den enkelte indsatte reagerede på de påtvungne foranstaltninger.²⁶

Med hensyn til studier af Horsens Straffeanstalt udgør Svend E. Christiansens og Th. Møllers *Statsfængslet i Horsens*, udgivet i forbindelse med fængslets 100-års jubilæum i 1953, det hidtil største bidrag. Selv om bogen rummer en systematisk og detaljeret beskrivelse af fængslets historie, er den også karakteriseret ved at være hovedsageligt redegørende i sin karakter, og forfatterne behandler ikke spørgsmålet om fangernes agens eller diskuterer graden af den sociale kontrol, Horsens Straffeanstalt udøvede over dets fanger.

22 Müller 2018., s. 76.

23 Ugelvik 2014, s. 5–6; 75.

24 Smith 2003, s. 40.

25 Smith 2003, s. 310.

26 Smith 2003, s. 299.

I en dansk forskningskontekst har fængslets historie været underlagt en stigende interesse inden for de seneste år.²⁷ Her har nyere studier udført af eksempelvis historiker Johan Heinsen sat fokus på fangernes handlingsrum. I sit studie af danske fængsler før etableringen af det moderne fængsel i midten 1800-tallet argumenterer Heinsen for, at fangernes handlinger, særligt i form af flugtforsøg, var med til at fremprovokere en angst, der var central i udviklingen fra tvangsarbejdsanstalter til egentlige fængsler.²⁸ I kraft af sin interesse for flugtforsøg arbejder Heinsen i forlængelse af historiker Jens Engberg, der i det ældre værk *Dansk Guldalder* (1973) betoner, hvordan fangerne i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset udfordrede fængselssystemet gennem flugtforsøg i 1810'erne.²⁹

Flere studier har altså undersøgt, hvordan fangernes agens manifesterede sig i oprør og flugtforsøg. Lyssky kærlighedsaffærer som udtryk for fangeagens i det moderne fængsel udgør derimod et hidtil underbelyst emne i en dansk sammenhæng. Men i undersøgelsen af dette emne arbejder jeg i forlængelse af de studier, der på anden vis har interesseret sig for spørgsmålet om fangernes agens. Jeg er således i højere grad interesseret i fangelivet i praksis, end i fængslet set i et magt-teknologisk perspektiv. I et forsøg på at tilgå denne praksis trækker jeg på Michel de Certeaus værk *The practice of Everyday life* (1984), der netop går i dialog med Foucaults *Discipline and Punish*.³⁰

Hverdagens praksis, udvekslinger og gavegivning

Den franske kulturteoretiker Michel de Certeaus praksisbegreb rummer et ønske om at undersøge de hemmelige, lyssky og kreative måder, hvorpå individer og grupper opererer inden for teknokratiske strukturer. Med andre ord sætter de Certeau i *The Practice of Everyday Life* fokus på antidisciplin frem for disciplin.³¹ Som en måde at kunne undersøge disse antidisciplinære bevægelser introducerer de Certeau begrebsparret *strategi* og *taktik*, der kan forstås som to forskellige handlingsmodaliteter i et givent rum. Hvor førstnævnte henviser til de "dominerendes" indretning af rummet, refererer sidstnævnte til de "domineredes" omgang med den strategiske ramme, de er placeret i.³² Da de intime relationer i Horsens Straffeanstalt eksisterede i fængslets uofficielle underverden, vil jeg i denne artikel behandle disse relationer som udtryk for fangernes taktiske handlinger og anse fængslets institutionelle ramme som den strategiske magt.

27 Se f.eks. Krog, Kallestrup og Christensen, 2018; Heinsen 2017, 2018a; 2018b; Larner 2018.

28 Heinsen 2018a, s. 10.

29 Engberg 1973, s. 102; 110; 130.

30 de Certeau 1984, s. xiv-xv.

31 de Certeau 1984, s. xiv-xv. Burke 2008, s. 79-81.

32 de Certeau 1984, s. xviii-xx; s. 29-36.

Eftersom de pågældende intime relationer desuden var viklet ind i et kriminelt netværk baseret på forskellige former for udvekslinger, inddrager jeg også klassiske antropologiske værker om udveksling og gavegivning for at opnå en mere nuanceret forståelse af de pågældende relationer. Det drejer sig om Marcel Mauss' klassiske værk *The Gift* fra 1950 og Marshall Sahlins *Stone Age Economics* fra 1972. I *The Gift* argumenterer Mauss for, at gavegivning aldrig skal forstås som blot en overførsel af en besiddelse fra en person til en anden. Gavegivning indebærer derimod en udveksling af sociale bånd, idet der i udvekslingen ligger en integreret forventning om gengivelse. Ifølge Mauss binder reciprociteten (forstået som den sociale forpligtelse til at gengive) individer, familier og grupper sammen, hvorved der udvikles sociale relationer og solidaritet mellem disse parter. Med andre ord kan gavegivning ses som en måde at skabe alliance og fællesskab.³³

I *Stone Age Economics*, der er en videreudvikling af Mauss' udvekslingsteori, opstiller Sahlins tre forskellige former for reciprocitet: Den *generaliserede reciprocitet*, hvor forpligtelsen til at gengive ikke er betinget af tid, kvantitet eller kvalitet; den *balancerede reciprocitet*, der er mere økonomisk og mindre personlig end den generaliserede reciprocitet, og hvor der i højere grad gives for at få givet; og endelig den *negative reciprocitet*, hvor de involverede parter konfronterer hinanden med modsatrettede interesser og hver især forsøger at maksimere deres udbytte på den andens bekostning. Samlet set kan disse reciprocitetstypologier hjælpe os med at forstå, hvordan udvekslingerne indlejrede sig i de givne relationer og hermed også karakteren af disse relationer.³⁴

Jens Ole og Caroline

Min dyrebare elskede Karoline!³⁵

Jeg takker dig hjerteligt for de mange søde Kys som du gav mig i Dag – hvor du er en sød lille Pige imod mig. Og jeg skal til gjendgjæld Fabrikere dig to smaa Skrighalse paa én gang naar du bliver min lille Kone.³⁶

Sådan starter Jens Ole et brev til Caroline dateret den 30. juli 1882. Jens Ole Pedersen (f. 1846) var i 1873 blevet idømt en dom på 12 års tugthusarbejde for 7. gang begået tyveri samt løsgængeri og betleri.³⁷ Jens Ole, der var skomagerlærling, blev indsat i Horsens Straffeanstalt, hvor han afsonede sin straf efter det progressive

33 Mauss 1990, s. viiii.

34 Sahlins 2004, s. 193 – 195.

35 Jens Ole staver konsekvent Caroline med K, men eftersom Caroline staves med C i kommissionens domsakt, har jeg valgt at følge kommissionens stavemåde.

36 Forhørsprotokol, s. 665, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

37 Domsakt, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

system efter forordningen af 1873. Dette system inddelte afsoningen i tre stadier, adskilt fra hinanden med hensyn til de goder, fangerne kunne opnå. Under sin tid i fængslet befandt Jens Ole sig på det såkaldte overgangsstadie i otte måneder. På dette stadie blev fangerne tildelt en større grad af frihed og havde blandt andet lov til at færdes uden for fængslets ringmur. Jens Ole havde derfor let ved at få forbindelse til fængslets fanger og andre ansatte, herunder Caroline Rasmussen, der som tidligere nævnt var tjenestepige i fængselspræstens husholdning. Det var i præstens bolig, at Jens Ole stiftede bekendtskab med Caroline. Præsten boede ligesom størstedelen af fængslets andre ansatte på fængselsområdet, og Jens Ole havde i sommeren 1882 hjulpet præsten med at udsmykke fængselskirken til højtider, bryllup og barnedåb.³⁸ Under kommissionsforhøret forklarede Jens Ole, at kontakten til Caroline var foregået gennem bogholderens to sønner, Theodor og Christian Sønderup, der sørgede for at viderebringe breve mellem de to parter.³⁹

Som brevene fra Jens Ole vidner om, havde de to indledt et romantisk forhold til hinanden over sommeren 1882. Men deres relation byggede ikke kun på udvekslingen af søde ord, men også på udvekslingen af en række ulovlige varer. Således afslutter Jens Ole ovenstående brev med en henvisning til, at Caroline forinden havde bedt ham om at skaffe hende nogle varer fra fængslet:

Du bad mig hvist om noget til nogle Gulvklude, du kan sige det til Lars, saa skal jeg give ham nogle til Dig. Nu hildses du paa det hjerteligste og paa det kjærligste – Ledsaget med mange Tudsineder af Kys fra din altid dyrebare elskede Jens – ja fra ham som altid vil være Dig en oprigtig elsket og trofast Ven for evigt – LEV VEL min søde elskede Pige – J. Pedersen.⁴⁰

Denne Lars, Jens Ole henviser til i brevet, er formentligt fangen Lars Rasmussen, der også indgik i det kriminelle netværk.⁴¹ Det fremgår af brevene fra Jens Ole, at Caroline havde en jævnlig kontakt til Lars. Udvekslingen af stjålne varer foregik ikke alene med Lars som mellemmand, men også gennem en mindre handelsstation, som Jens Ole havde anlagt på fængselsområdet.

På overgangsstadiet havde Jens Ole fået lov til at arbejde som medhjælper for en af fængslets ansatte, værkfører Jacobsen. Som Jens Ole forklarede, betød dette arbejde, at han ”færdedes overalt i Anstalten, ligesom han ogsaa i den sidste Tid havde tilladelse til at arbeide i haverne for Funktionærene i sin Fritid.”⁴²

38 Forhørsprotokol, s. 98, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA. Fængslet var hjem for størstedelen af anstaltens på daværende tidspunkt 72 ansatte. Således havde opsynspersonalet, spisemesteren, bogholderen, præsten og inspektøren alle bolig på fængselsområdet (Christiansen og Møller 1953, s. 23; s. 31.)

39 Bilag til forhørsprotokol, s. 238; 569, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

40 Bilag til forhørsprotokol, s. 570, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

41 Domsakt, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

42 Bilag til forhørsprotokol, s. 91, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

Fordi arbejdet kolliderede med den reglementerede gårdtur, havde Jens Ole desuden fået lov til at gå rundt i Jacobsens have visse timer om dagen.⁴³ Det var opholdet i denne have, Jens Ole udnyttede til at udveksle genstande med Caroline. Som han skrev til hende den 2. august 1882:

Min Hjertens elskede Pige. Jeg skal nok faa lov til at vedblive at gaae ude i Havene. Og nu skal du skal du stadig faae noget af mig igjen. Nede allerbaergerst i Jacobsens Have (...) graver jeg en Kasse ned (...) jeg skal nok sætte et lille Mærke – Et lille Ris lige over hvor Kassen er, men der behøves ingen Jord over den – naar blodt Du, eller lille Søster, passer at tildække den med Nedfladet igjen (...) Jeg vil ikke lægge noget der ned af Vigtighed før at I ved Stedet (...) Og naar jeg har lagt noget derned til Dig saa hænger jeg som sædvanlig min Frakke paa Laagen.⁴⁴

Personen, Jens Ole refererer til som lille søster, er formentlig den 16-årige Ane Sofie, der også var ansat som tjenestepige hos fængselspræsten, og som optræder i flere af de breve Jens Ole sender til Caroline. De varer, som Caroline og Ane Sofie modtog, bestod af forskellige tekstilvarer, særligt skørter og garn. Som betaling for varerne lagde Caroline og Ane Sofie brændevin og fødevarer, særligt kød og smør, i den nedgravede kasse.⁴⁵ Derefter smuglede Jens Ole brændevinen og fødevarerne ind i fængslet, hvor han enten delte det med sine medfanger eller brugte det som betalingsmiddel til de fanger, der havde været behjælpelige med at stjæle og distribuere de pågældende varer.⁴⁶ Varerne stammede nemlig ikke i udgangspunktet fra tyverier begået af Jens Ole selv, men særligt fra de fanger, der arbejdede på fængslets tricotageafdeling og som havde mulighed for at stjæle direkte fra deres arbejdsplads. Som Jens Ole forklarede under kommissionsforhøret på Horsens Rådhus den 12. april 1883:

Disse Fanger traf Arrestanten [Jens Ole] i Kirken, i Gaarden eller naar han selv havde ærinde paa Tricotageafdelingen og paa de samme Steder modtog han af dem Varerne, naar de havde tilvendt sig dem, og Skjulte dem under Trøjen (...) Fangerne, der havde stjaalet Varerne, betalte han ved Bestillingen, ved Modtagelsen af Varerne eller undertiden først senere, med Brændevin, Sukker m.m. kun sjældent med Penge.⁴⁷

43 Horsens Avis, 17.03.1883.

44 Forhørsprotokol, s. 575, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

45 Bilag til forhørsprotokol, s. 275, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

46 Forhørsprotokol, s. 200, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

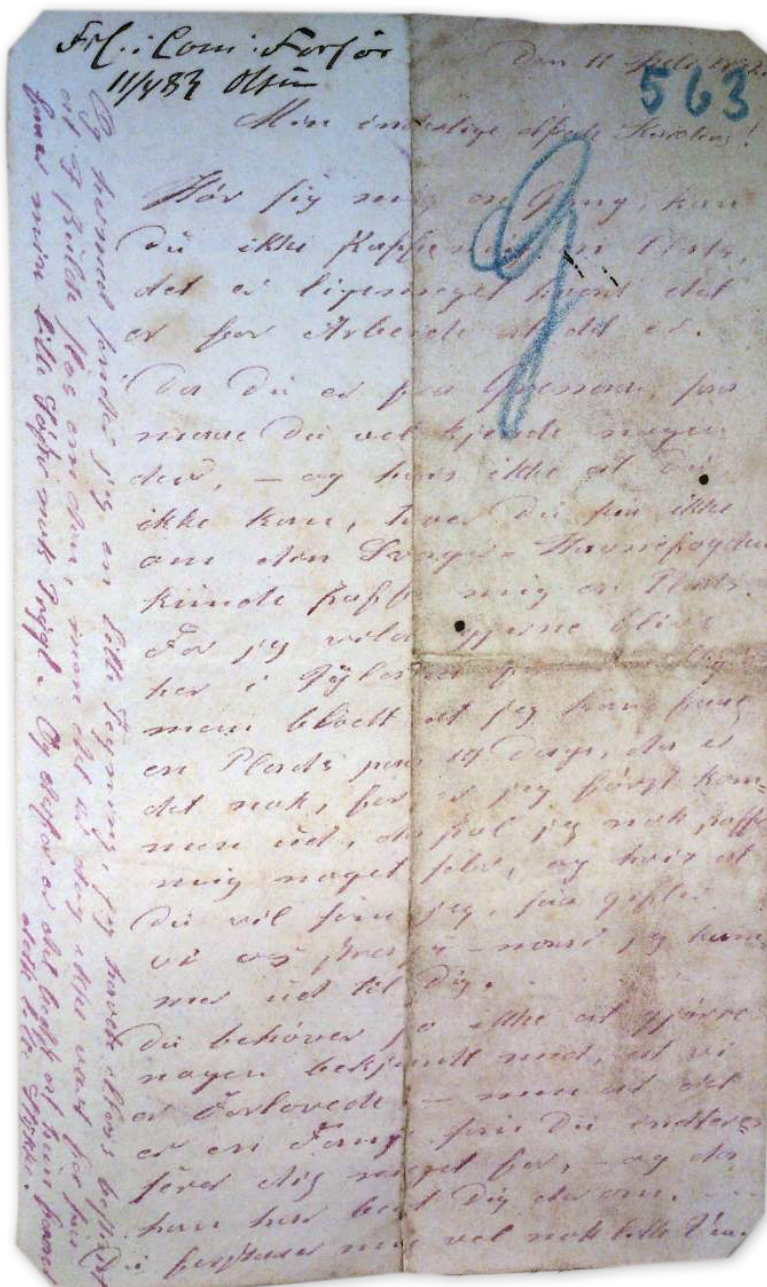
47 Forhørsprotokol, s. 21, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

Kontakten til Caroline gjorde det altså muligt for Jens Ole at forsøde livet bag tremmer. Sammen med Jens Oles andre kontakter til verdenen udenfor, der blandt andet talte to dagvagter, en opsynsbetjent og bogholderens hustru, var Caroline i stand til at omveksle varer, der havde en begrænset værdi i fængslet, med varer, der havde en forholdsvis stor værdi. Det var kun muligt for fangerne at købe ekstraforplejning i form af smør, ost, skråtabak, sukker og øl, hvis de udførte deres arbejde tilfredsstillende og dermed blev tildelt arbejdsfortjeneste.⁴⁸ Og brændevin var helt forbudt. Derimod fik fangerne udleveret klæder fra fængslet, hvorfor tekstiler og beklædningsgenstande havde en minimal værdi, og desuden også var langt mere besværlige at holde skjult for fængslets ansatte, end forbrugsvarer som kød og brændevin.

Hvad angår transaktionerne mellem Jens Ole og Caroline fremgår det hverken af brevene eller forhørsprotokollen, hvorvidt der eksisterede en fastlagt aftale med hensyn til transaktionen af varer. Altså hvorvidt de på forhånd aftalte, hvornår, hvad og hvor meget Caroline skulle lægge i den nedgravede kasse. Dog vidner den systematiske måde, hvorpå brændevin og fødevarer indgik i det interne kriminelle netværk på fængslet om, at der hos Jens Ole må have eksisteret en forventning om reciprocitet. Af den grund kan Carolines forpligtelse til at gengive i højere grad forstås som en balanceret reciprocitet fremfor en generaliseret. I *Stone Age Economics* lægger Sahlins vægt på, at der knytter sig to forskellige typer af sociale relationer til henholdsvis den generaliserede og balancerede reciprocitet. Hvor det materielle flow inden for den generaliserede reciprocitet opretholdes på baggrund af allerede eksisterende sociale relationer, udgør det materielle flow selve omdrejningspunktet for sociale relationer inden for den balancerede reciprocitet. Det vil sige, at den balancerede reciprocitet er afhængig af en løbende udveksling af varer.⁴⁹ I lyset af Sahlins' reciprocitetsbegreber afspejler udvekslingerne mellem Caroline og Jens Ole, at deres relation ikke kun tillod Jens Ole at leve et lidt mere bekvemt fangeliv, men at selve deres relation også afhang af de løbende udvekslinger. Ironisk nok var denne balancerede reciprocitet mellem kæresteparret kun muliggjort gennem den negative reciprocitet Jens Ole praktiserede over for fængslet som institution. Jens Ole brugte imidlertid ikke kun relationen til Caroline til at forbedre livet *under* afsoningen, men også til proaktivt at starte et nyt liv op *efter* afsoningen.

48 Christiansen og Møller 1953, s. 33.

49 Sahlins 2004, s. 195.

Kærestebrev fra fangen Jens Ole Pedersen til tjenestepigen Caroline Rasmussen, dateret 11. april 1882. Rigsarkivet.

Ene om at vandre ud i verden

Jens Ole, der i sommeren 1882 befandt sig på det progressive systems sidste stadi, havde på dette tidspunkt muligheden for at blive tildelt en såkaldt betingelsesvis benådning. En form for benådning, der blev tildelt de fanger, der havde

overholdt reglerne på overgangsstadiet, sikret sig et livserhverv, og som fængslets bestyrelse desuden mente ville være i stand til at føre et ustraffet levned.⁵⁰ I håbet om benådning spurgte Jens Ole Caroline om hun kunne hjælpe ham med at finde en læreplads:

Min inderlige elskede Karoline, Hør sig nu engang, kan du ikke skaffe mig en plads, det er lige meget hvad det er for Arbeide, at det er (...) hvis at du vil som jeg, saa gifter vi os saasnaart jeg kommer ud til dig. Du behøver jo ikke gjøre nogen bekjendt med, at vi er Forlovede – men at der er en Fange som du interesserer dig meget for og det er ham der har bedt dig derom.⁵¹

Jens Ole fortsætter brevet med give Caroline nogle mere konkrete pejlinger på, hvordan en sådan aftale kunne komme i stand; måske hun kendte nogen fra hendes hjemegn ellers hendes svoger, der var herredsfoged, kunne være behjælpelig med at finde en læreplads. På den måde brugte Jens Ole forholdet til Caroline til også at knytte flere relationer til verden udenfor:

Og derfor min elskede Pige tænk nu herpaa og see om du kan gjøre noget for din Jens – om du kan skaffe min en Kondition paa en Herregaard det er mig ligemeget (...) det er mig lige meget hvad Arbeide at det er, naar blodt at jeg maa være ved din Side min lille Ven.

Som det fremgår af brevet, var det Jens Oles ønske, at Caroline skulle følge med ham efter hans udgang:

Jeg ville være uden bekymring naar jeg blodt vidste at du min elskede Pige, vil følge mig, hvor hen jeg end kommer (...) Vilde du blodt møde mig her nede i Byen den Dag jeg reiser herfra – Og du vil sige til mig – Nu er jeg her min elskede Jens, og nu reiser jeg hen med Dig hvor det saa end skal være, da min Plads er ved din Side (...) da jeg vil være uden Bekymring for min Fremtid, da jeg vil være glad, for da ved jeg at jeg ikke vil blive ene om at vandre ud i Verden.⁵²

Jens Ole endte med at få en plads som skomagerlærling i Nyborg. Han blev tildelt en betingelsesvis benådning og løsladt fra fængslet den 6. november 1882. Sammen med Caroline, med hvem han giftede sig, flyttede han senere til Rødby. Under afsoningen havde Jens Ole modtaget 15 flasker brændevin fra Caroline, og efter løsladelsen leverede Ane Sofie ham en pakke med otte underbenklæder og

50 Christiansen og Møller 1953, s. 43.

51 Bilag til forhørsprotokol, s. 563, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

52 Forhørsprotokol, s. 565, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

16 par strømper på Horsens Banegård.⁵³ Jens Ole formåede altså at bruge tiden i fængslet til at påvirke sit liv efter afsoningen, både på et materielt og på et immaterielt plan.

Uheldigvis for Jens Ole kom hans deltagelse i det kriminelle netværk frem i dagens lys i foråret 1883, og han blev derfor anholdt af politiet i Rødby og varetaget i fængslet. Kommissionen afsagde dom i Tugthussagen den 29. februar 1884, og Jens Ole blev idømt en straf på to års tugthusarbejde.⁵⁴ I defensionsindlægget fremhævede prokurator Bjerregaard imidlertid Jens Oles tilsyneladende vellykkede overgang fra fangenskab til frihed som en formildende omstændighed:

[D]a han for Tiden fører et lykkeligt og arbejdsomt Familieliv, vilde det være meget beklageligt, om dette, der synes at antyde, at der for hans personlige Vedkommende er indtraadt en Reaktion, nu skulde forstyrres ved Anbringelse i en Straffeanstalt.⁵⁵

Hvad denne analyse af Jens Oles og Carolines forhold har vist er dog, at vejen frem mod det lykkelige og arbejdsomme familieliv til dels var foranstaltet gennem Jens Oles tyverier under afsoningen. Som et udtryk for taktiske handlinger afspejler Jens Oles tid i fængslet netop, hvordan den dominerede part var i stand til at undergrave den dominerendes pålagte strategi. Ikke ved at bryde eller direkte afvise strategien, men ved i stedet at omgå de officielle reglementer på en ny og anderledes måde. Som de Certeau beskriver de domineredes taktik: "They made it function in another register (...) They diverted it without leaving it."⁵⁶ Selvom Jens Ole overtrådte visse ordensreglementer, bevægede han sig samtidig tilstrækkeligt meget inden for rammen, til at han af fængslets ansatte blev anset som et forbedret menneske, der kunne tildeles en betingelsesvis benådning.

Alt i alt viser historien om Jens Ole, hvordan en fange udadtil formåede at opfylde de officielle krav, der blev pålagt ham fra fængslets side, men indadtil bøjede reglerne i et omfang, der gjorde hans afsoning af tugthusstraffen væsentlig anderledes, end den var tiltænkt af fængselsvæsenet. Overgangsstadiet og dets dertilhørende privilegier var blevet indført i et forsøg på at danne en formidling til verden udenfor for de fanger, der under afsoningen havde gennemgået en moralsk forbedring. For Jens Oles vedkommende foregik denne formidling dog ikke ved holde sig på lovens rette vej, men derimod ved at fortsætte med den aktivitet, der i første omgang havde ført ham til fængslet; nemlig ved at stjæle.

53 Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger, 1884–1885, sp. 1704.

54 Domsakt, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

55 Defensionsindlæg, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

56 de Certeau 1984, s. 32.

Eckmann og Augusta

Mens kærestebrevene fra Jens Ole til Caroline udgør direkte levn af relationen mellem de to og fortæller deres egen historie om fortrolighed og intimitet, er undersøgelsen af relationen mellem livstidsfangen Eckmann og tjenestepigen Augusta baseret på involverede fanger og ansattes forklaringer under forhør. Det sætter selvsagt en begrænsning for, hvor tæt ind på livet af de to vi kan komme. Ikke desto mindre indeholder kommissionsforhørene alligevel en række oplysninger, der, særligt i lyset af det udvekslingsteoretiske perspektiv, gør det er muligt at få et indblik i relationen mellem Eckmann og Augusta.

Martinus Adolph Eliassen Eckmann (f. 1815) blev dømt ved højesteret i 1863 til hjul og stejle for hor og mordet på sin kone, som han havde forgiftet med arsenik tilbage i 1855.⁵⁷ Et mord, der fik en stor omtale i datidens aviser og som desuden affødte adskillige skillingsviser.⁵⁸ Eckmann blev imidlertid benådet og i stedet indsat i Horsens Straffeanstalt på livstid i 1864.⁵⁹ Da han var uddannet smed, blev han under sin afsoning ansvarlig for den smedje, aktieselskabet Crome & Goldschmidt bestyrede på fængslet. Indtil han blev benådet i anledning af kongens fødselsdag i april 1882, var Eckmann desuden en aktiv deltager i det kriminelle netværk, hvor også smedjen fungerede som et centralt knudepunkt for handlen mellem fanger og ansatte.⁶⁰ Eckmann havde derudover et nært venskab med fængselspræsten Jacob Andreasen og kom derfor ofte i præstens bolig. Ifølge Caroline spiste Eckmann ”daglig sammen med Præsten og hans Familie og fik ogsaa sin Snaps til maden.”⁶¹ Det var også hos præsten, at Eckmann mødte den over 40 år yngre tjenestepige Augusta Harder. Caroline, der ikke nåede at arbejde sammen med Augusta, fordi hun forlod sin plads hos præsten i november 1881, forklarede over for kommissionen, at ”Augusta (...) stod i en meget intim Forbindelse med den ofte omtalte Eckmann.”⁶² En forklaring, der også blev bakket op af Eckmanns datter, Thora Emilie Eckmann.⁶³

Som det var tilfældet med relationen mellem Jens Ole og Caroline, var relationen mellem Eckmann og Augusta foranstaltet gennem udvekslingen af varer. Eckmann, der havde tilbragt 18 år af sit liv i Horsens Straffeanstalt, havde i løbet af sin afsoning formået at tilegne sig visse særrettigheder. Det fremgår af domsaktet i Tugthussagen, at Eckmann ”af Hensyn til sine Bestillinger, som fordi han ydede baade Aktieselskabet og Fabriksmestrene personlig god Tjeneste, havde

57 Socialdemokraten, 6.03.1884.

58 Fyens Stiftstidende, 21.05.1862; 22.05.1862; 23.05.1862; 20.03.1863; Skillingsviser om smed Martinus Adolph Eliassen Eckmann, A1016, Lokalthistorisk Arkiv, Tommerup.

59 Aktionsindlæg, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

60 Bilag til forhørsprotokol, s. 86, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

61 Bilag til forhørsprotokol, s. 94, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

62 Bilag til forhørsprotokol, s. 230, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

63 Forhørsprotokol, s. 204, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

(...) større Frihed til at færdes indenfor Anstalten.”⁶⁴ Den ekstra frihed brugte han blandt andet til at koordinere en lang række tyverier fra fængslet og fra Crome & Goldschmidt. Således forklarede Eckmann under afhøring, at han i løbet af de sidste fem år af sin afsoning:

jævnlig har ved Henvendelse til Fanger, som havde Leilighed til at tilvende sig Varer paa Fabrikken, forskaffet sig saadanne som han altsaa vidste at de maatte stjæle til ham (...) Varerne som de Paagjældende bragte ham var dels strikkede Sager af alle Slags, dels Lærred, Hvergarn og Bomuldstøj.⁶⁵

De varer, som fangerne bragte til ham, betalte han med brændevin, kaffe, skråto-bak og andre fødevarer. Disse betalingsmidler fik Eckmann smuglet ind i fængslet gennem to af Crome & Goldschmidts fabriksmestre, Philip Lander og Peter Preuthun. De to mestre hjalp desuden Eckmann med at føre varer væk fra fængslet ved at gemme dem i en kasse, som de tog med sig hjem efter arbejde. Det drejede sig dog ikke kun om forskellige stjalne tekstilvarer, men også om møbler, som Eckmann selv, eller ved hjælp af andre fanger, havde fabrikeret. Som fængselsinspektør Mazanti indrømmede over for kommissionen, havde Eckmann fået tilladelse til at lave forskellige møbler m.v. til sig selv i sin fritid. Møblerne fik han lov til at opbevare i præstens bolig.⁶⁶ En stor del af disse tekstilvarer og møbler havnede senere i Augustas lejlighed i Horsens ved hjælp af Philip Lander.⁶⁷

Under afhøring forklarede Lander, at Eckmann cirka en gang om ugen kaldte ham ind i smedjen, ”hvor han arbejdede og leverede ham der i Kassen forskellige Slags Varer af Uld- og Bomuldstøj, Lærred, Duge m.m. et Stykke ad Gangen, hvilket Alt Comperanten [Lander] bragte Pigen Augusta Harder.”⁶⁸ Thora Eckmann fortalte desuden, at hun var bekendt med, at Lander hentede en mængde ting fra hendes far, og ”disse Ting bragte Lander til hendes Faders Kjæreste Augusta Harder i Horsens, som syede dem, og endel deraf fik Lander derefter igjen og solgte til Folk i Byen.”⁶⁹ Thora havde også selv fået flere ting fra sin far, men lagde samtidigt vægt på, at hun i den sidste del af hans afsoning ikke så ofte modtog varer, da han ”samlede til en af Præstens tidligere Piger Augusta Harder.”⁷⁰ Ifølge Eckmanns medfange, Niels Brandt Hansen, havde Lander fået Augusta til at underskrive en attest, der stadfæstede, at møblerne tilhørte Eckmann for at undgå,

64 Domsakt, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

65 Forhørsprotokol, s. 144, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

66 Bilag til forhørsprotokol, s. 316, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA; Berlingske Tidende, 17. marts 1884.

67 Forhørsprotokol, s. 148; s. 242, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

68 Forhørsprotokol, s. 113, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

69 Forhørsprotokol, s. 204, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

70 Forhørsprotokol, s. 323, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

at hun skulle sælge dem.⁷¹ Hansen var desuden af den overbevisning, at Eckmann og Augusta havde et barn sammen. Disse to påstande blev dog aldrig forfulgt videre af kommissionen, og det er derfor svært at afgøre, hvorvidt der kan være belæg for dem.

Under alle omstændigheder afspejler vidneudsagnene, at Eckmann og Augusta havde en intim forbindelse til hinanden, og at hun samtidig spillede en central rolle i det kriminelle netværk på Horsens Straffeanstalt. Selvom udsagnene også indikerer, at Augusta fik flere gaver af Eckmann, var en stor del af de ting, Eckmann bragte Augusta, også givet med andre formål for øje. Dels ud fra en forventning om, at hun bearbejdede genstandene med videresalg for øje, dels at hun opbevarede dem frem til Eckmanns løsladelse. Udvekslingerne mellem Eckmann og Augusta følger således Sahlins definition af balanceret reciprocitet, hvor der eksisterer en fastlagt aftale mellem de to parter. Selvom udvekslingerne var med til at etablere en alliance, var reciprociten også betinget af, at parterne besad to særskilte sociale og økonomiske interesser.⁷² På den ene side var Eckmann interesseret i at få genstandene bearbejdet og opbevaret. På den anden side var Augusta afhængig af Eckmann og hans kontakter på Horsens Straffeanstalt for overhovedet at komme i besiddelse af de eftertragtede tekstilvarer og møbler. At relationen mellem Eckmann og Augusta var afhængig af en løbende udveksling af genstande, bliver yderligere underbygget af, hvad der skete kort før Eckmanns løsladelse. For planen om at komme ud til en kæreste og en møbleret lejlighed efter endt fængselsophold udspillede sig ikke, som Eckmann havde planlagt.

Fra fangenskab til frihed

Over for kommissionen forklarede Eckmann under forhør den 25. april 1883, at det var meningen, at han ”efter sin Løsladelse vilde beholde Varerne, men umiddelbart efter at han løslades, drog Augusta bort med disse Varer.”⁷³ Også Caroline berettede om sagens uheldige udfald:

[Eckmann] havde foræret hende [Augusta] Alt, hvad hun havde baade Linned, Undertøi og Kjoler og holdt i hele 2 Aar en møbleret Leilighed til hende i Horsens. Han ønskede nok, naar han kom ud, at gifte sig med hende, men hun ville ikke have ham og reiste til Amerika.⁷⁴

71 Bilag til forhørsprotokol, s. 159, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

72 Sahlins 2004, s. 188.

73 Forhørsprotokol, s. 147, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

74 Bilag til forhørsprotokol, s. 230, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

Horsens Straffeanstalt set fra øst. Rigsarkivet.

Selvom Eckmann havde forsøgt at bruge udvekslingerne til at opbygge en relation uden for fængslet, resulterede dette dog i en knap så vellykket overgang til livet efter endt afsoning, som det var tilfældet med Jens Ole. Eftersom Augusta emigrerede til Amerika i foråret 1882, blev hun aldrig afhørt i forbindelse med Tugthussagen, og det er derfor ikke muligt at få et indblik i hendes perspektiv. Ved at rejse væk med Eckmanns varer foretog Augusta dog en handling, der i Sahlins optik kan aflæses som et udtryk for negativ reciprocitet. En reciprocitet, der i modsætning til generaliseret og balanceret reciprocitet ikke er med til at opretholde og knytte relationer, men bidrager til at bryde og ødelægge dem.⁷⁵ En reciprocitet Sahlins karakteriserer som den asociale yderlighed.

På grund af Eckmanns indblanding i det kriminelle netværk blev han i februar 1884 idømt et års forbedringshusarbejde.⁷⁶ På lige fod med Jens Ole viser hans deltagelse i netværket, og i særdeleshed forholdet til Augusta, at han under sin første afsoning formåede at handle taktisk i sin omgang med fængslets officielle regler. Han foretog en række tilsigtede handlinger for at stille sig i den bedst mulige position ved sin løsladelse – ikke ved at lade sig påvirke af fængslets forsøg på en moralsk forbedring af hans indre, men ved at fortsætte sin kriminelle løbebane. I lyset af de Certeau kan Eckmanns taktiske handlinger ses som et eksempel på, hvordan forbrugere af en dominerende kulturel strategi foretager utallige omdannelser og ændringer for derigennem at indrette strategien i tråd med egne interesser og regler.⁷⁷ Taktiske bidrag der afspejler, at der i Horsens Straffeanstalt i 1880'erne eksisterede en betydelig forskel på fangelivet som ideal og fangelivet i praksis.

75 Sahlins 2004, s. 194–195.

76 Domsakt, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

77 de Certeau 1984, s. Xiii – xiiii.

Fangerne og deres relationer til verden udenfor

Overordnet set viser den måde, hvorpå Jens Ole og Eckmann indgik i intime relationer med Caroline og Augusta, at det var muligt for de to at føre et liv i fangenskab, der afveg fra fængslets forestilling om et isoleret og disciplineret fangeliv. Særligt afspejler de to forhold, hvordan fængslets fastlagte hverdagsrutiner efterlod sprækker og råderum, som de to fanger formåede at udnytte til at påvirke livet både under og efter afsoningen. Dog efterlader denne undersøgelse også en række spørgsmål om repræsentativitet, både hvad angår omfang og udstrækning. Var Jens Oles og Eckmanns kærlighedsaffærer enestående tilfælde eller udtryk for en større tendens blandt fangerne i Horsens?

På den ene side er det værd at bemærke, at det kildemateriale, jeg har baseret min undersøgelse på, i sig selv sætter sine begrænsninger i forhold til spørgsmålet om fangernes intime relationer mere generelt. Kommissionen, der blev nedsat til at afdække mislighederne i fængslet, interesserede sig udelukkende for de relationer, der på forskellig vis var viklet ind i det kriminelle netværk. At fanger indgik i intime relationer med kvinder, udgjorde således ikke kommissionens primære arbejdsområde og havde tilsyneladende heller ikke den store interesse, medmindre den pågældende relation direkte kunne kobles til tyveri eller hæleri. Oplysningerne om fangernes kæresteforhold har jeg derfor måttet stykke sammen af en række brudstykker nævnt hist og her, men nogen systematisk undersøgelse af dette aspekt af fangelivet indeholder kildematerialet fra kommissionen ikke. Ud af de 13 fanger, der blev dømt i forbindelse med Tugthussagen, havde fire haft, hvad der kan karakteriseres som et kæresteforhold med en eller flere personer under afsoning. Men der kan være god grund til at antage, at der eksisterede kæresteforhold, som ikke blev afdækket i forbindelse med Tugthussagen, fordi disse ikke knyttede sig til det kriminelle netværk.⁷⁸

På den anden side har min analyse også vist, at de intime relationer mellem henholdsvis Jens Ole og Caroline og Eckmann og Augusta i høj grad blev faciliteret og konstitueret i kraft af det kriminelle netværk. Ikke kun i form af de udvekslinger, der var med til at knytte og opretholde relationerne, men også i form af de særrettigheder, som visse fanger blev tildelt, og de muligheder, som deltagelsen i det kriminelle netværk ellers affødte. Måske ville de intime relationer slet ikke have eksisteret, hvis ikke der havde hersket en vis grad af lovløshed i fængslet?

At Jens Ole var i stand til at smugle breve til Caroline skyldtes eksempelvis tjenstvilligheden hos Theodor og Christian Sønderup. De to drenge var desuden behjælpelige med at smugle brændevin ind i fængslet. Denne brændevin blev derefter brugt som betalingsmiddel for de stjalne varer.⁷⁹ Mens deres far, boghol-

78 Domsakt, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

79 Forhørsprotokol, s. 393, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

der Sønderup, ikke blev tiltalt i forbindelse med Tugthussagen, blev deres mor, Eleonora, derimod idømt fængsel på vand og brønd i seks gange fem dage for at have købt stjalne varer af blandt andet Jens Ole.⁸⁰ Også Eckmanns relation til Augusta blev i høj grad muliggjort gennem det kriminelle netværk, og i særdeleshed hans venskabelige forhold til fængselspræsten. Selvom Jacob Andreasen og hans hustru hverken blev afhørt eller sigtet under Tugthussagen, havde de gennem årene modtaget en række stjalne genstande fra Eckmann. Flere af de afhørte fanger og ansatte, herunder både Eckmann og Caroline, påstod da også, at pastor Andreasen og hustru vidste, at de gaver, de modtog, var stjålet gods.⁸¹ At Andreasen var gået fri for tiltale blev desuden kritiseret af både oppositionen på Rigsdagen og af den socialdemokratiske presse, der fremhævede, at Andreasen var blevet taget med fløjlschandsker af kommissionen.⁸² Andreasen fik imidlertid et nyt embede som præst ved Kornum og Løgsted Sogn kort efter, at Tugthussagen for alvor begyndte at rulle. Andreasen selv, der hævdede sin uskyld i et offentligt brev i Berlingske Tidende, lagde vægt på, at overflyttelsen til det nye embede var foregået aldeles frivilligt.⁸³

Det kan på baggrund af kildematerialet og datidens håndtering af Andreasen være svært at vurdere graden af fængselspræstens involvering i det kriminelle netværk. Men under alle omstændigheder vidner de kæresteforhold, der blev bragt for dagens lys i 1883, om, at fængselspræsten måtte have set igennem fingre med visse brud på fængslets officielle regler. Det var nemlig ikke en tilfældighed, at både Jens Ole og Eckmann havde fundet deres kærester blandt hans tjenestepiger. I et brev til borgmesteren i Horsens den 14. marts 1883 påpeger Andreasen, at hans tjenestepige Maren Madsen tidligere var blevet afskediget i utide, fordi "hun ikke kunde afholde sig fra Forbindelse med en Fange."⁸⁴ Andreasen forklarede dog videre, at han havde ansat hende igen på sin hustrus opfordring. Dels fordi hun var god ved børnene, dels fordi den pågældende fange alligevel skulle løslades. Maren blev senere forhørt af kommissionen, da det under afhøringerne var kommet frem, at hun havde været kæreste med fangen Jens Christian Jensen, der havde været en særdeles aktiv deltager i det kriminelle netværk under sin tid i fængslet.⁸⁵ Eftersom Jensen blev løsladt i december 1882, kunne det meget vel være ham, Andreasen henviser til i brevet.

Derudover havde Jens Ole ikke kun kontakt til Caroline, men også til den 16-årige Ane Sofie, der var tjenestepige i præsteboligen på samme tid som Caroli-

80 Domsakt, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

81 Bilag til forhørsprotokol, s. 94f; Forhørsprotokol, s. 146, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

82 Se Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger, 1884 - 1885, sp. 1671f; Social-Demokraten, 6. marts 1884.

83 Berlingske Tidende, 17. marts 1884

84 Bilag til forhørsprotokol, s. 222, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

85 Forhørsprotokol, s. 629, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

ne. Til Ane Sofie sendte Jens Ole på lignende vis hemmelige breve, men her er det dog svært at afgøre, hvorvidt deres relation kan karakteriseres som et kærlighedsforhold på lige fod med relationen til Caroline.⁸⁶ Jens Ole havde også tidligere haft et forhold til en anden af præstens tjenestepiger, Cathrine Berggren. Cathrine blev under Tugthussagen sigtet for at ”have staaet i Forbindelse med nogle af Fangerne og særlig en Fange ved navn Jens Ole Petersen.”⁸⁷ Cathrine arbejdede dog ikke længere hos præsten, og eftersom der gik rygter om, at hun enten var offentligt fruentimmer i Aarhus eller arbejdede på et værtshus i Viborg, blev hun efterlyst i begge politikredse. På trods af disse anstrengelser lykkedes det ikke kommissionen at finde hende, og hun blev derfor aldrig afhørt i forbindelse med sagen.⁸⁸ Også fangen Theodor Mortensen havde fået kontakt til sin kæreste Thora i præstens bolig. Thora Emilie Eckmann var nemlig Eckmanns datter og kom ofte forbi fængselspræstens bolig for der at besøge sin far.⁸⁹

På den måde indikerer de pågældende relationer, at det kriminelle netværk var med til at lægge en ekstra frugtbar jord for kærlighedsaffærer, der stred imod fængslets regler. Man kan således godt forestille sig, at det at flere af de ansatte i fængslet, herunder fængslets egen inspektør og mindst 13 betjente, på forskellig vis var involveret i tyveri eller hæleri, var med til at rykke ved magtforholdet mellem ansatte og fanger. Da fangerne ofte var direkte involveret i de ansattes ulovlige handlinger, var de ansatte afhængige ikke kun af fangernes diskretion, men i mange tilfælde også af deres villighed til at stjæle.⁹⁰ I denne kontekst kunne flere ansatte med fordel have set igennem fingre med diverse mindre regelbrud. På trods af at kommissionen ikke afsagde domme for forbrydelser begået før 1875, indikerede flere forhold, at der havde hersket en grad af lovløshed i fængslet over en langt længere periode.⁹¹ Hvis dette var tilfældet, må man formode, at der i tidens løb kunne have eksisteret en række intime relationer, der bare aldrig blev bragt for dagens lys.

For denne artikels analyse er det interessante ved førnævnte Theodor Mortensens og Jens Christian Jensens kærlighedsaffærer imidlertid, at også disse relationer spillede en rolle for tiden efter løsladen. For eksempel indrømmede Theodor

86 Bilag til forhørsprotokol, s. 222, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

87 Bilag til forhørsprotokol, s. 243, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

88 Bilag til forhørsprotokol, s. 245–247, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

89 Forhørsprotokol, s. 665, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

90 Dette afhængighedsforhold kommer særligt til udtryk ved fængslets håndtering af fangen Niels Peder Larsen, der under sin afsoning havde haft tilladelse til at ryge tobak og frit bevæge sig rundt i fængslet. Dette skyldtes ifølge fanger og betjente, at Larsen, der arbejdede på fængslets beklædningslager, stjal fra dette lager og solgte varerne videre til betjente i betaling for penge eller tobak. Som opsynsbetjent Jørgensen forklarede, havde Larsen ”størst frihed i Anstalten, røg Tobak og de fleste Betjente var afhængige af ham fordi han leverede Sager, som han stjal på Oplaget til dem.” (Forhørsprotokol, s. 337, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA).

91 Forhørsprotokol, s. 443f, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA; se Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger, 1884 – 1885, sp. 1692.

Mortensen, der havde været ”Kjæreste med [Thora] Emilie Eckmann i nogle Maaneder i Vinteren 1881/1882”,⁹² at hun havde hjulpet ham, efter han blev løsladt fra fængslet. Han havde blandt andet fået et par nye støvler, en guldring og nogle beklædningsgenstande af hende. Thora havde desuden betalt for begges rejse til København i foråret 1882, hvor de siden slog sig ned.⁹³ Et lignede billede tegner sig med hensyn til forholdet mellem Jens Christian Jensen og Maren Madsen. Mens kommissionen foretog forhør på Horsens Rådhus over sommeren i 1883, havde Jens Christian Jensen stjålet en frakke fra det logi, hvor han boede sammen med Jens Ole i Horsens. Frakken pantsatte han og brugte derefter nogle af pengene til rejse et par dage til Endelave for at besøge Maren.⁹⁴

Et fangeliv

Groft skitseret afspejler de kæresteforhold, der blev afdækket i forbindelse med Tugthussagen, en vis divergens mellem fængslets tiltænkte fangeliv og fangelivet i praksis. I praksis formåede fangerne nemlig at udøve agens over deres eget liv ved at indgå i relationer, der direkte stred imod fængslets ønske om kontrol og isolation. I relation til Jens Engberg, Johan Heinsen og Peter Scharff Smiths studie af fangeagens viser denne analyse således, at det også kan være meningsfuldt at fokusere på intime relationer som udtryk for agens. I tillæg til særligt Smiths studie af Vridsløselille Straffeanstalt viser analysen desuden, at fangerne i det moderne fængsel ikke kun var passive deltagere i den strafferetslige proces, men derimod godt kunne agere som aktive medspillere. Ved netop at give et indblik i, hvordan fangerne reagerede på de påtvungne foranstaltninger, er mit studie med til at nuancere Smiths pointe om, at individet ikke var underlagt en fuldstændig kontrol. Hermed understøtter analysen også Patricia O’Briens pointe om, at fangelivet skabes i et samspil mellem fanger og ansatte. Selve Tugthussagen vidner om, at fangerne bragte deres erfaringer fra det frie liv med ind i fængslet. Jens Ole Pedersen, Jens Christian Jensen og Theodor Mortensen, der alle deltog i det kriminelle netværk ved at stjæle og distribuere varer, sad også alle inde med en straf for tyveri, på lige fod med størstedelen af fængslets andre fanger.⁹⁵ Ved at fortsætte i det spor, der i første omgang havde bragt dem i fængslet, formåede de tre fanger imidlertid at opbygge relationer, der var nyttige for dem efter løsladelse.

92 Forhørsprotokol, s. 665, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

93 Forhørsprotokol, s. 665–666, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

94 Forhørsprotokol, s. 629–633, Kommission af 7.4.1883 og 13.8.1883, RA.

95 Ud af de omkring 350 fanger, der var indsat i 1882, var 77 procent idømt en straf for tyveri, hvoraf var knap halvdelen dømt for fjerde gang, eller oftere, begået simpelt tyveri (Kontoret for Fængselsvæsenet 1885, s. 88).

På et mere overordnet plan underbygger undersøgelsen således den kritik, som blandt andet David Garland og Mark Colvin har rejst i relation til Foucaults analyse af det moderne fængsel. Næmlig at Foucault behandler fængslet som tænkt ideal og som praksis som værende identiske, hvorved analysen fremstår som et "worst-case scenario which ignores the strength of countervailing forces."⁹⁶ Derudover underbygger studiet Anna Müllers pointe om, at fangenskab afføder kreativitet og indebærer elementer af identitetsskabelse. Müller peger i den forbindelse på intime relationer som et led i denne identitetsskabelse. Under de umenneskelige forhold, som fanger er placeret i, udgør forholdene en mulighed for at blive set 'som et menneske' af et andet menneske, pointerer Müller.⁹⁷ Et aspekt Ugelvik også betoner i *Power and Resistance in Prison*. Ifølge Ugelvik er mandlige fanger frataget muligheden for at performe centrale mandlige pligter og mister derfor en del af deres maskuline identitet. At gøre modstand mod systemet ser Ugelvik således som en måde, hvorpå fanger forsøger at vinde deres tabte maskulinitet tilbage.⁹⁸ I lyset af disse pointer kan de intime relationer netop ses som fangernes måde at praktisere frihed i fængslet og med Ugelviks ord dermed gøre sig selv til noget andet – og mere end – en fange. I lyset af disse analytiske perspektiver kan man sige, at de intime relationer, jeg har afdækket i denne artikel, på én og samme tid indebar elementer af både opretholdelsen af en forudgående identitet, der knyttede sig til livet før afsoning, og skabelsen af en ny identitet bag tremmer.

Konklusion

Jeg har i denne artikel foretaget et studie af et hidtil ubehandlet aspekt af det moderne fængsel i 1800-tallets Danmark, nemlig kærlighed i fængsel. Med udgangspunkt i kildematerialet fra Tugthussagen har jeg undersøgt, hvordan fanger indgik i intime relationer under deres afsoning i fængslet. Ved hjælp af Michel de Certeaus praksisbegreb har jeg forsøgt at bevæge mig væk fra de officielle regler og protokoller og i stedet analyseret fangernes sociale liv i praksis. Analysen har vist, at flere fanger havde tætte relationer til kvinder under afsoningen, på trods af at disse relationer var i direkte modstrid med fængslets regler. Ved at inddrage Marcel Mauss' og Marshall Sahlins' reciprocitetstypologier har jeg afdækket, hvordan forskellige former for ulovlige udvekslinger var indlejret i de intime relationer. På den måde viser artiklen, at de pågældende kæresteforhold til en vis udstrækning eksisterede på baggrund af fangernes fortsatte ulovlige handlinger under afsoningen. Handlingerne vidner om, at fangerne ikke passivt underlagde

96 Garland 1990, s. 167; Colvin 1997, s. 21.

97 Müller 2018, s. 138; 150.

98 Ugelvik 2014, s. 241.

sig fængslets disciplinering, men derimod videreførte deres kriminelle løbebane inden for fængslets mure.

Samlet set har analysen været med til at afdække, hvordan de intime relationer gjorde det muligt for fangerne at forsøde livet i fængslet – både på et materielt plan og et følelsesmæssigt plan. På den måde opnåede fangerne en grad af autonomi og selvbestemmelse over deres eget liv. Selvom fængslet i teorien skulle være isoleret fra det omgivende samfund, brugte fangerne de intime relationer som en dør til omverdenen. Gennem relationerne igangsatte fangerne små, proaktive tiltag til at bygge et liv op efter løsladelsen. Tiltag, der for nogle mislykkedes, men for andre var særdeles vellykkede.

Litteratur

- Andersen, Lars; Duedahl, Poul og Kallestrup, Louise N. 2005: *De måske udstødte: historiens marginale eksistenser*. Aalborg Universitetsforlag.
- Burke, Peter 2008: *What is Cultural History*. Polity Press.
- Certeau, Michel de 1984: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press.
- Christiansen, Svend E. og Møller, Th. 1953: *Statsfængslet i Horsens*. Direktoratet for Fængselsvæsenet.
- Clemmer, Donald 1940: *The Prison Community*. Christopher Publishing House.
- Colvin, Mark 1997: *Penitentiaries, Reformatories, and Chain Gangs*. St. Martin's Press.
- Crewe, Ben og Bennet, Jamie (red.) 2012: *The Prisoner*. Routledge.
- Engberg, Jens 1973: *Dansk Guldalder Eller Oprøret i Tugt, – Rasp og Forbedringshuset i 1817*. Rhodos.
- Fassin, Didier 2017: *Prison Worlds: An Ethnography of the Carceral Condition*. Polity.
- Foucault, Michel 1977: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Penguin Books.
- Garland, David 1990: *Punishment and Modern Society*. Clarendon Pree.
- Gibson, Lauren og Hensley, Christopher 2013: "The Social Construction of Sexuality in Prison." *The Prison Journal*, 93: 3, s. 355–70.
- Gibson, Mary 2011: "Global Perspectives on the Birth of the Prison." *The American Historical Review*, 116: 4, s. 1040–63.
- Goffman, Erving 1968: *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*. Penguin Books.
- Heinsen, Johan 2017. *Mutiny in the Danish Atlantic World: Convicts, Sailors and a Dissonant Empire*. Bloomsbury Publishing.
- Heinsen, Johan 2018a: *Danmarks første fængsel*. Aarhus Universitetsforlag.

- Heinsen, Johan 2018b: "Straffefanger på fri fod i 1700-tallets Sjælland." *Siden Saxo*, 35: 3, s. 4-13.
- Larner, Anette 2018: *Good Household Gone Bad: Tracing the Good household in early modern Denmark through crime and incarceration*. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.
- Mauss, Marcel 1990 (1950): *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. Routledge.
- Mehta, Rimple 2014: "So Many Ways to Love You/Self: Negotiating love in a prison." *International Feminist Journal of Politics*, 16:2, s. 181-98.
- Merotte, Lisbeth 2012: "Sexuality in Prison: Three investigation methods analysis." *Sexologies*, 21:3, s. 122-125.
- Michael, Ignatieff 1978: *A Just Measure of Pain: The penitentiary in the industrial revolution, 1750-1850*. Columbia University Press.
- Morris, Norval og Rothman, David J. (red.) 1995: *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*. Oxford University Press.
- Müller, Anna 2018: *If the Walls Could Speak: Inside a Women's Prison in Communist Poland*. Oxford University Press.
- O'Brien, Patricia 1982: *The Promise of Punishment: Prison in nineteenth-century France*. Princeton University Press.
- O'Brien, Patricia 1995: "The Prison on the Continent: Europe, 1865-1965".
Morris, Norval og Rothman, David J. (red.): *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*. Oxford University Press.
- Rasmussen, Leonora Lottrup 2015: *Et samfund af sten og stål: en undersøgelse af Horsens Straffeanstalt i slutningen af det 19. årh.* Speciale, Aarhus Universitet.
- Sahlins, Marshall 2004: *Stone Age Economics*. Routledge.
- Schiørring, Ole og Knudsen, Bodil Marie 1990: *Tugt og Tremmer: Fængselsmuseet uden for Murerne*. Horsens Museum.
- Smith, Peter Scharff 2003: *Moralske hospitaler: det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*. Forum.
- Stuckenberg, Frederik (red.)1883: *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen og øvrige penitentiære Institutioner*. København.
- Stuckenberg, Frederik 1896: *Fængselsvæsenet i Danmark 1742 – 1839*. København.
- Sykes, Gresham M. 1958: *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton University Press.
- Ugelvik, Thomas 2014: *Power and Resistance in Prison: Doing Time, Doing Freedom*. Palgrave Macmillan.

Internetmateriale

Folketælling, 1880, <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/rif/rif-collection/7>.

(Besøgt den 9.05.2020)

Trykte kilder

Berlingske Tidende, 17.03.1884.

Dagbladet, 11. 03. 1884.

Fyens Stiftstidende, 21.05.1862.

——— 22.05.1862.

——— 23.05.1862.

——— 20.03.1863.

Horsens Folkeblad, 4. 03.1884.

——— 3. 02. 1885.

Kgl. Anordning af 13. Febr. 1873 angaaende Fuldbyrdsels af Strafarbejde i Fællesskab 1913: Horsens Straffeanstalt.

Kontoret for Fængselsvæsenet 1885: *Beretning fra kontoret for Fængselsvæsenet om Straffeanstaltens Tilstand, 1878 – 1883*. København.

Socialdemokraten, 05.03.1884.

——— 06.03.1884.

——— 12.03.1884.

Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger, 1884-1885.

——— Tillæg A, 1884-1885.

Utrykte kilder

Aktionsindlæg, Kommissionen af 07. 05. 1883 og 13. 08. 1883. Rigsarkivet.

Bilag til forhørsprotokol, Kommissionen af 07. 05. 1883 og 13. 08. 1883. Rigsarkivet.

Defensionsindlæg, Kommissionen af 07. 05. 1883 og 13. 08. 1883. Rigsarkivet.

Domsakt, Kommissionen af 07. 05. 1883 og 13. 08. 1883. Rigsarkivet.

Forhørsprotokol, Kommissionen af 07. 05. 1883 og 13. 08. 1883. Rigsarkivet.

Summary

Love in prison: A study on intimate relationships in Horsens Penitentiary in the late 19th century.

This article investigates the ways in which intimate relationships in prison can be seen as forms of prisoner agency. The article focuses on Horsens Penitentiary – known as the first modern prison in Denmark – during the late 19th century. Through the examination of sources such as love letters and court transcripts from a criminal case regarding an illegal trade between prisoners and employees at the prison, the article pays special attention to two male prisoners. These two prisoners were engaged in liaisons with young women employed as maids in the house of the prison chaplain. Drawing on Michael de Certeau's concept of everyday practice and classic anthropological theories on exchanges and gift giving, the article argues that the illegal trade with stolen objects played an active role in forming the intimate relationships. Further, the article emphasises how the prisoners used the liaisons as ways of both gaining several benefits behind bars and to strengthen their connection to the outside world. The article concludes that even though the relationships were in direct conflict with prison rules, they did bridge the gap between life during and after imprisonment, helping the prisoner to build a new life for himself.

Sally Schlosser Schmidt er cand.mag i historie og ph.d.-stipendiat i det tværfaglige forskningsprojekt *Art and the formation of national identities* ved Aarhus Universitet. Hun forsker i guldalderbilledkunst som kulturhistoriske genstande og har senest publiceret ”*At abstrahere fra statuens reale indhold*”. Et mikrostudie af H.W. Bissens statue af A.S. Ørsted i tidsskriftet TEMP samt bidraget til katalogtekster til det midtjyske udstillings samarbejde Herfra hvor vi står og ARoS-udstillingen *Mythologies*.

Keywords: Constantin Hansen, grundloven, visuel historie, ny politisk historie, guldalderen, 1800-tallet, Danmark, 1849, 1848, kunsthistorie

CONSTANTIN HANSENS POLITISKE MOTIV

En kontekstualiseret billedanalyse af maleriet af *Den Grundlovgivende Rigsforsamling*

Constantin Hansens enorme maleri af den grundlovgivende rigsforsamling er blevet en ikonisk illustration på den danske overgang fra enevælde til konstitutionelt monarki i 1849. Derfor har maleriet også løbende haft forskningsinteresse – men kunstnerens eget politiske engagement og hans afgørende indflydelse på bestillingsmotivets endelige komposition er kun blevet overfladisk behandlet. Constantin Hansen var dog en meget engageret samfundsborger, der var levende optaget af politik og som deltog aktivt i den politiske samtale – også med sin kunst. Artiklen fortæller derfor ikke bare historien om et enkelt billedes indlejrede politiske budskab men også om den faglige opmærksomhed vi som historikere må tildele det billedmateriale, som vi så ofte lader illustrere vores historiefremstillinger.

De fleste ser alvorlige ud, andre lidt febrilske, som de står der i det store rum. Tæt sammen og alligevel mærkeligt fjernt fra hinanden. De er betroet en fælles opgave, og både kunstner og forsamling fornemmer nok, at netop denne opgave har afgørende historisk betydning. Selvfølgelig, for det er grundloven de

Ill. 1. Constantin Hansen: *Den Grundlovgivende Rigsforsamlings første møde i Rigsdagssalen på Christiansborg Slot, 1860–64, 338 x 500 cm, olie på lærred, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. I artiklen kaldet det store billede. Foto: Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.*

skal give, den første af sin slags i Danmark. Forrest midtfor, blandt mere end 150 ansigter, står premierminister A.W. Moltke med et dokument i hånden. ”23. oktober 1848” står der, hvis man kommer tæt nok på det enorme maleri til at kunne læse den lidt utydelige skrift. Er man fortsat i tvivl om, hvad motivet forestiller, så afslører maleriets titel, at der er tale om en visuel fremstilling af *Den Grundlovgivende Rigsforsamlings første møde i Rigsdagssalen på Christiansborg Slot* (ill. 1).¹

Kunstneren Constantin Hansen (1804-1880) var dog ikke selv til stede i salen, og maleriet er derfor ikke et dokumentarisk snapshot, der bevidner denne historiske dag – om end senere tids brug af billedet som illustration af begivenheden kan foranledige os til at tro det. Kompositionens konstruktion blev udtænkt godt 10 år senere, på den anden side af en krig og i en helt anden politisk virkelighed, af en kunstner med en stærk interesse for politik.² Æren for maleriets komposition er dog i mange efterfølgende billedanalyser primært tilfaldet bestilleren,

1 Constantin Hansen: *Den Grundlovgivende Rigsforsamlings første møde i Rigsdagssalen på Christiansborg Slot, 1860–64, 338 x 500 cm, olie på lærred, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.* Under maleriet hænger en plade med navne på en del af de portrætterede, der også er anført i museets onlinekatalog.

2 Fremstillingen af den politisk-historiske kontekst for 1840–1866 baseres især på: Neergaard 1892; Skovmand 1971; Rerup 1992; Bjørn 1990 og 1999; Vammen 2011; Nygaard 2017.

Alfred Hage (1803-1872), og politikeren Orla Lehmann (1810-1870).³ Det er trods alt sidstnævnte, der står i forreste linje sammen med de øvrige nationalliberale drivkræfter. Den nationalliberalt politisk aktive Alfred Hage, der også optræder som statist på billedet, selvom han endnu ikke var valgt medlem i 1848, var en formuende storkøbmand, og hans stuer i København dannede jævnlige ramme om både politiske samtalesaloner og kunsthistoriske foredrag. Juristen Orla Lehmann, der i mange år fungerede som de nationalliberales ledende ordfører, fik enorm indflydelse på både politisk og kulturel udvikling i perioden. De to var gennem deres ægteskaber kommet i familie med hinanden og delte også derudover nationalliberalt netværk. Hverken Lehmanns evne til at bruge kunst som politisk kommunikationsstrategi eller Alfred Hages behov for at hævde sig er ukendt.⁴ Disse faktorer passer således godt med bestillingen af en mastodontisk politisk manifestation.

Men kunstneren selv, Constantin Hansen, var heller ikke uden initiativ, så forskningens gentagne fokus på primært at fremhæve ham som en forsmået kunstner i økonomiske vanskeligheder forstyrrer læsningen af billedet som politisk kommunikation. For i tillæg til at være en håndværksmæssigt dygtig kunstner var Constantin Hansen også en politisk engageret borger, der havde rimeligt frie rammer til at komponere det nationalliberale sejrsmonument, han ønskede sig. Den version af den historiske virkelighed der efter hans mening tog sig bedst ud.

I artiklen her dykker jeg derfor længere ned i både de skriftlige og visuelle kilder, der knytter sig til maleriet af *Den Grundlovgivende Rigsforsamling*, og undersøger, hvad en historisk billed- og kontekstanalyse kan fortælle om de politiske og kunstneriske sfærer, som maleriet blev skabt i. På den baggrund bidrager artiklen til en udvidet forståelse af det politiske ved at anskueliggøre billedkunsten og kunstneren som aktører i den politiske sfære.

Kernen i undersøgelsen er spørgsmålet: hvilken rolle spillede Constantin Hansens politiske observans og interesse for motivet, og hvilke muligheder havde han for at træffe de endelige kompositoriske valg? For der er intet uskyldigt eller objektivt blik, heller ikke i kunsten, som kulturhistorikeren Peter Burke har pointeret.⁵ Kunsthistorikeren Emil Hannovers velklingende ord om at "[maleriet er] *Et Parti-Billed, malet af en Parti-mand for Partiet*"⁶ er ofte gentaget, men over tid har citatets essens ladet sig forskyde til at fremhæve Lehmann og Hage som maleriets politiske bagmænd uden at skele til kunstneren selv, der – som jeg vil vise nedenfor – ellers rammes helt på kornet af Hannover.

3 Se eksempelvis: Skovmand 1971, s. 277-279; Ragn Jensen 1990 og Larsen 2006, s. 104-147. Ved langt de fleste reproduktioner af maleriet fremgår der dog intet andet end basale malerioplysninger hvorved maleriet overlades til at tale for sig selv.

4 Damsgaard 1986, s. 27-28 og Larsen 2006, s. 104-147.

5 Burke 2001, s. 19.

6 Hannover 1901, s. 226.

Det anføres ligeledes ofte i forskningen, at maleriet egentlig er to motiver i ét, men tanken er hidtil ikke fulgt helt til dørs. Min analyse bekræfter idéen, så i forlængelse heraf vil jeg i det følgende argumentere for, hvordan Constantin Hansens kunstneriske dobbeltgreb er væsentligt for at forstå, hvordan dette kunstværk i midten af 1800-tallet var koblet til politisk tænkning og nationale ambitioner, og hvilken betydning det bør have for vores omgang med denne type billedmateriale. Med kig til strømningen *ny politisk historie*, hvor det visuelle og materielle aktualiseres som kildegrupper, bruger jeg her både skriftlige og visuelle udsagn til at aflæse det politiske budskab, som Constantin Hansen har indlejret i billedet.⁷ Den politiske sfære i midten af 1800-tallet var præget af udvikling og input fra en lang række aktører, herunder billedkunstnere og kulturelle magthavere, der var politisk formaliserede i forskellig grad. Magten fordeltes i stigende grad i befolkningen – hvad grundlovsbilledet jo i sig selv er en beretning om – og borgerskabet brugte billedkunsten til at visualisere og udtrykke magtpositioner og samfundsidealer. Både bestillingen, fremstillingen og udstillingen af maleriet er derfor politisk.

Povl Eller har, med kunsthistorikeren Erwin Panofsky som udgangspunkt, påpeget, hvordan den tværfaglige metode *Historisk Ikonografi* koncentrerer sig om billedets kildeværdi frem for dets kunstneriske værdi.⁸ Min undersøgelse af Constantin Hansen og *Det Store Billede lægger sig i forlængelse af denne form for visuel historie*, men jeg tillægger samtidig den kunstneriske værdi stor betydning, bl.a. fordi den har betydning for, hvordan billedet er overleveret i kunsthistoriografien og udstillingshistorien.⁹ Den form for visuel historisk metode, der ligger til grund for undersøgelsen her, trækker derfor på både Povl Ellers og Panofskys billedundersøgelser og på kontekstualiseringsargumentet i *Visuel Historie*:¹⁰ Samfundspolitisk og kunsthistorisk kontekstualisering af det samlede kildemateriale og klassisk kildekritisk analyse af tidens politiske budskaber på tværs af både skriftlige og visuelle kilder i dialog med den kunsthistoriske litteratur. Den kunsthistoriske litteratur er afgørende, fordi motivets indlejrede budskab ikke kan aflæses uden kendskab til periodens herskende motivkonventioner og kunstneriske teknikker. De visuelle kilder tæller både færdige malerier og skitser. I dag hænger skitserne på museumsvæggen på lige fod med færdige værker, men

7 Steinmetz 2013 og særligt bidragene af Brandt og Trentmann. For yderligere introduktion til feltet se Nevers 2014.

8 Eller 1964, s. 10; Panofsky 1939.

9 I dansk historieforskning benyttes malerier ofte som illustrationer, men der har ikke været stor tradition for at bruge verdslig kunst som egentlige kilder, og de metodiske redskaber er derfor ikke særligt veludviklede. Povl Eller udgav i 1864 *Historisk Ikonografi* til formålet og senest har publikationen *Visuel Historie* af Magnussen; Sinclair og Sylvest 2018 varslet en styrket interesse i feltet. Begge bøger kan skrives ind i den visuelle kulturhistoriske tradition som Peter Burke cementerede med *Eyewitnessing*, 2011.

10 Magnussen; Sinclair og Sylvest 2018, s. 11–41.

her betragter jeg dem som elementer i et udviklingsforløb. Skitserne kan bruges til at gennemskue den bestilling, som Constantin Hansen oprindeligt modtog, og til at vise, hvordan han undervejs er lykkedes med at ændre den oprindelige kompositionsidé.

En kort billedbeskrivelse

Den Grundlovgivende Rigsforsamlings første møde i Rigsdagssalen på Christiansborg Slot 1848 (1860-64) (herefter kaldet *det store billede*, som Constantin Hansen selv kaldte det i sin dagbog) skildrer netop det: den samlede Grundlovgivende Rigsforsamling i Rigsforsamlingssalen på det daværende Christiansborg Slot, og maleriet udgør den primære visuelle kilde og prisme i denne undersøgelse.

Maleriet af *Den Grundlovgivende Rigsforsamling* er konstrueret, så vi møder de førende nationalliberale og deres politiske projekt først og tillader dem at styre vores vej ind i billedet. Den populære brug af billedet har over tid understreget og yderligere forstærket denne nationale billedfortælling. ”*Grundlaget for al beskæftigelse med billeder er redegørelsen for det enkelte billedes identitet, billedbeskrivelsen. Af den udvikler alle spørgsmål sig*”,¹¹ argumenterer Povl Eller. *Så selvom det kan virke ganske fattigt at skulle beskrive stor kunst med flade ord, insisterer jeg indledningsvist på at se indgående på det samlede motiv i et aktivt forsøg på at undvige Constantin Hansens dygtige styring af mit blik.*

Motivet domineres af menneskemængden; mere end 150 ansigter, mange med tydelig portrætlighed, der for de fleste af de portrætteredes vedkommende udgør den Grundlovgivende Rigsforsamling og Martsministeriet. Det fremgår imidlertid ikke af motivet, hvordan de portrætterede hører sammen, og hvem der udgør henholdsvis valgte medlemmer, ministre og statister. De står ikke helt på linje, og de henvender sig på forskellig vis enten til hinanden, til sig selv eller til betragteren. Forrest står en række mænd i fuld figur, den ene med et dokument i hænderne. Til højre for ham står en mand i profil og holder på ryggen af en stol, og bag stolen sidder to mænd ved et bord med grøn dug. En håndfuld af de portrætterede kigger direkte ud på betragteren. Forsamlingen på gulvet består udelukkende af mænd, hvoraf en del bærer uniformer, og en del er i sort-hvidt kjolesæt, men for mange af de portrætteredes vedkommende ser vi kun deres hoved. På balkonen bagerst i lokalet sidder en række kyseklædte kvinder, nogle med portrætlighed, med en række mænd stående bagved og under et relief af to kvinder på hver sin side af en lav sokkel.¹² I det buede loft hænger tre store guldlysekroner, og fra motivets øverste venstre side falder lyset ind fra fem høje, buede vinduespartier og skaber

11 Eller 1964, s. 16.

12 Figurene forestiller Religionen og Sandheden jf Ragn Jensen. Jensen 1990, s. 132.

skygger fra personerne. Gulvet er dækket af et gulvtæppe med grønne striber og mørkerøde firkanter, og linjerne herfra og fra vinduespartiet trækker perspektivet ind i rummet.

Motivet er således ikke spor uklart eller tvetydigt på hverken lærredet eller i maleriets titel – og alligevel er det presserende spørgsmål, hvad billedet *egentlig* forestiller? Forskningen har i hvert fald gentagende gange foreslået, at rammen faktisk rummer to motiver.

Andre historikere har nemlig også interesseret sig for, hvilken begivenhed billedet egentlig skildrer, og hvilken sandhedsværdi, der kan tillægges et billede med et velkendt nationalliberalt ophav.¹³ Det pointeres gentagne gange i forskningslitteraturen, at de portrætteredes indbyrdes placering er misvisende i forhold til forsamlingens egentlige sammensætning: den nationalliberale gruppe fylder uforholdsmæssigt meget i forhold til de konservative og bondevennerne, der er trængt i baggrunden, selvom de tre grupperinger havde nogenlunde lige mange medlemmer i forsamlingen.¹⁴ Motivet viser både en konkret begivenhed og en principiel idé: den historiske begivenhed i 1848 og den politiske samtid i 1860. Den nationalliberale C.C. Halls iøjnefaldende placering ved ministerbordet illustrerer i langt højere grad hans politiske position som konseilspræsident i 1860 end i 1848, hvor Hall ikke bestred nogen fremtrædende post.¹⁵ Observationen forbliver dog overfladisk billedlæsning, og Constantin Hansens rolle som *partimand* undersøges ikke yderligere i litteraturen.¹⁶ Inddragelsen af Constantin Hansens eget bidrag bliver derimod ved det kunstneriske, hvorfor muligheden for at pege på kunstens og kunstnerens politiske indflydelse forbigås i forskningslitteraturen. Kunstnerens fremstillinger af hverdagsliv, geografi og magthavere har ellers haft stor indflydelse på vores historieforståelse og bør derfor undersøges som magtposition.

Motivet har altså vist sig tvetydigt trods dets tilsyneladende let aflæselige begivenhedsskildring, men hvilket maleri var det så, Alfred Hage bestilte?

Det store billede og de fire skitser: et bud på en rekonstruktion af bestillingen

På bestillingstidspunktet var Alfred Hage selv medlem af Rigsforsamlingen og en succesfuld erhvervsmand. Ifølge kunsthistoriker Louise C. Larsen var det sædvanligvis hustruen Frederikke Wilhelmine Hage, der stod for hjemmets kunstind-

13 Andrup 1938. Yderligere litteratur om billedet: Weilbach i *Fædrelandet* 11/11 1865; Lange 1884; Hannover 1901; Andrup 1938; Paulsen 1945; Skovmand 1971; Eller 1973, Ragn Jensen 1990; Ragn Jensen 2002; Larsen 2006; Vammen 2011.

14 Andrup 1938, s. 11-14.

15 Skovmand 1971, s. 279; Vammen 2011, s. 11-15; Ragn Jensen 1990.

16 I *Den Tomme Stat* tillægger Vammen dog Constantin Hansen lidt mere handlekraft end den øvrige forskning har gjort men kommer det desværre ikke så meget nærmere.

køb. Alfred Hage stod dog selv for denne bestilling men blandede sig ikke yderligere i arbejdet med værket, da bestillingen var afgivet.¹⁷ Et ofte citerede brev fra Hage til Lehmann indikerer, at bestillingsaftalen blev indgået i december 1859:

*”Constantin Hansen var her igaar Middag og derefter talte jeg med ham i flere Timer til stor Fornøielse for mig. Mine Forslag at anvise ham 500e aarlig for at han ved Leilighed kunde arbeide paa det omtalte Erindrings Stykke fandt hans fuldstændige Bifald og d 31 Marts faaer han til en Begyndelse 1 Aars Rigsraadsløn (at den allerede er bortgivet maa glemmes) og saa fremdeles, og at han gjør et nærmere Forslag om Størrelse, Tid og Bekostning for det hele Arbeide. Deres Opskrift blev ham givet og han syntes at være stemt for den Vei.”*¹⁸

At Hage er eksplicit om at betalingen ikke kommer fra hans personlige formue men direkte fra hans løn som rigsdagsmedlem, knytter billedet endnu tættere til det politiske budskab, som maleriet skal skildre.¹⁹

Tidligere på året skrev Constantin Hansen til P.C Skovgaard: *”Jeg har aldeles Intet hørt fra den hemmelighedsfulde mand med det politiske Billede. Han svæver meget politisk til værks; (jeg ved nemlig ikke om man kan sige om en ubekjendt Størrelse at den gaar).”*²⁰ Det er interessant, at Hansen skriver et *politisk* billede og ikke eksempelvis et historiemaleri eller et gruppeportræt, som ellers ville falde i tråd med hans eksisterende produktion. Alfred Hage selv kalder maleriet et *Erindrings Stykke* i brevet til Lehmann, og selvom motivtolkning på enkelte ord er lidt vidtgående, så er også dette ordvalg interessant, og foregriber nærmest Anette Warrings definition af de erindringssteder, der senere er blevet knyttet til grundloven.²¹ Blev der bestilt et monument over en svunden begivenhed, der skal dokumenteres i det kollektive erindringsfællesskab? Eller et motiv, der kan minde betragteren om at gøre et eller andet? Sammenstillet med Constantin Hansens egen beskrivelse af arbejdet i marts 1861, citeret nedenfor, må man

17 De bevarede breve fra Hage vedrørende bestillingen er overvejende fra 1864 og drejer sig primært om betalingen, jf. Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftssamlingen: Kapsel: Add. 450 2° IV a–m breve fra Constantin Hansen, Læg: Add 450 IV m 2° Korrespondance med A. Hage vedr. billedet ”Den grundlovgivende Rigsforsamling”.

18 A. Hage til Lehmann, 21.12.1859, Rigsarkivet: Orla Lehmanns privatarkiv, 5864 – her citeret fra C. Larsen. 2006, s. 122–23.

19 Til sammenligning kostede de 30 værker Kunstforeningen købte i 1860 mellem 40 og 700 rigsdaler jf. *Kunstforeningen i Kjøbenhavn*, Thieles Bogtrykkeri, 1864. Louise C. Larsen henviser dog til beregninger, der skulle vise, at Constantin Hansen i alt har tjent hele 14.000 rigsdaler, hvis alle indtægter fra skitser og portrætter medtælles jf. C. Larsen 2006, s. 128.

20 C. Hansen til P.C. Skovgaard 08.07.1859. Stor tak til Louise Kirk, Kathrine Svanum Andersen og de frivillige fra Skovgaardmuseet for hjælp til at transskribere de passager i brevene, jeg ikke selv kunne tyde.

21 Warring 2003, s. 9–17.

Ill. 2. Constantin Hansen: *Den grundlovgivende Forsamling (1819-1880)*, Olie på lærred, 27,5 x 53 cm, SMK – Statens Museum for Kunst. I artiklen kaldet *første skitse*. Foto: SMK Open.

overveje, om kunstneren og bestilleren så de samme muligheder i maleriet. Hvor Hage tilsyneladende ønskede sig et *Erindrings Stykke*, lader Constantin Hansen til at ønske sig et agitationsstykke, der kan mane til handling: "(...) *et Minde om en frisk Begyndelse til en kraftig Udvikling*".²²

I litteraturen er kunsthistorikeren N.L. Høyen også blevet tildelt en rolle i bestillingen, om end det ikke defineres nærmere.²³ Høyens kunstneriske program betragtes som arnestedet for udviklingen af en national kunst, til hvis formål Høyen stiftede *Selskabet for Nordisk Kunst* i 1847, hvor både Lehmann og Hage var medlemmer, og hvor værker af bl.a. Constantin Hansen blev bestilt.²⁴ Høyen har dog ikke manifesteret sig konkret i hverken mit skriftlige eller visuelle materiale, hvorfor hans rolle næppe har været afgørende, men nærmere har haft karakter af den generelle indflydelse, han udøvede i perioden.

Der findes fire kendte skitser til *det store billede*, hvoraf de to første er gengivet af Andrup i *Om Grundlovsbilledet på Frederiksborg*, og alle fire er omtalt i Hannovers biografi om Constantin Hansen.²⁵ Den tidligste skitse (1860), ifølge Hannover, er olie på lærred og viser en række mænd i bevægelse og dialog med hinanden (herefter kaldet *første skitse*) (ill. 2).²⁶

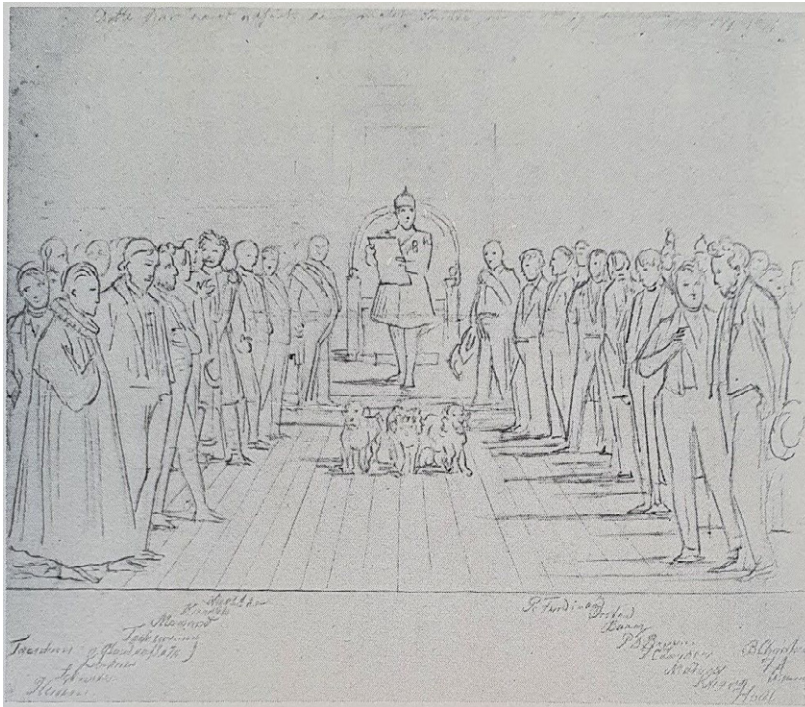
22 Her citeret efter Damsgaard & Jacobsen 1993, s. 61.

23 Ragn Jensen 1990, s. 129; Andrup 1938. Høyen var bl.a. professor ved Kunstakademiet, inspektør ved Det Kongelige Billedgalleri og docent i Kunsthistorie ved Københavns Universitet. Høyens indflydelse på dansk kunsthistorie er uomgængelig – Hans Vammen har sammenlignet hans indflydelse med Erslevs indflydelse på historiefaget jf. Vammen 1987, s. 18

24 Grand og Oelsner 2018, s. 126.

25 Andrup 1983 s. 9; Hannover 1901, s. 330-31. Skitserne i er gengivet i Andrup 1938, s. 9. For Hannovers rækkefølge af skitserne, se Hannover s. 330-31.

26 Constantin Hansen: *Den grundlovgivende Forsamling (1819-1880)*, Olie på lærred, 27,5 x 53 cm, skitse, SMK – Statens Museum for Kunst

Ill. 3. Constantin Hansen, blyant på papir. Foto af optryk i bogen "Om grundlovsbilledet paa Frederiksborg" af Otto Andrup, 1938.

I artiklen kaldet *blyantskitzen*.

Her er ikke angivet navne, og de fleste af ansigterne er uden portrætlighed, men enkelte af figurerne (bl.a. Tscherning) har allerede fundet den form, som de også får i den endelige version af maleriet. Hannover angiver anden skitse (1860) til at være en blyantstegning, der viser kongen stående ved tronstolen med et dokument i hånden, Rosenborgs tre sølvløver foran sig og en række navngivne politikere på hver side (herefter kaldet *blyantskitzen*) (ill. 3).²⁷

Denne opstilling skaber isokefali; en kompositionsteknik der placerer politikernes hoveder på samme linje. Kongen står på opsatsen til tronstolen og er derfor let hævet over isokefalien. Den tredje skitse er ganske lille, blot 42x52 cm, men kompositionen ligner til forveksling det endelige motiv (herefter kaldet *kompositionsskitzen*) (ill. 4).²⁸

27 Skitsen tilhører Folketinget. Politikerne på skitsen var fra kongen mod venstre: Moltke, Knuth, Monrad, Tscherning, Bardenfleth, Treschow, Lehmann, Schouw, Clausen og fra kongen mod højre: P. Ferdinand, Ørsted, Bang, P.D. Bruun, C. Larsen, Madvig, Krieger, Hall og derudover B. Christensen og J.A. Mann jf. Ragn Jensen 1990 s. 130.

28 Constantin Hansen: *Den Grundlovgivende Rigsforsamling* (1860), olie på lærred, 42,5x54,5 cm., Den Hirschsprungske Samling. Ud over disse fire motivskitser findes et stort antal portrætmalerier udført af Constantin Hansen og andre kunstnere, der er anvendt som forlæg for maleriet. Hansen udførte også en mennesketom skitse af lokalet, jf. Andrup 1938, s. 10.

Ill. 4. Constantin Hansen: *Den Grundlovgivende Rigsforsamling* (1860), olie på lærred, 42,5x54,5 cm., Den Hirschsprungske Samling. I artiklen kaldet *Kompositionsskitsen*. Foto: Den Hirschsprungske Samling.

I denne version vender Constantin Hansen bevidst blikket væk fra kongen og betragter i stedet den samlede Rigsforsamling, som han skriver til Emilie Monrad i april 1860:

*”Jeg har malet et nyt udkast til Hages Billede og valgt den grundlovgivende Forsamling; men i stedet for som først at tænke mig det Hele set fra Tilhørerpladsen, Kongen i Baggrunden, hvorved alle Thingesterne viste Ryggen frem, satte jeg mig i Kongens Sted og fik derved Tilhørerpladsen i Baggrunden. Forsamlingen venter Kongen. Martsministeriet kommer saaledes i Forgrunden og alle vende Ansigtet mod Thronen”.*²⁹

I samme brev skriver Constantin Hansen også, at Hage endnu ikke har haft tid til at se udkastet, og at han derfor er i tvivl om, hvorvidt han kan indløse den tilsendte pengeanvisning og gå i gang med arbejdet. Da *kompositionsskitsen* er helt tilsvarende kompositionen i *det store billede*, må jeg dog antage, at Hansen besluttede at gå videre med planen. Men uanset om Hage efterfølgende har godkendt kompositionen, uden at det har sat sig spor i de skriftlige kilder, så udgør

29 Constantin Hansen til Emilie Monrad 04.04.1860 i Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftssamlingen: Kapsel: Add. 450 VI e-k 2° breve fra Constantin Hansen, Læg: Add. 450 VI i-2 2°. Også gengivet i Hannover 1901, s. 331.

III. 5. Constantin Hansen: *Skitse til Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848, 1860-64*, olie på lærred, 81x124,5 cm, Folketinget. I artiklen kaldet *den redigerede skitse*. Foto: WikiCommons / Villy Fink Isaksen.

Constantin Hansens selvstændige udkast, som det kommer til udtryk i *kompositionsskitserne* og i brevet til Emilie Monrad, også kompositionen i det endelige maleri og vidner dermed om hans egen beslutningskompetence. Også systematikken i placeringen af de enkelte personer må tillægges Constantin Hansens kendskab til, hvordan han på teknisk vis bedst kunne fremhæve nogle frem for andre. Da kun enkelte havde faste pladser i salen, fx ministrene, kunne Constantin Hansen frit råde over medlemmernes placering i motivet.³⁰ I december 1860 modtog Constantin Hansen det enorme specialfremstillede lærred, så kompositionen havde nok allerede i 1860 fundet den form, som Constantin Hansen brugte de næste 3-4 år på at arbejde ud fra. Den fjerde skitse blev formentlig påbegyndt i 1861, men arbejdet med denne version blev først genoptaget da *det store billede* var ved at være færdigt (herefter kaldet *den redigerede skitse*)³¹ (ill. 5).

Den redigerede skitse blev udført for advokat Brock, og den blev således først færdig i 1865.³²

30 Bjørn 1999, s. 12.

31 Constantin Hansen: *Skitse til Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848, 1860-64*, olie på lærred, 81x124,5 cm, Folketinget. Foto: WikiCommons / Villy Fink Isaksen

32 Constantin Hansen: *Skitse til Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848, 1860-64*, olie på lærred, 81x124,5 cm, Folketinget. 19. juni 1864 noterer Constantin Hansen i dagbogen, at han er gået i gang med skitsen til advokat Brock jf. KB Add 450 2° III. 20 december 1864 skriver CH at han har sendt maleriet til Brock med en vedlagt regning. 26. juli 1865 skriver han: "Anvendt en Del Tid til at retouchere Brocks Billede af Rigsdagen." og 8. september: "Afleveret Brocks Billede.". Udstillet på Charlottenborg i 1866.

Min rekonstruktion af den oprindelige ”opskrift”, for at bruge Hages eget ord, er derfor, at Hage og Lehmann ikke ønskede en fremstilling af den samlede grundlovgivende forsamling, men et gruppeportræt af den flok der gik forrest. Constantin Hansen har undervejs selv justeret kompositionen, så hans egen idé kunne træde tydeligere frem. Allerede i 1861 nedfældede Constantin Hansen i hvert fald nogle interessante tanker om arbejdet med billedet:

*”Danmarks Riges Grundlov er Grundvolden for mit Billede. Dermed er det givet, at Monrad og Lehmann høre til de mest fremtrædende Hovedfigurer og det vilde være at ødelægge hele Fremstillingen, om én af disse stilledes paa en underordnet Plads. – Det er mig en umulighed. – Ved Deres Besøg havde jeg ikke Aandsnærværelse til at komme frem med hvad der ligger mig tungt paa Hjerte. Jeg har med Varme og Iver arbejdet paa denne vandskelige Opgave lige indtil de seneste Dage, da det forekom mig at vakle under Fødderne. Billedet skulde jo ikke fastholde et enkelt afbrudt Moment, men være et Minde om en frisk Begyndelse til en kraftig Udvikling, og det som skulde give Billedet Sjæl, maatte jo være Kunstnerens Begeistring for Handlingens Indhold. Er Danmarks Frihed og Selvstændighed en Illusion, da blev Billedet en Ironi – saa maatte Marstrand male det. Situationen tynger – ikke mindre paa Malerens end paa Menneskets Hjærte. Dersom Danmark faldt med Ære på Valpladsen, kunde Billedet endda være Bidrag til et Monument. Jeg trængte overhovedet til nogen opmuntrende Deltagelse ved dette Arbejde, men nu trænger jeg endog til Klarhed om, hvad enten jeg skal arbejde videre eller standse.”*³³

Citatet er naturligvis centralt i denne sammenhæng, fordi Constantin Hansen både beskriver sine kompositoriske overvejelser og den agitoriske idé, han ønsker at vise, og sætter den i tæt forbindelse med ydre faktorer. Constantin Hansen beskriver altså her, at motivet er politisk, fordi det viser en politisk begivenhed, men også at motivationen er politisk, fordi billedet ligeledes er et udtryk for hans egen personlige holdning til den begivenhed, der fremstilles, og som er i dialog med samtidige hændelser. Og denne fremstilling bliver i hans øjne kun rigtig god, hvis fremstilleren også selv tror på sit budskab. På trods af deres manglende medlemskab af forsamlingen skal grundlovsskriverne Monrad og Lehmann derfor også have en fremtrædende plads, idet de personificerer selve *idéen* om grundloven. Det fremgår således tydeligt, at Constantin Hansen ikke oprindeligt betragtede maleriet som et erindringssted, men som et middel til at aktivere den samtidige betragter; offentligheden og vælgeren.

33 Her citeret efter Damsgaard og Jacobsen 1993, s. 61. Damsgaard og Jacobsen angiver, at brevet er til D.G. Monrad, men da han omtales i 3. person i teksten, er brevet nok nærmere tiltænkt hustruen Emilie Monrad ligesom brevet fra april 1860. Min fremhævning.

Offentlighedens adgang til maleriet af *Den Grundlovgivende Rigsforsamling*

Selvom maleriet var en privat bestilling, var det vedvarende offentligt eller semi-offentligt tilgængeligt på tre forskellige niveauer. Tilgængeligheden er væsentlig for at forstå receptionen af det konkrete maleri, men kunstens tilgængelighed mere generelt blev også aktivt debatteret i perioden, hvortil blandt andre Orla Lehmann havde stærke meninger om, at kunsten burde gøres tilgængelig i åbne samlinger.³⁴

Det bredest tilgængelige niveau for grundlovsbilledet var den fotografiske reproduktion. Falkenbergs Boghandel købte rettighederne til at affotografere og distribuere maleriet i 1865 og annoncerede det som ”*en meget smuk og passende Julegave*”.³⁵ Motivet er som bekendt efterfølgende reproduceret et utal af gange og har siden 1880 tilhørt samlingen på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Eftersom maleriet var for stort til at komme med på årets offentligt tilgængelige Charlottenborg-udstilling åbnede Hage-parret i stedet dørene til deres hjem i det Harsdorfske palæ, der var nærmeste nabo til Charlottenborg. Så var man i København i foråret 1865, kunne man for blot 8 skilling besigtige maleriet i Hage-parrets hjem fra den 31. maj til 17. juni. Den 7. juni 1865 rapporterede *Dags-Telegraphen* om muligheden, og selvom avisen egentlig ikke mente, at det var noget særlig godt billede, så anbefalede skribenten det alligevel til alle, „*der veed at sætte Pris på vor Frihed, der udsprang fra denne Forsamling.*”³⁶ 2989 personer nåede at se maleriet, og Hage-parret kunne derefter donere 204 rigsdaler og 62 skilling til *Comiteen for de troe og trængte Slesvigere*. Billedet sættes således i direkte forbindelse med en sag, der efter tabet af Slesvig og Holsten året før nok er fundet værdig af mange af avisernes læsere.³⁷ Den direkte overflytning af almisser *fra* en visualiseret parade af de dansksindede Ejderpolitikere, der bragte landet ind i den anden slesvigske krig, *til* ofrene for selvsamme nederlag virker næsten som et bevidst forsøg fra familien Hages side på at købe en smule offentlig aflad for den politiske linje, de også selv havde bakket op om – og som de nu havde indrammet på væggen.

Maleriets mere direkte politiske konnotationer knytter sig til tilgængelighedens tredje niveau: borgerskabet og magthavernes privilegerede adgang til repræsentationslokalerne i det Harsdorfske Palæ. Ifølge Holstebro Avis var både

34 Orla Lehmann ”Til Konstforeningen” (del 1 ud af 3) i *Fædrelandet*, 28.03.1846.

35 *Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger* 11.12.1865. CH noterer i sin dagbog, at han modtog 100 rigsdaler for rettigheden til affotograferingen.

36 *Dags-telegraphen (København)* 07.06.1865. Redaktøren C.V. Rimestad var også selv medlem af Folketinget ved billedets færdiggørelse og tilskrives fra 1860 den nationalliberale retning. .

37 *Fædrelandet* 24.06.1865, *Dagbladet (København)* 26.06.1865, *Middelfart Avis* 30.06.1865

Ill. 6. Constantin Hansen: *Hos Hages under et foredrag af Høyen*, blyant på papir, 1850, Statens Museum for Kunst. Foto: SMK Open

rigsrådet og rigsforsamlingen indbudt til at se billedet ved en frokost søndag den 2. april 1865.³⁸ Vi kan ganske vist ikke læse ud af dette, om de faktisk dukkede op, men i hvert fald har Alfred Hage fundet det meningsfuldt at lade hele denne kreds se billedet, og ikke blot den del af politikerne, der ellers gæstede hans hjem.

Ifølge kunsthistoriker Louise C. Larsen er placeringen i Hages repræsentative lokaler væsentlig for maleriets dialog med betragteren.³⁹ Og netop i Hages stuer var man vant til at forholde sig til den ophængte kunst: her havde Høyen afholdt nogle af sine populære kunstforedrag (ill. 6).⁴⁰

Det store billede havde således gode materielle forudsætninger for at påvirke den politiske samtale i rummet.

Ragn Jensen har vist, at Constantin Hansen foretog nogle ændringer i motivets farver og interiør, formentlig for at binde motivet bedre sammen med rummet i Hages hjem.⁴¹ Motivet er således ikke en troværdig kilde til indretningen af Rigsforsamlingsalen i hverken 1848 eller 1860'erne, men vidner derimod tydeligt om de faglige teknikker, kunstneren kunne benytte for at tydeliggøre sit budskab for betragteren. Ragn Jensen har siden understreget, at sammenhængen mellem mo-

38 *Holstebro Avis og Avertissementstidende*, 04.04.1865.

39 C. Larsen 2006, s. 104–150.

40 C. Larsen 2006, s. 111–114. Constantin Hansen: *Hos Hages under et foredrag af Høyen*, blyant på papir, 1850, Statens Museum for Kunst. Foto: SMK Open

41 Ragn Jensen 1990, s. 132–33.

tiv og rum yderligere blev styrket af, at lokalet i det Harsdorfske Palæ havde vinduesparti i samme side som på motivet, og at lysindfaldet i rummet således også forlænges ind i billedet og understreger effekten af, at betragteren deler rum med de portrætterede. Ragn Jensen indikerer, at denne arkitektoniske effekt influerede Constantin Hansens beslutning om at betragte forsamlingen *fra* tronstolen og ikke *mod* tronstolen, da det formentlig havde nødvendiggjort en anden komposition.⁴² Dette er måske en del af forklaringen, men jeg vil alligevel mene, at den politiske effekt af at udelade kongen nok havde større betydning for Constantin Hansen. Det ville også bedre ramme den faktiske situation, idet kongen jo forlod salen og overlod arbejdet til forsamlingen.

Constantin Hansen som kunstner og politisk engageret borger

Skriftligt kendes Constantin Hansen især fra brevvekslingen med Orla Lehmann om udsmykningen af Københavns Universitet, som de begge ønskede, at Hansen skulle udføre.⁴³ Brevvekslingen understreger deres stærke forhold, Lehmanns indgående kunstkendskab, og de overvejelser kunstneren måtte gøre sig i balancen mellem en stærk opdragsgiver og sit eget håndværk. Men brevvekslingen kan også efterlade indtryk af Lehmann som en dukkefører, der skabte kunst gennem Constantin Hansen, og af, at Hansens interesser var snævert funderet i kunstens mytologiske og æstetiske verden og ikke i den samfundspolitiske virkelighed. I brevvekslingen finder vi ingen spor af Constantin Hansens engagement eller politiske viden.

Lehmann var ikke selv medlem af den Grundlovgivende Rigsforsamling, men deltog i arbejdet den 23. oktober som minister i marts-ministeriet, og derfor er hans tilstedeværelse i maleriet berettiget, om end hans centrale placering springer i øjnene. Kunsthistoriker Nina Damsgaard har vist os Lehmann som en stor kunstkender og aktiv (historie-)bruger af samtidskunsten.⁴⁴ I forlængelse heraf understreger Grethe Jensen, at: "*I hans [Orla Lehmann] politiske kamp indgik åbenbart i stor udstrækning en kamp om historieopfattelsen. Han bruger sin historieopfattelse som et våben for at vinde, at overbevise og for at begejstre.*"⁴⁵ Jensen peger desuden på, hvordan Lehmann aktivt bruger historien til at sige noget om samtiden.⁴⁶ Det er netop denne dobbelthed, der også er på spil i kompositionen i *det store billede*: den historiske begivenhed bruges som løftestang

42 Ragn Jensen 2002, s. 37.

43 Glarbo 1942.

44 Damsgaard 1986.

45 Jensen 1985, s. 40.

46 Jensen 1985, s. 44. Jensen (1985) henviser på s. 56–57 til Lehmanns korrespondance med Constantin Hansen om udsmykningen af Københavns Universitet som et eksempel på denne praksis.

for politisk aktualisering. Lehmanns indflydelse på kunstværket må derfor ikke underkendes, men den har hidtil overskygget Hansens egen indflydelse.

En anden hovedkilde i forskningslitteraturen er Constantin Hansens dagbog, der indeholder konkrete og spydige detaljer om prisfastsættelse og bestillingsaftaler men ikke indblik i Hansens politiske interesser. I dagbogen for årene 1864-1865 vender Constantin Hansen løbende tilbage til arbejdet med *det store billede* og lufter sin frustration over de økonomiske udfordringer, som arbejdet medfører, og den utilfredshed, han oplever i samarbejdet med Hage.⁴⁷ Når det alene er de bitre indlæg i dagbogen og brevvekslingen med Lehmann, der benyttes som primære kilder, bekræftes idéen om, at Lehmanns og Hages egen nationalliberale verdensanskuelse var udslagsgivende for kompositionen. Gennemgangen af de fire skitser ovenfor viser dog, hvordan Constantin Hansens endelige komposition adskiller sig fra Hage og Lehmanns oprindelige skitse. Dette visuelle argument understreges af skriftligt materiale, der viser Hansens optagethed af politik og samfundsforhold.⁴⁸

Forårets kunstudstillinger på Charlottenborg optog hovedstadens borgerskab og dermed også pressen, hvoraf hovedstadsmedierne ofte havde kulturstof på de første sider. I april 1854 rapporterede *Dagbladet* om en kunstnerpolemik, der angiveligt kom til udtryk i en klike-opdeling mellem kunstnerne. *Dagbladet* placerede Constantin Hansen i rækken af navngivne kunstnere fra disse to klier, som avisen navngav ”de blonde” og ”de brunette”. I april året efter betegnede *Dagbladet* de to fløje som henholdsvis ”de nationale” og ”kosmopolitterne”.⁴⁹ Constantin Hansen var historiemaler, men han udførte også genremalerier samt portrætter af borgerskabet (men ikke af kongen eller adelen, som ellers stadig var væsentlige aftagere af portrætter).⁵⁰ Dertil skabte han møbeldesign, og Mirjam Gelfer-Jørgensen har vist, hvordan Constantin Hansens nyantikke møbelhåndværk var en del af et materielt opgør med periodens herskende tanker, som de nationalliberale indrettede sig med for også at udtrykke deres politiske, sociale og kulturelle observans i deres hjem.⁵¹

47 Constantin Hansens dagbog, Add 450 2° III, Håndskriftssamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

48 Brevene fra Constantin Hansen er fundet i Rigsarkivet: *Slægten Købke: Diverse sager (1800–1900) 2014/3: Breve*. Arkivkassen blev bestilt i forhåbning om, at den indeholdt materiale fra maleren Christen Købke (1810–48), men i stedet var der, helt uventet, breve fra Constantin Hansen.

49 *Dagbladet (København)* 03.04.1854 samt *Dagbladet (København)* 27.04.1855. Grupperingernes navne henviste til farvevalget i kunstnerens billeder: Europæerne brugte brunlige nuancer, mens de blonde brugte klare farver. Navngivne blonde: Bissen, Vermehren, Constantin Hansen, Sonne, Roed, Skovgaard og Marstrand, navngivne brunette: J.I. Jensen, Monies, Rohde, N. Simonsen, Liebert, Schleisner, Gertner, Storch. Uddybende om konflikten: Grand og Oelsner 2018.

50 Philip Weilbach tilskrev maleriets komposition en ambition om, at indskrive sig i særligt en hollandsk tradition for gruppeportrætter: Weilbach i *Fædrelandet* 11.11.1865.

51 Gelfer-Jørgensen 1988, s. 235–242.

Junigrundloven tillod Constantin Hansen at stemme, hvilket gav ham en vis magt over den portrætterede forsamling på *Det Store Billede*. Formelt kunne han med sin stemme deltage i sammensætningen af forsamlingen, men mere direkte kunne han i maleriet fremstille forsamlingen, som han selv så den – og som han gerne ville have betragteren til at se den.

”*Men alt er ministeriets skyld, og ministeriet er folket skyld.*”⁵² skrev han i august 1854, selvom han formentlig også selv havde andel i skylden. Kort efter beskrev han i hvert fald nogle af udfordringerne ved de opstillede kandidater og luftede oven i købet en overvejelse om selv at stille op til folketinget, i fald der ikke bød sig bedre kandidater.⁵³ I 1840'erne og 1850'erne var Constantin Hansen aktivt optaget af politik, hvilket fremgår tydeligt af både de efterladte breve og af hans stedvise avisoptrædener – bl.a. underskrev han som eneste kunstner en adressat til kongen og rigsdagsmændene om at fastholde kravet på Slesvig. Adressaten blev trykt på forsiden af *Fædrelandet* netop den 23. oktober 1848.⁵⁴ Og han deltog ved Casino-møderne under martsdagene i 1848 sammen med kunstnerne Sonne, Marstrand og Lundbye.⁵⁵

I 1848-49, i de samme måneder som arbejdet med at formulere grundloven pågik, skrev Constantin Hansen breve til sin svoger Peter Købke, der deltog som soldat i Første Slesvigske Krig. Brevene kredser, naturligt nok, om den krig, som svogeren stod midt i, og det er tydeligt at Hansen er optaget af at modtage efterretninger fra slagmarken, og af at holde Købke orienteret om både internationale implikationer for krigen og om de rygter, der florerede i København. Det gjaldt blandt andet rygterne om den lovede forstærkning fra Sverige og Norge, som Hansen havde store forhåbninger til: ”*Da vil fostbroderskabet faa betydning når vi blande blod sammen ved Dannevirke, og den gjensidige kappelyst vil blive ubehagelig for Tydskerne.*”⁵⁶ Som for en del af de øvrige aktive nationalliberale havde tidens tanker om skandinavisme også en stor stjerne hos ham. Men Hansen deler også sin indsigt om de mere indenrigspolitiske linjer med svogeren og skriver den 14. januar 1849, at: ”*Misfornøielse med Martsministeriet tror jeg er temmelig almindelig.*” Og igen den 20. april samme år: ”*Man siger her at Tscherning skal have meget indflydelse paa den nuværende krigsminister. Gid det ikke var sandt, thi, sandelig Tscherning er ikke den Mand som skal føre Danmark til frelse.*”⁵⁷ Constantin Hansens udestående med den demokratisk sindede bondeven Tscherning vedblev, og i september 1854 skrev han en længere passage om

52 C. Hansen til Skovgaard 21.08.1854.

53 C. Hansen til Skovgaard 24.09.1854.

54 *Fædrelandet* 23.10.1848.

55 J. Th. Lundbye meldte sig kort efter som soldat, men døde af et vådeskud inden han nåede kamppladsen. J. Sonne deltog i krigen som bataljemaler.

56 C. Hansen til Købke, 10.05.1848, Rigsarkivet: *Slægten Købke: Diverse sager (1800–1900) 2014/3.*

57 C. Hansen til Købke, 14.05.1849 og 20.04.1849 i Rigsarkivet: *Slægten Købke: Diverse sager (1800–1900) 2014/3.*

Ill. 7. Satiretegninger af martsministeriet. Constantin Hansen, blæk på papir, ca. 1848 i Rigsarkivet: *Slægten Købke: Diverse sager (1800-1900) 2014/3: Breve*. Privat foto

Ill. 8. Martsministeriet og Folkeånden. Constantin Hansen, blæk på papir, ca. 1848 i Rigsarkivet: *Slægten Købke: Diverse sager (1800-1900) 2014/3: Breve*. Privat foto

Tscherning, hvor han bl.a. anklager ham for at have en skrue løs og for at være "(...) vor Friheds onde Genius."⁵⁸ Med sin vilde gestik stikker Tscherning da også noget ud på både *den første skitse* og *Det Store Billede*.

I arkivkassen med brevene til Købke ligger også en lille håndfuld karikaturtegninger fra Constantin Hansens hånd. Tegningerne er ikke daterede eller knyttet til specifikke breve, men da de er satire over tidens politiske begivenheder, over martsministeriet og udfordringerne med det Slesvigske spørgsmål, er tematikkerne de samme (ill. 7 og 8).⁵⁹

58 C. Hansen til Skovgaard 24.09.1854.

59 Der kendes i forvejen satiretegninger af Constantin Hansen, men disse grove tegninger kendes vist ikke. Satiretegninger af Constantin Hansen, blæk på papir, ca. 1848 i Rigsarkivet: *Slægten Købke: Diverse sager (1800-1900) 2014/3: Breve*. Privat foto

Brevene og tegningerne indikerer, at Hansen ikke hovedløst bakkede Lehmanns Marts-ministerium op, men at han i disse år løbende forholdt sig aktivt og kritisk til den førte politik.

Constantin Hansen skoser ellers overvejende repræsentanter og idéer fra bondevenner eller de konservative, som i august 1854, hvor han beklager sig over aristokratiet og beskylder konservative værdier for at understøtte tyranniet. Han tilføjer: ”*massen af Folket forstaar sikkert ikke at skatte Friheden: men størstedelen af Middelklassen kan vel sagtens holde Frihedsfjenderne Stangen.*”⁶⁰ Derfor er den konservative A.S. Ørsted, der står i udkanten af forsamlingen på maleriet, heller ikke populær hos Hansen: ”*Thi, holdt! Endnu er Grundloven Gudskelov ikke omstyrtet, skjønt der arbeides grundigt derpaa.*”⁶¹ I brevet udlægger han detaljeret hvad han fandt problematisk ved A.S. Ørsteds fællesforfatning fra juli 1854, og viser på den måde både stor indsigt i tidens politiske forhandlinger og i den nye grundlov, som han ikke ønskede forpurret af Ørsteds konservative og indskrænkende forfatning.⁶²

Derfor er det også pudsigt, at han ligeledes i juli 1854 skrev:

*”Jeg er imidlertid bange at summen vil synes for stor, men ringere end 4000 kan det ikke gøres. – Dette overslageri har ellers borttaget en del af den hyggelige landlige Rolighed, som jeg trænger til, men jeg haaber at jeg skal snart faa det ud af hovedet og ind i Ministeriet, paa hvis Budget det skal paradere for Rigsdagen, hvis vi ikke octrojeres forinden. Tscherning vil sagtens stryge det Hele. Nei da priser jeg absolutismen. Den fæle Control ødelægger jo Alt. De Danske vil jo egentlig ogsaa helst regjeres Absolutistisk. Der er formeget Ulejlighed ved dennehersens Frihed, og ligheden opnaaes dog aldrig.”*⁶³

Her lyder Constantin Hansen anderledes reformvenlig, som bemærkningen om *octrojering* henviser til, og det er svært at genkende den liberale modstand, han indikerer i brevet fra august. Men han er nok sarkastisk. I brevet kommer citatet efter en beskrivelse af udfordringerne med at fastlægge udsmykningsopgaven af Roskilde Domkirke, og sidste del af citatet skal formentlig læses i lyset af første del: de løbende politiske ændringer har også indflydelse på kunstnernes konkrete muligheder for at arbejde, og i dette tilfælde spænder bureaukratiet ben for, at Constantin Hansen kan tildeles en spændende opgave. Også dét kan tilsyneladende lægges Tscherning til last.

60 C. Hansen til Skovgaard 21.08.1854.

61 C. Hansen til Skovgaard 21.08.1854.

62 C. Hansen til Skovgaard, 25. juli 1854 og 21. august 1854.

63 C. Hansen til Skovgaard 25.07.1854.

Citatet peger ligeledes på spændingsfeltet mellem kunstnerisk, økonomisk og politisk udvikling, der ikke alene handlede om den enkelte kunstners politiske overbevisning, men som også var en balancegang mellem de herskende institutioner. Kunstakademiet, som endnu var den bærende faglige institution i kunstverdenen, var fortsat stærkt konservativt, og som åbent liberal kunstner stillede man sig dermed også bevidst i opposition.⁶⁴ I september 1854 understregede Hansen dog sit standpunkt, da han skrev, at: ”*Helstatens Ukuelighed Synes mig ligger klart der- ved: med mindre vi Danske skulle opgive vor Frihed og Nationalitet, hvilket jeg ikke antager vil ske.*”⁶⁵ Både brevenes indhold og Hansens personlige og professionelle relationer indikerer tydeligt, at han var tilhænger af den nationalliberale sag.

At han også skulle være Grundtvigianer, har jeg imidlertid ikke fundet belæg for, selvom Povl Ellers argument, om at N.F.S. Grundtvig er placeret i maleriet forsvindingspunkt, har haft en stærk cementering i forskningslitteraturen.⁶⁶ Pointen gentages blandt andet af kunsthistorikeren Hannemarie Ragn Jensen og historikeren Hans Vammen, der begge tolker Grundtvigs placering i forsamlingen – hvor han ret beset ikke hørte til, da han endnu ikke var valgt ind den 23. oktober – som et udtryk for, at Constantin Hansen skulle være Grundtvigianer.⁶⁷ Hansen var fagligt optaget af perspektivarbejdet, og derfor skal Povl Ellers perspektivanalyse naturligvis tages i betragtning, men der er intet i det øvrige kildemateriale der indikerer, at Hansen skulle være særligt optaget af Grundtvig eller hans tanker.⁶⁸ Maleriet portrætterer også andre, der ikke var valgt til forsamlingen (herunder Grundtvigs søn, Svend Grundtvig, der var en god bekendt af Constantin Hansen), og jeg betragter det derfor som mere sandsynligt, at Grundtvig er med i motivet, fordi han var et prominent navn i forsamlingens samlede virke, særligt betragtet på 10 års afstand. Den Grundtvigianske læsning af perspektivet genfindes da heller ikke hos Hannover, der i stedet noterede i 1901, at ”*Der ser man fremdeles (for Enden af det lange Bord til højre) Grundtvig sidde saa ensom, som han siden sad i Rigsdagen.*”⁶⁹ At Grundtvig ikke var af afgørende betydning for kompositionen, understreges af *den redigerede skitse*, hvor der ganske vist er et ansigt på samme placering, men uden portrætlighed. Maleriet er naturligvis væsentligt mindre, men der er ikke gjort noget ud af at skabe portrætlighed for dette ansigt, som det tydeligt er forsøgt med mange af de øvrige portrætter, ligesom positurerne på de

64 Nørgaard Larsen 2004, s. 119–140.

65 C. Hansen til Skovgaard 24.09.1854.

66 Eller 1973, s. 129; Vammen 2011 s. 15; Ragn Jensen, 1990 s. 137.

67 N.F.S. Grundtvig blev først valgt ind ved suppleringsvalget i Præstø i november 1848.

68 C. Hansen til Skovgaard 25.07.1854 samt Constantin Hansen til Kristiane, 22.07.1863, Håndskriftssamlingen, Det Kongelige Bibliotek: Nks 2744 I²²: Jes Fabricius Møller afviser ikke helt Povl Ellers perspektivanalyse, men noterer at: ”(...) Constantin Hansen grundlagde en tradition for at læse Grundtvig ind i sammenhænge, hvor han med ingen eller kun nødtørftig ret hører hjemme.” jf. Fabricius Møller 2019 s. 15; s. 73.

69 Hannover 1901, s. 222.

to figurer heller ikke er ens. Jeg tilslutter mig derfor ikke Povl Ellers argument om Grundtvigs placering i forsvindingspunktet som det væsentligste greb. I stedet vil jeg pege på et andet teknisk virkemiddel, der dominerer motivet: isokefali.⁷⁰

Motivet på det store billede: en billedanalyse

Som anført ovenfor er isokefali en anden perspektivisk teknik, der gør, at de mange ansigter befinder sig i samme vandrette linje i motivet, selvom personerne ikke står lige ved siden af hinanden i det store rum. Dette greb er bevidst overført fra *blyantskitsen* til *det store billede*. På *det store billede* er de navngivne mænd fra *blyantskitsen* (på nær prins Ferdinand og J.A. Mann, der ikke er identificeret på det færdige maleri) placeret i isokefali på fremtrædende pladser i forsamlingens forgrund. Fra listen er kun Larsen og Bardenfleth placeret siddende, hvilket bringer dem ud af isokefali og under hovedhøjde med de øvrige udvalgte mænd.

Derudover går dokumentets centrale placering også igen i både *blyantsskitsen* og det færdige værk. Ragn Jensen har som sagt vist, hvordan maleriets placering i Hages repræsentative lokaler skabte en virkningsfuld forlængelse af rummet ind i maleriet. Desuden fremhæver hun den effekt, at døren til stuen var i højre side, og at betragteren derfor nærmest følges ind sammen med Hother Hage (Alfred Hages bror, Orla Lehmanns sekretær og kongevalgt medlem af forsamlingen), der ses i profil alleryderst i maleriets højre side.⁷¹ Dertil vil jeg påpege, at såfremt maleriet har hængt lige over gulvet, ville isokefalien hos maleriets mandshøje portrætter også kunne fortsættes ud i stuen, og betragteren ville således have oplevet at være på højde og linje med de bevidst fremhævede forgrundsfigurer. Netop denne effekt i kompositionen kan have nødvendiggjort det enorme lærred.

Da Constantin Hansen fik til opgave at udføre billedet i efteråret 1859, var de nationalliberale atter ved at få vind i sejlene. Det kan have været denne bølge, som Lehmann og Hage ønskede at sejle med på ved at skabe en visuel påmindelse om, at det var mænd fra denne kreds, der havde sikret folket en grundlov. C.C. Hall (1812-1888), der står lænet over stoleryggen forrest midt i billedet, springer i øjnene. Hall var ganske vist medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling i 1848, men besad ikke nogen fremtrædende plads, og det er derfor helt på sin plads, når det proklameres, at "(...) *Halls politiske Betydning saa tidligt som i*

70 Tak til kunsthistoriker Karina Lykke Grand for at hjælpe mig med at se dette greb. Den hollandske kunstner Gerard Ter Borch brugte samme teknik i historiemaleriet *The swearing of the Oat of the Ratification of the Peace of Münster on 15 may 1648 (1648)*, der var koblet til 30-års krigen jf. Burke 2001, s. 141-43.

71 Ragn Jensen 1990, s. 132-133.

1848 ikke [svarer] til den centrale Plads, han her har faaet anvist. Den er valgt mere efter hans Rolle paa den Tid, Billedet blev malet.⁷²

C.C. Hall var konseilspræsident, da billedet blev bestilt i 1859, og han blev i løbet af 1850'erne de nationalliberales ansigt udadtil.⁷³ Sammen med Andræ og Monrad blev Hall afskediget fra sit embede, da han i 1854 udtrykte mistillid til Ørstedes fællesforfatning. Fra maj 1857 blev Hall konseilspræsident, allerede med en mere eller mindre fast kurs væk fra den konservative helstatspolitik og frem mod den nationalliberale Ejderpolitik.⁷⁴

På maleriet står Hall så foran ministerbordet i profil og med armene hvilende på en stoleryg. Vammen tolker denne afbildning som en visualisering af en underdanig statstjener, der afventer ordrer uden selv at vise initiativ.⁷⁵ Men som han står der, er Hall også hævet et halvt hoved over de øvrige, hans blik er rettet frem, og han har et fast tag i ryggen på den stol, han står ved, hvilket i mine øjne får ham til at virke mere stålsat, end Vammen tilsyneladende oplever ham. Ved statsrådet i juli 1858 var Hall angiveligt så gennemskuelig i forsøget på at skjule sine Ejderpolitiske mål, at han i frustration satte sig så hårdt på stolen, at den braste sammen under ham – hvilket flere af de tilstedeværende, ifølge historien, opfattede som ildevarslende.⁷⁶ Det er nærliggende at tolke, at den stol, der har fået en ganske fremtrædende plads på maleriet, bærer et budskab om, at den nationalliberale Ejderpolitik endnu ikke er brast. I hvert fald er stolen fremtrædende allerede på *kompositionsskitzen*. Stolen er også fremtrædende på *den redigerede skitse*, men på dette tidspunkt udgør den også allerede en fremtrædende del af det samlede motiv.

Maleriet blev fremstillet i netop de år, hvor den nationalliberale idé gik fra fremgang til fald, og forherligelsen af de ledende nationalliberale politikere, der er så tydelig på billedet, havde formentlig taget sig væsentligt anderledes ud, hvis Constantin Hansen havde færdiggjort maleriet allerede i 1861. Den lange arbejdsproces betød, at maleriet først kunne afleveres få måneder efter nederlaget ved Dybbøl, frem for mens de nationalliberale stadig stod stærkt. Det nationale håb, som motivet agiterer for, var således allerede bristet, da maleriet endelig stod færdigt.

På balkonen sidder en række kvinder, og på de bagerste rækker står en del kunstnere. Selvom det var muligt for tilhørere at overvære forsamlingen, og sta-

72 Paulsen 1945, s. 37.

73 C.C. Hall var konseilspræsident fra 13.05.1857–02.12.1859 samt fra 24.02.1860–31.12.1863, kortvarigt afbrudt af C.E. Rotwitt.

74 Skovmand 1971, s. 331; 352–54.

75 Vammen 2011, s. 159.

76 Vammen 2011, s. 68. Som konseilspræsident gennemførte C.C. Hall imidlertid også en liberalisering af reglerne for Kunstakademiet, bl.a. på foranledning af Constantin Hansen, som bevirkede at denne konservativt styrede organisation oplevede stærk tilvækst af nationale og liberale medlemmer jf. Nørgaard Larsen 2004, s. 119–124.

tisterne derfor ikke helt kan afvises som sandfærdige, så har vi ingen grund til at tro, at netop disse kunstnere skulle have været til stede i salen den 23. oktober 1848. Kunstnerne er derimod blevet placeret i det gode selskab af Constantin Hansen og malet på en måde, så de har haft genkendelig portrætlighed på trods af deres plads i baggrunden. Flere af de portrætterede kunstnere er en del af den gruppe, som *Dagbladet* i 1855 betegnede som "de nationale", og som over tid har naglet sig fast i kunsthistorien som nogle af de primære repræsentanter for guldalderen.⁷⁷ De passer derfor fint ind i motivet som et supplerende politisk budskab: mænd der med både politik og pensler ønsker at visualisere et nationalt projekt.

Jeg har derfor også gransket maleriet og portrætlisterne for at finde Høyen blandt de mange ansigter – men forgæves. Og det må undre, for han var trods alt en væsentlig figur i både den kunstneriske og nationale debat, og han fyldte meget i bevidstheden hos især de yngre nationale kunstnere. Constantin Hansen malede endda portrætter af ham i 1850'erne, som det havde været let at inkorporere i motivet på samme måde, som han har overført mange af de øvrige portrætter. Høyen blev aldrig medlem af Rigsforsamlingen, men netop forud for valget i 1848 foreslog J.F. Schouw ham som kandidat for Holbæk Amts 2. distrikt bl.a. på grund af hans: "(...) *store Retsindighed, hans usædvanlige Selvstændighed, og hans varme Fædrelandskierlighed.*"⁷⁸ I Fædrelandet 16. september 1848 figurerer han således på listen over kandidater foreslået af en komité af bondevenner (der dog havde brudt med denne bevægelse og nærmet sig de nationalliberale), og i 1853 fremgik han af listen over foreslåede valgmænd.⁷⁹ Høyen stillede formentlig ikke op til Rigsdagen, og derfor blev han naturligvis heller ikke valgt – men det burde ikke udelukke ham fra en plads i motivet som statist på lige fod med Hansens kunstnerkolleger.

Tillæggsbudskaber: Forskellene mellem *det store billede* og *den efterredigerede skitse*

Det er ganske interessant at se, at den omstridte A.S. Ørsted, som Constantin Hansen skosede i sine breve fra 1854, er blevet sat ned på *den redigerede skitse*.⁸⁰ På

77 De portrætterede kunstnere: Sonne, Skovgaard, Marstrand, Bissen, Dalsgaard, Exner og Hilker.

78 Bagge; Engelstoft og Lomholt-Thomsen 1945–1958, bd. IV. Brev 1021 (s. 295).

79 I 1848 og 1853 figurerer Høyen på valglisten i *Fædrelandet*: først på listen over "saadanne, som man ønsker maatte blive opfordrede og ville modtage Valg" jf. *Fædrelandet* 16.09.1848 og i 1853 blev han foreslået som valgmand jf. *Fædrelandet* 11.05.1853. Ved indirekte valg valgte Valgmænd på dette tidspunkt Landstingsmedlemmer på vegne af at større antal borgere.

80 Tilhører i dag Christiansborg. I 1842 mislykkedes Høyen med at indsamle penge til H.W. Bissens marmorskulptur af A.S. Ørsted fordi Ørsted som motiv var blevet for politisk betændt. Bissen ville angiveligt smadre forlægget til skulpturen efter oktrojeringsforsøget i 1854, jf. Schmidt 2018.

det store billede står han i rød jakke, halvt gemt ude ved vinduespartierne, men indgår trods alt i isokefali med de øvrige mænd fra *blyantskitzen*. Men på denne senere version er han blevet placeret under isokefalien (og ser i min øjne temmelig mat ud). Måske er dette Hansens egen form for hævn over en mand, som efter hans mening ikke forvaltede sin plads i forsamlingen på en passende måde?

Også C.E. Bardenfleth (1807-1857) skifter som en af de få position fra det store billede til den efterfølgende redigerede skitse. Bardenfleth var rådgiver for Frederik den 7. i martsdagene i 1848, han var dansksindet, påvirket af Monrad, og han stemte imod de samarbejdsforsøg, man forsøgte at etablere med hertugdømmerne i januar 1848. Bardenfleth lykkedes ikke med at danne regering i martsdagene, måske fordi de tidligere ministre ikke ønskede at samarbejde med ham. Ifølge Vammen skal det Slesvigholstenske oprør og første slesvigske krig i 1848 tilskrives Frederik den 7. og Bardenfleths beslutning om at afskedige og affærdige det foregående ministerium og deres forfatningsforslag.⁸¹ Er det derfor, at han nærmest er sat i skammekrogen på *det store billede*? På det færdige maleri har Constantin Hansen i hvert fald placeret ham siddende ved ministerbordet, halvt gemt og med nedslåede øjne bag den alvorlige, helstatsvenlige Bluhme.

På *den redigerede skitse*, hvis færdiggørelse først blev påbegyndt efter nederlaget ved Dybbøl i april 1864, sidder de to mænd fortsat ved ministerbordet. Men de har byttet plads, og begges kropsholdning er langt mere åben end på det store billede. Bardenfleth døde i 1857 og havde således hverken oplevet de nationalliberales nye fremgang eller store fald. I den *redigerede skitse* sidder Bardenfleth tilbagelænet og kigger frem for sig, tilsyneladende direkte på Monrad. Er det bebrejdelse, man ser i hans blik? I hvert fald er det tydeligt, at Bardenfleth her bærer på et andet budskab, end han gør i det store billede. Men også Bluhme er blevet ranket. Han sidder fortsat ved ministerbordet ved siden af Bardenfleth men kigger nu op, tilsyneladende i retning af Hall. Han sidder ikke længere og piller ved en lille æske, som på *det store billede*, men har i stedet fået placeret sin hånd inden for jakkelinningen. I kunsten kendetegner denne håndstilling ofte, at den afbildede er en agtværdig mand, der er troværdig og alvorlig.⁸² Formentlig var det netop dette udtryk, som Constantin Hansen ønskede at give Bluhme, der overtog den store post som konseilspræsident efter Monrad i juli 1864, og som sad på denne post, mens den redigerede skitse blev færdiggjort.

Man kan selvfølgelig overveje, om Hansen i *den redigerede skitse* blot er sluppet fri af Hages og Lehmanns greb om det store motiv og derfor endelig selv kan bestemme. Eller om tilpasningerne i denne version af motivet i stedet forstærker argumentet om, at også agitationen i det store billede er kunstnerens egen

81 Vammen 2011, s. 293–94.

82 Meyer 1995, s. 49

konstruktion. Ovenfor har jeg vist, hvordan sammenstillingen af breve og skitser samt Constantin Hansens egne politiske interesser peger på sidstnævnte.

Konklusion

Undersøgelsen af Constantin Hansens maleri af *Den Grundlovgivende Rigsforsamlings første møde i Rigsdagssalen på Christiansborg Slot* og de tilknyttede skriftlige og visuelle kilder viser, at Orla Lehmann og Alfred Hage begge havde indflydelse på maleriets tilblivelse, og at deres politiske, økonomiske og sociale sfære var meget væsentlige. Men undersøgelsen viser også, at Constantin Hansen havde frihed til at bestemme over motivet, og at den endelige komposition i sidste ende var et resultat af hans egen kunstneriske ambition og politiske motivation.

Constantin Hansen havde nok flere grunde – sikkert også økonomisk opportunisme – til at beslutte sig for at gøre et ekstra stort nummer ud af netop dette billede. Men opgaven var også en mulighed for at benytte en faglig ambition om at male *idéen* frem i et billede til at vise indsigt i den førte politik og hans holdninger til denne. På den baggrund kan maleriet tolkes som en form for partsindlæg i den offentlige debat: som et ønske om at markere og virkeliggøre den idé, der gennemsyrede den nationalliberale bevægelse i slutningen af 1850'erne, vel vidende hvordan dette på mest effektive og effektfulde vis kunne gennemføres.

Placeringen af medlemmerne på Constantin Hansens grundlovsbillede er således på sin vis taget ud af kontekst: de mest fremtrædende figurer er hevet ud af idéen om et gruppeportræt, hvor de, sammen med budskabet om deres bedrift, skulle have stået alene. I stedet er de blevet placeret i en anden type værk, noget der mere tager sig ud som et historiemaleri, hvilket får det budskab, de bærer med sig, til at virke nærmest karikeret og overdrevet. Motivets tvetydighed skyldes derfor en intentionsforskydning. Forskydningen opstod da kompositionen gik fra at skulle præsentere den kernegruppe, der bar grundloven frem, til at blive det monument over den samlede grundlovgivende Rigsforsamling, der udgør det færdige værk.

Den oprindelige opskrift til Hansens maleri af *Den Grundlovgivende Rigsforsamling lød sandsynligvis på et gruppeportræt af de mænd, der havde sikret Danmark en forfatning i 1848. Bestillerens tanke var nok at få fremstillet et værk, der kunne fungere som et erindringssted for de mange forskellige gæster fra den borgerlige elite, der kom i Alfred Hages hjem. Et fysisk erindringssted i hjemmet. Ganske tidligt i processen har Constantin Hansen dog øjnet en mulighed for at fortælle en større historie og for at knytte flere folk til den fortælling. Han fastholdt loyalt den oprindelige idé ved at placere den udvalgte skare af mænd på en måde, så de ved hjælp af isokefali alligevel står tydeligt frem i den store menneskemængde.* På den måde blev det ideologiske motiv til virkelighed – i

hvert fald visuelt. Denne konkrete visualisering af de nationalliberale koryfæer som de mest fremtrædende blandt mængden i den grundlovgivende forsamling betød nemlig også, at Constantin Hansens udlægning af begivenheden allerede i samtiden kunne fungere som en formidlende versionering af den historiske begivenhed, som mange stadig huskede. Han forsøgte ganske enkelt at pege på dét, han gerne ville tale om.

Som den eneste samlede portrættering af den store danmarkshistoriske begivenhed, der finder sted på billedet, har maleriet også siden været flittigt brugt som illustration for overgangen fra enevælde til konstitutionelt monarki. Det ville formentlig glæde Constantin Hansen at vide, at det lykkedes ham at skabe et blivende, historisk værk. Hvad der måske også ville glæde ham, er, at billedets komposition sikrer, at vi, hver gang det findes frem, lægger ud med at fortælle historien om de nationalliberale. Den gruppe mænd, der på teknisk vis er fremhævet i maleriet, sikrer, at det aldrig har været bondevennernes eller de konservatives synspunkter, der dannede udgangspunktet for hverken en beskrivelse eller en analyse af motivet.

Som det er blevet vist ovenfor, så er maleriet ikke alene udtryk for Alfred Hage eller Orla Lehmanns bestilling; det er også en manifestation af Constantin Hansens egen overbevisning og politiske budskab. Det var ham, der traf de afgørende kompositoriske beslutninger, og ham, der førte penslen med positive eller negative strøg over de mange portrætterede. Når vi bruger guldalderens visualiseringer af politik, samfundsliv og verdensanskuelser bør vi derfor være bevidste om den fortælling, billederne bringer med sig. Og om den fasttømrede historie, vi reproducerer ved ukommenteret at lade værkerne fremstå som illustrationer på en historisk periode frem for som illustrationer på en historisk tendens. Constantin Hansen havde et budskab med billedet, og 150 år senere gentager vi stadig dette budskab.

Litteraturliste

- Andrup, Otto 1938: *Om Grundlovsbilledet paa Frederiksborg*. Nordlundes Bogtrykkeri i Hillerød.
- Bagge, Povl; P. Engelstoft & Johs. Lomholt-Thomsen 1945-1958: *Danske politiske Breve fra 1830erne til 1840erne*. Rosenkilde og Bagge.
- Bjørn, Claus 1990: "Bd. 10: Fra reaktion til grundlov 18800-1850". Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, Gyldendal og Politiken.
- Bjørn, Claus 1999: *Kampen om Grundloven*. Fremad.
- Burke, Peter 2001: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical evidence*. Reaktion Books.

- Damsgaard, Nina 1986: *Orla Lehmann og den nationale kunst*. Vejle Kulturhistoriske Museum og Vejle Kunstmuseum.
- Eller, Povl 1973: "Grundtvig på grundlovsbilledet". *Kulturminster*, rk. 3, bd. 1, s. 114-131.
- Eller, Povl 1964: *Historisk Ikonografi. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger*. Dansk Historisk Fællesforening, København.
- Fabricius Møller, Jes 2019: *Grundtvigs død*, Aarhus Universitetsforlag.
- Gelfer-Jørgensen, Mirjam 2018: "De nyantikke møblers udsagn". Mirjam Gelfer-Jørgensen (red.): *Herculanum paa Sjælland*, Rhodos, s. 235-249.
- Glarbo, Henny 1942: *En brevveksling mellem maleren Constantin Hansen og Orla Lehmann*. Fischer.
- Grand, Karina Lykke (red.) 2013: *Guld: skatte fra den danske guldalder*. Systime Academics
- Grand, Karina Lykke og Oelsner, Gertrud 2018: "Visuelle konfliktzoner og kulturkampe i dansk kunst: „Europæerne“ og „de nationale“ i 1800-tallets landskabskunst". Sissel Bjerrum Fossat, Rasmus Glenthøj & Lone Kølle Martinsen (red.): *Konfliktzonen Danmark: Stridende fortællinger om nyere dansk historie*, Gad, s. 169-179.
- Grand, Karina Lykke og Oelsner, Gertrud 2018: "Selskabet for Nordisk Konst – en skandinavistisk kunstagenda". Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen (red.): *Skandinavismen. Vision og virkning*, Syddansk Universitetsforlag, s. 121-147.
- Hannover, Emil 1901: *Maleren Constantin Hansen: en Studie i dansk Kunsthistorie*. Thieles Bogtrykkeri, København.
- Jensen, Grethe 1985: "Den unge Orla Lehmanns Historiesyn. Et bidrag til forståelsen af nationalliberalismens gennembrud". *Historisk Tidsskrift*, bd. 85-1, s. 40-66.
- Kunstforeningen 1864: *Kunstforeningen i Kjøbenhavn*. Thieles Bogtrykkeri.
- Lange, Julius 1884: *Billedkunst: Skildringer og Studier fra Hjemmet og Udlandet*. Philipsen.
- Larsen, Louise C. 2006: *Samling med egen Rembrandt*. Nivaagaards Malerisamling.
- Madsen, Karl 1901-07: *Kunstens historie i Danmark*. Alfred Jacobsen.
- Magnussen, Anne; Sinclair, Kirstine og Sylvest Casper (red) 2018: *Visuel historie. Tilgange og eksempler*. Syddansk Universitetsforlag.
- Meyer, Arline 1995: "Re-dressing Classical Statuary: The Eighteenth-Century "Hand-in-Waistcoat" Portrait". *The Art Bulletin*, Vol. 77-1, s. 45-63. DOI: 10.2307/3046079
- Neergaard, Niels 1892: *Under Junigrundloven. En fremstilling af det danske folks politiske historie fra 1848-1866*, København. Selskabet for udgivelse af kilder til Danmarks Historie.

- Nevers, Jeppe 2014: "Indledning". *TEMP*, årg. 14-8, s. 5-16.
- Nygaard, Bertel 2017: *Grundloven*. Aarhus Universitetsforlag.
- Nørgaard Larsen, Peter 2004: "Med ryggen mod fremtiden. Billedkunst i anden halvdel af 1800-tallet". Emma Salling (red.): *Kunstakademiet 1754-2004*, Det Kongelige Akademi for de Skønne Kunster og Arkitektens Forlag, s. 119-185.
- Oelsner, Gertrud og Grand, Karina Lykke 2014: "Politisering af det nationale?: billedkunstneriske og politiske agendaer omkring midten af 1800-tallet i Danmark". *Passepartout*, årg. 18-35, s. 65-114.
- Panofsky, Erwin 1939: *Studies in iconology. Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. Oxford University Press.
- Paulsen, Jørgen 1945: *Danske Historiemalerier: en Forberedelse til Besøg i Frederiksborg Museet*. bd. II, August Olsen.
- Ragn Jensen, Hannemarie 2002: "En bedrift. Den Grundlovgivende Rigsforsamling malet af Constantin Hansen" i Ingrid Fischer og Gertrud With (red.): *Verden set på ny – fotografi og malerkunst i Danmark 1840-1900*, Det Nationale Fotomuseum, s. 31-43.
- Ragn Jensen, Hannemarie 1990: "For fædrelandet og friheden – Constantin Hansen: "Den grundlovgivende rigsforsamling i 1848", 1860-64". Lise Kaiser (red.): *Kunstværkets Krav – 27 fortolkninger af danske kunstværker*, Palle Fogtdal, s. 127-139.
- Rerup, Lorenz 1992: "Folkestyre og danskhed. Massenationalisme og politik 1848-1866". Ole Feldbæk (red.): *Dansk identitetshistorie bd. 3: Folkets Danmark 1848-1940*, C.A. Reitzels forlag, s. 337-443.
- Schmidt, Sally Schlosser 2018: ""At abstrahere fra statuens reale indhold" – En mikro-historie om kunst, politik og national identitet i Danmarks guldalder". *TEMP*, nr. 17, s. 89-112.
- Skovmand, Roar 1971: "Bd. 11: Folkestyrets fødsel 1830-1870". John Danstrup og Hal Koch (red): *Danmarks historie*, Politikens Forlag.
- Steinmetz, Wilibald; Gilcher-Holtey, Ingrid og Heinz-Gerhard, Haupt (red.) 2013: *Writing Political History Today*. Campus Verlag, Frankfurt, New York.
- Vammen, Hans 1987: "Kritisk Romantik – om opfattelsen af den danske guldalder. I anledning af en disputats om N.L. Høyen" *Historisk Tidsskrift*, bd. 87-1, s. 18-38.
- Vammen, Hans 2011: *Den Tomme Stat*. Museum Tusulanum.
- Warring, Anette 2003: *Historie, Magt og Identitet – Grundlovsfejringene gennem 150 år*, Aarhus Universitetsforlag.

Kilder (utrykte)

- Breve fra Constantin Hansen til Peter Købke, Rigsarkivet: *Slægten Købke: Diverse sager (1800-1900) 2014/3: Breve*.

- Constantin Hansen til Emilie Monrad 04.04.1860, Håndskriftssamlingen, Det Kongelige Bibliotek: Kapsel: Add. 450 VI e-k 2° ”breve fra Constantin Hansen”, Læg: Add 450 VI i-2 2°
- Constantin Hansen til Kristiane, 22. juli 1863, Håndskriftssamlingen, Det Kongelige Bibliotek: Nks 2744 I².2°.
- Constantin Hansens dagbog, Håndskriftssamlingen, Det Kongelige Bibliotek: Add 450 2° III
- Korrespondance mellem Constantin Hansen og Alfred Hage vedr. billedet ”Den grundlovgivende Rigsforsamling”, Håndskriftssamlingen, Det Kongelige Bibliotek: Kapsel: Add. 450 2° IV a-m ”breve fra Constantin Hansen”, Læg: Add 450 IV m 2°

Kilder (digitaliserede)

- C. Hansen til P.C. Skovgaard 08.07.1859*: <https://skovgaard.ktdk.dk/d/18oJ?locale=da&q=> (Besøgt 27.06.2019).
- C. Hansen til P.C. Skovgaard 21.08.1854*, <https://skovgaard.ktdk.dk/d/YctR?locale=da&q=> (Besøgt 27.06.2019).
- C. Hansen til P.C. Skovgaard 24.09.1854*, <https://skovgaard.ktdk.dk/d/O2jm?locale=da&q=> (Besøgt 27.06.2019).
- C. Hansen til P.C. Skovgaard 27.11.1854*, <https://skovgaard.ktdk.dk/d/bzPu?locale=da&q=> (Besøgt 27.06.2019).
- C. Hansen til P.C. Skovgaard, 25.07.1854*, <https://skovgaard.ktdk.dk/d/3rzV?locale=da&q=> (Besøgt 27.06.2019).
- Dagbladet (København), 03.04.1854*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:f1ca7d2a-c903-4599-ab68-a15c918dd6ba> (Besøgt 19.10.2019).
- Dagbladet (København), 26.06.1865*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:8b1fce2d-d70a-4e5f-b3fb-2fecdc83229b> (Besøgt 19.10.2019).
- Dagbladet (København), 27.04.1855*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:61772825-3c54-4af3-862f-548be330eb24> (Besøgt 19.12.2019).
- Dags-telegraphen (København), 07.06.1865*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:d9a47dbc-d14c-4100-b465-79fc8707fcd2> (Besøgt 27.08.2019).
- Fædrelandet 11.05.1853*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:b99f5d9b-ab00-492b-86ee-45c07bacca24> (Besøgt 28.03.2019).
- Fædrelandet 16.09.1848*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:4d55d92a-b528-4f88-a458-be081a80c3ad> (Besøgt 28.03.2019).
- Fædrelandet 23.10.1848*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:d65ba226-b34e-4270-9d11-c612c4172d67> (Besøgt 27.03.2019).
- Fædrelandet 24.06.1865*, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:d7492836-8aad-4a1c-841a-997029099846> (Besøgt 19.10.2019).

Holstebro Avis og Avertissementstidende 04.04.1865, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:31921a56-2e25-4331-afaa-ee764689d8d0> (Besøgt 19.10.2019).

Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger 11.12.1865, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:b5eb8b26-3590-49bc-995e-9ee1cfc19f6> (Besøgt 19.10.2019).

Lehmann, Orla: "Til Kunstforeningen" (del 1 ud af 3) i Fædrelandet, 28.03.1846, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:0a50ca09-6aec-4818-9c9e-bb8681f1c1b9> (Besøgt 19.10.2019).

Middelfart Avis 30.06.1865, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:209cd5a9-40cf-4f5e-80ab-fcdcc01f6c11> (Besøgt 19.10.2018).

Weilbach i Fædrelandet 11.11.1865, <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:5287d45d-0e88-4ca5-a2b6-e328ca3b3ee5> (Besøgt 27.08.2019).

Summary

Constantin Hansen's political motif and motive. A contextualized picture analysis of the painting of the National Constituent Assembly.

Constantin Hansen's enormous painting of the National Constituent Assembly in Denmark has become an iconic illustration of the Danish transition from absolutism to constitutional monarchy in 1849. Therefore, the painting has also been subject to an ongoing scholarly interest – but the artist's political commitment and decisive influence on the final composition of the commissioned motif have only been superficially treated. Constantin Hansen was, nevertheless, a very active citizen who was actively involved in politics and who took active part in the political conversation – through traditional debate as well as through his art. Constantin Hansen's political motivation is scrutinized here to reveal the embedded messages in the motif. But the article does not only tell the story of a single motif's embedded political message, it also addresses how we as historians should pay professional and critical attention to the pictures that we use to illustrate our presentations of the past.

Sigga Engsbro, lektor ved Professionshøjskolen Absalon og ph.d.-studerende ved Aalborg Universitet. Primært interesseområde er forestillinger om god moralsk livsførelse i den tidlige middelalder. I sit ph.d.-projekt beskæftiger hun sig med herskerrepræsentation og konstruktion i historieskrivningen i 900-tallet i Byzans, det frankiske Europa og den islamiske verden.

Keywords: konger, biskopper, 900-tallet, det østfrankiske rige, historieskrivning, etik og moral.

DEN BEDSTE KONGE – KONGEN SOM INDBEGREBET AF DYD

En undersøgelse af herskerrepræsentationer i det ottonske rige i 900-tallet

Det frankiske Europa var i 900-tallet præget af store omvæltninger for den herskende elite. Et nyt dynasti etablerede sig som det toneangivende og gamle praksisser blev revurderet. Samtidig hermed blomstrede historieskrivningen op i det østfrankiske rige efter fem årtiers pause. I de nye narrativer er omdrejningspunktet individet. Her fremstår moralsk lederskab som centralt, da forfatterne fremstillede de fremmeste magtpersoner ud fra en ramme af dyder og laster. I denne artikel undersøger herskerrepræsentationen i historieskrivningen på baggrund af en central omend negligeret moraltraktat fra 900-tallet. Dermed søges forklaringer på den stigende interesse for dydsetik og indblik i fremherskende dydsforestillinger i 900-tallet.

Alle samfund ledes af nogen. I europæisk middelalder var der i hvert enkelt rige grundlæggende to øvrigheder, kongen og biskoppen. Kongen var overhoved for den verdslige magt i riget. Biskoppen var den øverste gejstlige repræsentant for den åndelige magt. I middelalderen foregik der ligesom i dag forhandlinger af magtpersoners indbyrdes relationer og ansvarsområder samt den

ideelle varetagelse heraf. Forestillinger om godt lederskab ændrer sig over tid, og omdrejningspunktet for denne artikel er gejstlighedens repræsentation af den gode konge i den politiske brydningstid i 900-tallets frankiske Europa.

I perioden 751-887 herskede det karolingiske dynasti ubestridt i det frankiske Europa.¹ I dette tidsrum var det en selvfølge, at kongerne i området skulle nedstamme fra karolingerne. I 900-tallet var det ikke længere muligt at besætte alle kongelige embeder i de frankiske riger med karolingere, og nye stormandsslægter stredes om magten.² I det østfrankiske rige uddøde den karolingiske herskerslægt i 911. Her kom det næste længerevarende dynasti, ottonerne (919-1024), til magten med Henrik I (r. 919-936) i 919.³ I de ottonske kongers tidlige regeringstid stillede stormændene i det østfrankiske rige dog spørgsmålstegn ved disse kongers legitimitet som herskere. Eksempelvis måtte Henrik I's søn, Otto I (r. 936-973), nedkæmpe flere oprør anført af familiemedlemmer og andre stormænd for at sikre tronen.⁴ Først Otto I cementerede sit dynastis magtposition. Et centralt vendepunkt var tilsyneladende Ottos endegyldige sejr over de hedenske ungare ved Lech nær Augsburg i 955. Efter denne sejr sluttede de ungarske raids, som siden 890'erne havde udgjort en vedvarende trussel for herskerne i de frankiske riger.⁵ Pave Johannes XII (r. 955-964) angav samme sejr som en af årsagerne til, at han kronede Otto I til kejser i 962. Otto I opnåede med kejserembedet den højeste verdslige værdighed i det frankiske Europa ligesom tidligere karolingiske herskere.⁶ Ottos forrang i de frankiske riger var dermed konsolideret ved pavelig autoritet. Otto I fik endda tilnavnet den store ligesom den mest berømte karolingiske konge og kejser Karl d. Store (r. 768-814).⁷

Otto I stræbte allerede efter kejsertitlen og overherredømmet i Norditalien i 951. Han drog på felttog mod den italienske konge Berengar II (r. 950-962), men de interne stridigheder i det østfrankiske rige forpurrede i første omgang hans drøm om kejserembedet.⁸ I 951 var den lothringske aristokrat, biskoppen Rather af Verona (r. 931-934/946-948/961-968), sandsynligvis involveret i at opstille en plan for Otto I's opnåelse af kejserembedet.⁹ Rather var på dette tidspunkt på kant med Berengar II, som i 948 med voldstrusler tvang Rather til at forlade sit bispe-sæde i Verona. Det var ikke første gang, Rather vakte en italiensk konges mishag. Allerede i 934 afsatte og fængslede kong Hugo af Arles (r. 926-947) Rather og

1 Det frankiske Europa under karolingerne omfattede store dele af Vest- og Centraleuropa jf. Reuter 1991, s. 21 ff., 326 ff.

2 Reuter 1991, s. 119-122, s. 329. I det tidlige 900-tal var der fem frankiske riger: det vestfrankiske rige, østfrankiske rige, Italien, Burgund og Provence.

3 Reuter 1991, s. 135.

4 Reuter 1991, s. 139 ff., 149-160.

5 Reuter 1991, s. 127 ff., 160 ff.

6 Reuter 1991, s. 161, 170-174; Bernhardt, 2006, 142 ff.

7 Beumann 1984, s. 50 f.

8 Reuter 1991, s. 169 ff.; Sergi 1999, s. 356 f.; Müller-Mertens 2008, s. 250 f.

9 Karpf 1985, s. 31-32, fodnote 162.

udvirkede først Rathers genindsættelse som biskop i 946. Ottonernes støtte til Rather var derimod vedvarende fra 950'erne og frem.¹⁰ Rather vakte muligvis den ottonske herskerslægts interesse og vandt deres gunst ved hjælp af sin moraltraktat, *Praeloquia* (fortaler), som han skrev under sit fængselsophold i Pavia 934-936. I *Praeloquia* demonstrerede Rather sit syn på retmæssig udøvelse af kongeligt og biskoppeligt embede og beskrev forudsætningerne herfor.¹¹ Mindst to magtfulde lærde personligheder med nære bånd til Otto I, ærkebiskoppen Rotbert af Trier (r. 931-956) og broderen Bruno, den senere ærkebiskop af Køln (r. 953-965), havde adgang til *Praeloquia*. Rather havde nemlig sendt dem kopier af værket i perioden 939-946. Rather opfordrede endda Bruno til at tage ham i sin tjeneste, hvis Bruno fandt behag i *Praeloquia*.¹² Bruno tilkaldte senere Rather til hoffet, hvor Rather opholdt sig ca. 952-953. Abbed Folcuin af Lobbes (r. 965-990) berettede om dette ophold, at Rather blev anset for den fremmeste blandt filosoffer og gjorde sit bedste for at danne det kongelige talent (Bruno).¹³ Bruno var ligesom Rather interesseret i dydsetik og er kendt for at promovere gejstlighedens studier af dyder i sit virke som biskop.¹⁴ Bruno støttede Rather trods politisk modvind. Bruno udnævnte Rather til biskop af Liège i 953 som en af sine første handlinger som ærkebiskop. Og da Rather i 954 blev fordrevet af det lokale aristokrati, sørgede Bruno for, at Rather fik embede som abbed i det lothringiske kloster Alna.¹⁵

Diakonen af Pavia, den senere biskop Liudprand af Cremona (r. 961-972), var også begejstret for Rather, og Rather kan anskues som Liudprands litterære forbillede.¹⁶ Liudprand var i Otto I's tjeneste fra 950'erne og havde denne at takke for sit bispeembede. Liudprand understregede *Praeloquias* værdi i sit historiske værk *Antapodosis* (*gengældelse*) forfattet 958-962. Liudprand anførte her, at *Praeloquia* ville behage (*placere*) og gavne (*prodesse*) læserens intellekt.¹⁷ Med Liudprand af Cremonas påbegyndelse af *Antapodosis* i 958 fik historieskrivningen

10 Reid 1991, s. 6-11; Misch 1955, s. 570 f.

11 Reid 1991, s. 5 f.; Dolbeau 1985, s. 512 f.; Vignodelli 2005, s. 59, 61 ff.; Misch 1955, s. 541 ff. Jeg definerer som Misch *Praeloquia* som en moraltraktat snarere end et fyrstespejl, da *Praeloquia* ikke kun tjener til at vejlede kongen. Kun bog 1 og 2 og dele af bog 6 omhandler personer, som hverken var konger eller gejstlige. Bog 3 behandler særligt kongen og sekundært relationen ml. konge og biskop. I bog 4 og 5 er der primært fokus på biskopper samt relationen ml. konge og biskop, men Rather behandler også andre gejstliges forpligtelser. Jf. fx Rathers indholdsbeskrivelse i *Praeloquia* bog 6, kap. 20, 21, 23 og kapitelindekset i bog 1, 2 og 3.

12 Rather, brev 5 og 6. Jf. også Folcuin, *Gesta abbatum Laubiensium*, kap. 20; Reid 1991, s. 6; Misch 1955, s. 564. Brevene blev skrevet mellem hhv. 939-944 og 942-946.

13 Reid 1991, s. 3; Folcuin, kap. 22; jf. for elev-lærer relation Mayr-Harting 2007, s. 53.

14 Jaeger 1994, s. 3-4, 43-49, 118-124. Jaeger anser Bruno for at være ansvarlig for at introducere en ny uddannelsesmodel i katedralskolerne, hvor studiet af dyder efter antikt forbillede indgår som central del.

15 Mayr-Harting 2007, s. 31; Reid 1991, s. 7-8.

16 Staubach 1989/1990, s. 470-484.

17 Liudprand, *Antapodosis*, bog 3, kap. 52. Jf. for Liudprand Schulmeyer-Ahl 2009, s. 326; Leyser 1994, s. 126; Sutherland 1988, s. 3-11, 77-78.

nyt liv efter en 50-årig stilstandsperiode i det østfrankiske rige. I historieskrivningen figurerede de ottonske konger som helte.¹⁸ I den ottonske historieskrivning generelt formidlede gejstlige forfattere deres forestillinger om den ideelle konge,¹⁹ og til den tidlige ottonske historieskrivning (ca. 958-970) hørte primært narrativer om konger og kejseres liv og handlinger.²⁰ Disse historiske narrativer kan placeres inden for den genre, som den kirkelige autoritet, biskoppen Isidor af Sevilla (ca. 560-636) kaldte *historia* (fortællende historieskrivning).²¹ I 900-tallets fortællende historieskrivning skildrede forfatterne fortrinsvis den nære fortid. I narrativerne indgår beskrivelser såvel som tolkninger og vurderinger af enkeltindividers handlinger og moral baseret på historiske hændelsesforløb. Forfatternes moralske intention fremgår tydeligt af narrativerne. Fx opfordrede forfatteren typisk læseren til at imitere forbilledlige individers livsførelse.²²

Forskere anvender ofte ottonsk historieskrivning som grundlag for diskussioner af herskerrepræsentationer i 900-tallet. I forskningen hersker konsensus om betydningen af dyder i repræsentationen af den gode konge.²³ Imidlertid definerer forskerne som oftest ikke, hvad det overordnede begreb dyd (*virtus*) betød for 900-tallets forfattere og dermed for forfatternes herskerrepræsentationer.²⁴ I 900-tallet var forestillingen om dualisme mellem sjæl og krop udbredt, dvs. de

18 Karpf 1985, s. 2; MacLean 2009, s. 1 ff., 9 ff.; Reuter 1991, s. 2 ff.; Karpf 1985, s. 2 ff., 25 ff.; Schütze-Pflugk 1972, s. 65–73; Bagge 2002, s. 30 ff.

19 Schieffer 1998, 357 ff.

20 Keller og Althoff 2008, s. 34–37. Historiske værker med kongers liv og handlinger som omdrejningspunkt i perioden 958–970: Liudprands *Antapodosis* (958–962) og *De rebus gestis Ottonis magni imperatoris* (964/965). Sidstnævnte er overleveret med titlen *Historia Ottonis*. Hrotsvit af Gandersheims, *Gesta Ottonis* (965–968); Widukind af Corveys *Res Gestae Saxonicae* (967–968). Enkelte værker fra samme periode har ottonske gejstlige som narrativets omdrejningspunkt: Ruotger af Skt. Pantaleons *Vita Brunonis* (965–969) og Hrotsvits *Primordia coenobii Gandeshemensis* (960–973). For datering jf. Karpf 1985, s. 6 og Leyser 1994, s. 128; Berschin 2013, s.24; Bagge 2002, s. 25; Buchner 1973, s. 172. I Widukinds værk er kap. 70–76 i bog 3 tilføjet efter 973.

21 Jf. Schmale 1985, s. 109–112; Guenée 1980, s. 203–207 og Deliyannis 2003, s. 3 f. for en diskussion af Isidor og hans definition af historiske genrer. Jf. også Isidor af Sevilla, *Etymologiae*, bog 1, kap. 41–44. Isidors *Etymologiae* nød stor udbredelse i middelalderen. Der er flere lighedspunkter mellem Isidors definition af *historia* i *Etymologiae* (ca. 636) og historieskrivning i 900-tallet.

22 Engsbro 2019, s. 173 ff.; Keller og Althoff 2008, s. 36; Schieffer 1998, s. 358–361; Karpf 1985, s. 4, s. 25–27, 66; Schütze-Pflugk 1972, s. 65–73; Bagge 2002, s. 30 ff. Jf. også Liudprand, *Antapodosis*, kap. 1; Widukind, bog 1, fortale, kap. 1; Hrotsvit, *fortalerne*, s. 271–274; Ruotger, *fortalen*.

23 I forskningen anses en lang række kvaliteter for at referere til dyder. I min artikel bygger jeg på denne etablerede tradition. Beumann 1950, s. 107–139; Fichtenau 1984, s. 228–30. Jf. også referencer til biskoppens dyder. Her er dydsdefinitioner mere udførlige. Se fx Haarländer 2000, s. 225–263; Jaeger 1985, s. 35–48.

24 Jf. dog Beumann 1950 s. 113, 123–126. Beumann anfører *virtus* som overbegreb og referer til en sammenhæng mellem dyd og handling, men udfolder det ikke. Jf fx s. 126: "Im Bilde Bruns und mit Bezug auf Otto tauchen *virtus* und *industria* als Paar auf. So umschließt die *virtus* Heldentum und politische Tat".

indre dyder afspejles i kroppens handlinger.²⁵ Når forfattere i 900-tallet anfører, at et individ besidder dyd eller rettere er dydig, så forstår jeg det således: Individet formåede at leve moralsk og kunne dermed både opnå succes i det materielle liv og sjælelig lykke. I 900-tallet anså forfatterne derfor kongens udøvelse af dyder i handling som afgørende for hans succesrige embedsførelse.

Kardinaldydernes betydning for herskeridealet og moralsk dannelse i karolingisk tid er veldokumenteret i forskningen på området.²⁶ De fire kardinaldyder har rødder tilbage til antikken, og allerede i den tidlige kristendom tilpassede kirkelige autoriteter (kirkefædre) kardinaldyderne til en kristen kontekst. Kardinaldyderne defineres i dag typisk som retfærdighed, klogskab/visdom, mådehold og tapperhed.²⁷ Flere forskere omtaler enten forekomsten af enkelte eller alle fire kardinaldyder i skildringer af fx Otto I i historiske narrativer.²⁸ På trods heraf er diskussioner af kardinaldydernes position eller mangel på samme generelt fraværende i forskeres udlægning af de ottonske kongers dyder.²⁹ Bejczy bemærker endda, at kardinaldydernes betydning for den sekulære magt svækkes fra omkring år 900 uden at uddybe nærmere.³⁰ Men selvsamme Bejczy bemærker også, at Rather af Verona i *Praeloquia* beskæftigede sig med kardinaldyderne som politiske dyder såvel som den centrale komponent i kongelig uddannelse.³¹ Alligevel diskuterer Bejczy ikke *Praeloquias* eventuelle betydning for tidens dydsforestillinger. Kardinaldydernes indplacering i dydshierarkiet og dermed deres betydning for forestillinger om god kongelig embedsførelse forbliver underbelyst for ottonsk tid.

Det undrer mig, at kardinaldyderne behandles overfladisk i forskningen og generelt tillægges ringe værdi for kongeidealet i 900-tallet i modsætning til i ka-

25 Jaeger og Bejczy er enige i forestillingen om dualisme mellem sjæl og krop, dvs. de indre dyder afspejles i kroppens handlinger. Jaeger anser antikke forbilleder som særligt væsentlige for dydsopfattelsen fra 950. Bejczy lægger derimod vægt på, at man i hele middelalderen særligt var påvirket af kirkefædrenes dydsopfattelse. Jaeger 1994, s. 3, 9–13; Bejczy 2011, s. 4, 30–33. Jeg baserer min udlægning på de kristne autoriteter, som Rather af Verona omtalte positivt og refererede til, herunder Augustin, *De Civitate Dei*, bog 4, kap. 21; *Isidor af Sevilla, Etymologiae*, bog 2, kap. 24 og *Boethius, De Consolatione Philosophiae*, bog 4, kap. 7. Fælles for disse forfattere er deres syntetisering af kristne og antikke dydsforestillinger.

26 Mähl 1969, s. 83 ff, 126 ff.; Bejczy 2011, s. 1–4, 34–40.

27 Jeg har valgt at bruge udtrykket kardinaldyder, da det er det gængse begreb i dag. Kirkefaderen Ambrosius var den første, som anvendte begrebet kardinaldyder *virtutes cardinales*. Ambrosius brugte dog fortrinsvis begrebet primære dyder *virtutes principales*. Kardinaldyderne defineres ikke på helt samme vis hos alle kirkefædre og kristne lærde i den tidlige middelalder. Mähl 1969, s. 8 ff.; Bejczy 2011, s. 13. Der eksisterer også forskellige betegnelser for kardinaldyderne i dag afledt af de mange forskellige traditioner.

28 Jf. fx Beumann 1950, s. 139; Bagge s. 55 f.; Schütze- Pflugk 1972, s. 68–69; Fichtenau 1984, s. 233–234.; Lees 2013, s. 217.

29 Bagge 2002, s. 53 ff; Schütze- Pflugk 1972 s. 121–22; Beumann 1950, s. 107 ff.; Fichtenau 1984, s. 228–239.

30 Bejczy 2002, s. 269.

31 Bejczy 2011, s. 40, 61; Bejczy 2002, s. 269, fodnote 6.

rolingisk tid. Det forekommer mig lidet sandsynligt, at der var et sådant brud. Mit fokus i denne undersøgelse er derfor på dydsforestillinger og dydshierarkiet i forfatternes repræsentation af den gode konge. En udfordring for forståelsen af dydsforestillinger i 900-tallet er dog manglen på kilder, som omhandler og diskuterer dydsetik. Der eksisterer kun én decideret moraltraktat fra 900-tallet, netop *Praeloquia*.³² *Praeloquia* og dermed Rather af Veronas mulige indflydelse på det østfrankiske kongeideal i 900-tallet er dog negligeret i forskningen til trods for, at Rather var en anerkendt lærd i sin samtid og nød ottonernes gunst.³³ Efter min opfattelse kan *Praeloquia* bruges som en nøgle til at øge forståelsen af dydsetik i 900-tallet i det østfrankiske rige. Udgangspunktet for min undersøgelse er derfor Rathers oversete moraltraktat, som jeg anvender som afsæt for en diskussion af repræsentationen af dyder i kongeligt embede i den fortællende historieskrivning ca. 958-970. Her fokuserer jeg på skildringen af de ottonske konger Henrik I og Otto I i Liudprands *Antapodosis* og *Historia Ottonis (historien om Otto)*, Widukinds *Res Gestae Saxonicae (sachsernes handlinger)*, Hrotsvits *Gesta Ottonis (Ottos handlinger)*. Derudover inddrager jeg Ruotgers *Vita Brunonis (Brunos liv)*. Fælles for forfatterne er deres nære tilknytning og positive indstilling til den ottonske herskerslægt såvel som deres gejstlige stand og aristokratiske afstamning.³⁴

En væsentlig udfordring for forståelsen af dydsforestillinger i kongeligt embede er forfatternes begrebsbrug. Forfattere i 900-tallet definerede kun sjældent de enkelte dyder. Det er derfor i flere tilfælde vanskeligt at afgøre, hvornår den enkelte forfatter refererede til en dyd, samt hvordan denne forstod de nævnte dyder og deres betydning i kongens embedsførelse. Forfatterne forudsatte sandsynligvis, at læserne havde kendskab til et større dydskatalog på basis af en allerede stadfæstet tradition. Jeg tager derfor i min analyse udgangspunkt i konkrete eksempler for derigennem bedre at kunne diskutere forfatternes dydsforestillinger og forestillinger om forudsætninger for god kongelig embedsførelse.³⁵ Med denne tilgang tilstræber jeg at nuancere forståelsen af kongeidealet i det østfrankiske rige i brydningstiden i 900-tallet.

32 Renswoude 2008, s. 407; Vignodelli 2016, s. 209, 213. Biskop Atto af Vercellis *Perpendiculum* forfattet 953-960 kan opfattes som et verdens- eller fyrstespejl. Fyrstespejle var udbredte i karolingisk tid. Jf. for info om fyrstespejle og herskeretik i tidlig middelalder Anton 1968, s. 45 ff., 132 ff.

33 Renswoude 2010, s. 230; Staubach 1991, s. 354-367. Renswoude nævner fx de samtidige forfattere Liudprand, Ruotger og Folcuins positive omtale af Rather. Staubach mener, at Liudprand og Hrotsvit lod sig inspirere af Rather.

34 Reid 1991, s. 3 ff. Buchner og Schmale 1977, s. 4-5; Sutherland 1988, s. 3 ff.; Berschin 2013, s. 23 f. Ruotgers afstamning er dog uvis. Jf. Buchner 1973, s. 171-172. Jf. fodnote 20 for de enkelte værkers datering. Jeg refererer som Chiesa i kildeudgaven fra 1998 til Liudprands *De rebus gestis Ottonis magni imperatoris som Historia Ottonis*.

35 I min tilgang er jeg inspireret af Hans-Werner Goetz. Goetz påpeger, at forestillinger ikke kan udledes af begreber, men ud fra den tekstlige kontekst de indgår i. Jf. Goetz 2011, s. 21 f.

Retten til høje embeder: Aristokratisk afstamning vs. personificering af dyd

Et centralt tema i *Praeloquia* er individets forudsætninger for retmæssig udøvelse af høje embeder. Rather diskuterede fx spørgsmålet om værdien af aristokratisk blod vs. efterlevelsen af dyder. Rather kritiserede den herre (*patronus*), som 'arrogant' påberåbte sig sit aristokratiske blod, for alle var skabt af samme 'materiale'.³⁶ Og videre understregede Rather, at denne (herre) skulle styre sin stolthed og ikke gøre nar af dem af fattig og lav herkomst, som opnåede høje embeder, for også dette kunne være sket for hans forfædre.³⁷ Rather underbyggede sin argumentation med henvisninger til bibelske, kirkelige og antikke autoriteter fx Bibelen, Gregor d. Store, Augustin og Cicero.³⁸ Rather anvendte nedenstående fortælling om den gammeltestamentlige kong David til at udfolde sit argument.

”Da hans brødre blev afvist, blev David valgt til konge af Gud, fordi han ved Guds gave gik frem for dem i regering. Mon det var på grund af sin afstamning, at han overgik dem, eller var hans slægt på grund af dens kongelighed anderledes end de, som naturen har udmærket uden at give dem kongedømme? Var han ædel, fordi han var konge og hans brødre uværdige, fordi de var soldater? Eller (det, som er sandt), opnåede han ved Guds nåde denne værdighed på grund af sin egen dyd, således at han, hvis familie var ukendt, lyste op ved sine moralske handlinger?”³⁹

Her stillede Rather spørgsmålet om, hvordan David adskilte sig fra sine brødre, for de tilhørte jo samme slægt. Men hvorfor var det så David, som blev konge? Rather sluttede med at pointere, at David fik del i Guds nåde grundet sin dyd og derfor opnåede kongeværdigheden. Rather uddybede endda sit udsagn ved at fortælle, at moralske handlinger fik den, hvis familie var ukendt, til at lyse.

Rather fremhævede med sin parallel til David, at dyder var forudsætningen for opnåelse af højt embede og tildelte herved betydningen af aristokratisk afstamning en underordnet rolle. Det betyder ikke, at Rather nødvendigvis anså aristokratisk fødsel for ufordelagtig, men at god moralsk opførsel i overensstemmelse med dyderne var den allervigtigste forudsætning for højt embede.

36 Rather, bog 1, kap. 22.

37 Rather, bog 1, kap.23.

38 Rather bog 1, kap. 22–24. Jf. også Reid 1991 slutnoter 20–33, s. 550–551.

39 Rather, bog 1, kap. 24: „Dauid fratribus reprobatis in regem a Deo electus, quia Dei munere eosdem regno precessit, numquidnam et genere superauit, aut illius progenies propter regnum alia quam eadem, quam sine regnato protulit natura? Nobilis ille, quia rex, ignobiles fratres eius, quia milites? an, quod uerum est, hanc sibi uirtute nobilitatem cum Dei gratia parauit, ut qui familia erat ignotus, claresceret moribus?” For gennemsyn af mine oversættelser af citater i artiklen takker jeg Kurt Villads Jensen.

Med sit valg af David-figuren som eksempel understregede Rather gyldigheden af sit argument over for sine læsere. Rather byggede her på en ældre tradition. Kirkefædrene og karolingiske lærde brugte netop også David som eksempel og præsenterede ham som forbillede.⁴⁰ I tråd med denne praksis fremhævede Rather David som forbillede for både konge og biskop.⁴¹ I den fortællende historieskrivning anerkendte forfatterne ligesom Rather også David-figuren som forbilledlig. Hrotsvit fortalte fx, at Otto fulgte David som sit forbillede i fromhed (*pietas*).⁴² Ruotger sammenlignede Ottos søn, Liudolf (d. 956), med kong Davids søn, Absalom, i sin skildring af Liudolfs oprørshandlinger under opstanden mod Otto I i 953-954.⁴³ Absalom gjorde også oprør mod David. Implicit i denne parallel mellem Liudolf og Absalom ligger således en ligestilling af Otto I med kong David. Widukind er den eneste forfatter, som undlod at forbinde Otto I direkte med David i sit narrativ.⁴⁴

Rathers udredning om retten til høje embeder afspejlede sandsynligvis tidens udfordringer, særligt legitimeringen af konger efter den karolingiske slægts uddøen i flere frankiske riger. Hermed angav Rather dyd som kriterium til vurdering af prætendenter krav på tronen, når ingen af disse prætendenter nedstammede direkte fra den karolingiske kongeslægt. Netop da Rather skrev *Praeloquia* i 934-936 herskede den første konge i det ottonske dynasti, Henrik I, og han havde netop et legitimeringsproblem grundet sin manglende karolingiske afstamning. Derudover kan Rathers syn på dyder som direkte årsag til guddommelig velvilje og dermed forudsætning for høje embeder nuancere forklaringen på, hvorfor Bruno valgte at promovere de gejstliges studier af dyder i katedralskolerne.⁴⁵ Linket til Rather er åbenbart, for netop katedralskolen i Liège var afgørende for udbredelsen af disse studier. Bruno udnævnte jo netop Rather til biskop af Liège som en af sine første handlinger som biskop. Katedralskolen var i sagens natur underlagt Rather. Endda udnævnte Bruno senere sin og Rathers elev, Eraclius, til biskop af Liège (r. 959-971), og her tog studiet af dydsetik fart.⁴⁶

Bruno var loyal over for Otto I og stærkt involveret i nedkæmpelsen af oprøret mod Otto I i Lothringen i 953-954. Således kan Brunos udnævnelse af Rather, en

40 Jf. Anton 1968, s. 420 ff.; Bejczy 2011, s. 17. Kirkefaderen Ambrosius, biskoppen af Milano (r. 374-397) præsenterede David som forbillede for dydig livsførelse i værket *De Officiis*. Jf. Davidson 2004, s. 442; *De Officiis*, bog 1, kap. 10, afsnit 31 og 34; kap. 24 afsnit 114 og kap. 25, afsnit 115.

41 Rather, bog 4, kap. 18-19, 23; bog 5, kap. 2.

42 Hrotsvit, s. 284. jf. også Hrotsvit, s. 280; Karpf 1985, s. 124-126, 201 f.; Schütze-Pflugk 1972, s. 71; Lees 2013, s. 210-222.

43 Ruotger, kap. 18. jf. også Mayr-Harting, s. 46.

44 Jf. for Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, kap. 29; Karpf, s. 203. Jf. også *Antapodosis*, bog 2, kap. 41 og bog 5, kap. 30. Her viste Liudprand, hvorledes Berengar II fejlagtigt blev ligestillet med David, misbrugte eksempler fra kong Davids liv for egen vindings skyld og handlede ubarmhjertigt i modsætning til David.

45 Jf. fodnote 14 samt Jaeger 1994, s. 43-49.

46 Jaeger 1994, s. 54 f.

lothringisk aristokrat, til flere gejstlige embeder i Lothringen også ses som udtryk for Brunos og Otto I's behov for loyale og respekterede mænd, som kunne fremme Otto I's sag. I det hele taget gjorde Bruno meget for at styrke Otto I's greb om Lothringen og fik mindst 5 af sine protegeer udnævnt til biskopper i området.⁴⁷

Flere forskere påpeger, at forfatterne af historiske narrativer demonstrerede det ottonske dynastis retmæssige krav på tronen.⁴⁸ Dog har det ikke tiltrukket sig videre opmærksomhed, at forfatterne af historiske narrativer i lighed med Rather synes at legitimere kongens ret til tronen med henvisning til dennes dyder. Samtidig hermed forholdt forfatterne sig som Rather til betydningen af kongens afstamning og refererede til kongens afstamning og slægtsbånd til herskerslægter. Widukind tillagde fx både kongens aristokratiske afstamning og slægtsbåndet til karolingerne høj værdi. Widukind fortalte om Henrik I's forfædres høje rang såvel som ottonernes ægteskabelige alliancer med karolingerne.⁴⁹ Ved at pointere Henrik I's nære slægtsbånd til karolingerne prøvede Widukind muligvis at foregribe læsernes forventede kritik af kongens herkomst. Derudover fortalte Widukind, at folket ønskede at udråbe Henrik I's far, hertug Otto af Sachsen (d. 912), til konge efter den sidste karolingiske konge Ludvig Barnets (r. 900-911) død i 911, men Otto afviste på grund af sin høje alder. Hermed understregede Widukind, at Otto var fuldt ud kvalificeret til kongeligt embede og endda kunne have efterfulgt den sidste karolingiske konge i det østfrankiske rige. Herefter anvendte Widukind dydsargumentet til at pointere Ottos egnethed som hertug og vel også til kongeligt embede. Han fortalte, at den foregående hertug Bruno efterlod det sachsiske hertugembede til sin bror Otto, som på trods af sin unge alder var ham overlegen i alle dyder.⁵⁰ På denne måde demonstrerede Widukind, at egnethed til embede var betinget af besiddelsen af dyder i stort mål snarere end at være førstefødt. Muligvis var det Widukinds ærinde, at læseren her skulle erkende parallellen til kong David, der ligesom hertug Otto var en yngre søn.

Følgende udtalte Widukind om den første ottonske konge Henrik I, hertug Ottos søn:

”Denne, som i en tidlig alder smykker sit liv med dyder af alle slags, vokser dag for dag i strålende klogskab og berømmelse for alle gode handlinger”.⁵¹

47 Reuter 1991, s. 155–157; Mayr–Harting 2007, s. 12 f., 39.

48 Jf. fx Karpf 1985, s. 191 ff.; Lees 2002, s. 13–24.

49 Widukind, bog 1, kap. 16. Jf. også Liudprands *Antapodosis* og Hrotsvits *Gesta Ottonis*. Liudprand og Hrotsvit nævnte ikke ottonernes ægteskabelige alliancer med karolingerne, men i stedet med andre herskerslægter. Liudprand, *Antapodosis*, bog 2, kap 18–26; bog 4, kap. 15–19; Hrotsvit, s. 276–281, 291–299.

50 Widukind, bog 1, kap. 16.

51 Widukind, bog 1, kap. 17: ”Qui cum primaeva aetate omni genere virtutum vitam suam ornaret, de die in diem proficiebat precellenti prudentia et omnium bonorum actuum gloria”.

I dette citat henviste Widukind både til dyderne og gode handlinger som karakteristika ved Henrik I, ganske lig Rathers repræsentation af kong David. Widukind tillagde altså både aristokratisk fødsel og besiddelsen af dyder stor værdi i karakteristikken af kongen. Det var dog først og fremmest besiddelsen af dyder, som forfatterne af de historiske narrativer, ligesom Rather, anførte som kvalifikation til høje embeder.

Kardinaldyderne som vejen til god embedsførelse

Rather karakteriserede den forbilledlige David som den mest magtfulde (*potentissimus*), tapre (*fortissimus*), retfærdige (*iustissimus*), mådeholdende (*temperantissimus*), kloge (*prudenterissimus*) og hellige (*sanctissimus*) konge.⁵² Rather refererede dermed tydeligt til kardinaldyderne i sin karakteristik af denne forbilledlige konge, men dog også til andre kvaliteter såsom magtfuldkommenhed og hellighed. Rather forklarede desværre ikke, hvad han præcist mente med Davids hellighed og magtfuldkommenhed. Der synes ikke at være tale om dyder. Til gengæld satte Rather fokus på en anden af Davids dyder, da han andetsteds fortalte om Davids barmhjertighed (*misericordia*), da denne dømte sin fjende Saul.⁵³ Rather pointerede endda værdien af barmhjertighed i kongeligt embede i samme kapitel som kardinaldyderne.⁵⁴ Rather brugte dog langt mere plads på at forklare kardinaldydernes plads og betydning i kongeligt embede end barmhjertighed. Rather anførte fx, at fraværet af de fire dyder hos den, som næsten besidder al overhøjhed i verden (og misbruger den), vil betyde, at han ikke retmæssigt kan kaldes konge; for dårlig regeringsførelse vil føre til, at selv det største imperium vil gå tabt.⁵⁵ Rather uddybede ikke, hvorledes han forstod sammenhængen mellem kardinaldyderne og dårlig regeringsudøvelse, men henviste til en tidligere nævnt tænker som sin autoritet. Formodentligt drejer det sig her om kirkefaderen Augustin; Rather havde netop nævnt Augustin i det foregående kapitel.⁵⁶ Muligvis alluderede Rather i sin udlægning af kardinaldydernes betydning for regeringsførelse til Augustins *De Civitate Dei*.⁵⁷ Heri refererede Augustin netop til de fire kardinaldyder i sin udredning om dyders betydning for det romerske imperiums levedygtighed.⁵⁸

52 Rather, bog 4, kap. 23.

53 Rather, bog 4, kap.18-19.

54 Rather, bog 3, kap. 6.

55 Rather, bog 3, kap. 5.

56 Rather, bog 3, kap. 4.

57 Jf. Reid 1991, s. 603 for henvisninger til *De Civitate Dei* i andre af Rathers værker.

58 Augustin, *De Civitate Dei*, bog 5, kap. 20. Jf. også bog 5, kap. 7- 24.

Andetsteds anførte Rather, at kardinaldyderne skulle tjene til kongens beskyttelse mod enhver form for fjender.⁵⁹ Der er flere mulige tolkninger: Enten kan kardinaldydernes beskyttende egenskab forstås i konkret forstand som i ovennævnte reference til Augustin, eller den kan forstås i åndelig forstand. Jeg tolker det som udtryk for en dualistisk opfattelse: som beskyttelse mod rent fysiske fjender såvel som åndelige, dvs. djævelen. Kampen mod den indre fjende, djævelen, indgår netop som en generel tematik i Rathers fortale. Ydermere henviste Rather netop også i sin diskussion af kardinaldyderne til deres nytte i åndelig forstand og dermed i efterlivet. Rather ytrede nemlig, at den mand var lykkelig (*beatus*), om hvem det kunne siges, at han bar kardinaldyderne som et stykke tøj.⁶⁰ *Beatus* i middelalderlig sprogbrug kendetegnede typisk netop salighed eller lykke i åndelig forstand.⁶¹ Værdien af kardinaldyderne for kongen i det materielle liv kan hermed forstås således, at hvis kongen ville vinde over sine fjender og undgå afsættelse i det materielle liv, så burde han leve i overensstemmelse med kardinaldyderne. På denne måde kunne kongen opnå lykke i det materielle liv såvel som i efterlivet. Det var dermed af yderste vigtighed for kongen at følge kardinaldyderne.

Rather understregede, henvendt til kongen, vigtigheden af, at kongen genkendte de dyder, som han burde imitere.

”Sandelig, hvad nytter det at genkende dem, som efterligner (dyderne), hvis det hænder, at man ikke kender dyderne og hvad de egentlig er ud fra sikre tegn på dem.”⁶²

Rather karakteriserede dernæst kardinaldyderne som følger:

”Retfærdighed er, således som det allerede er defineret af vores (ærværdige) forfædre, en tilbøjelighed i sjælen, som tjener til det almenes nytte, som skænker til enhver hans værdighed; derfor betegnes retfærdighed med rette som rettens status. Men retten er loven selv, og den retfærdige er den, som vogter retten, det er selve loven, eller den (retfærdige er den), som udmåler det passende til hver enkelt, således med Herrens ord: Giv kejseren, hvad

59 Rather, bog 3 kap. 2. Jf. også bog 3, 6. Her citerede Rather fra *Visdommens bog* og understregede, at for at undgå den hårdeste straf, som tilkommer dem, der rangerer højest, må kongen følge kardinaldyderne.

60 Rather, bog 3, kap. 5.

61 Mähl 1969, s. 107. Allerede den fremtrædende lærde Alcuin (ca. 730–804) kobede ligesom Rather dette begreb til kardinaldyderne. Alcuins reference til efterlivet (det himmelske rige) er dog langt tydeligere end Rathers.

62 Rather, bog 3, kap. 5: ”Verum quid affert earum cognoscere emulas, si contingat et ipsae quae sint, certis indiciis pernescire uirtutes? Definiamus igitur quae sint ipsae, et luce fulgorantius parebit, quid non sint ipsae”.

kejsereis er, og Gud, hvad Guds er. Klogskab er den sande viden om gode og onde ting. Mådehold er udholdende og passende selvbeherskelse til at modstå lidenskaber og andre upassende (forkerte) drifter i sjælen. Denne (dyd) kaldes også beskedenhed, fordi den handler med måde eller i den rette målestok i alting. Tapperhed er velvidende at stå ansigt til ansigt med farer og standhaftigt at udholde slid.”⁶³

Rather anvendte særlig meget plads på at uddybe dyden retfærdighed sammenlignet med de andre dyder og behandlede denne dyd som den første blandt kardinaldyderne. Herved signalerede Rather vel, at han anså efterlevelsen af retfærdighed som mest central for udøvelse af kongeligt embede. Den retfærdige mand karakteriserede Rather som den, der på passende vis vogter loven eller som den, der udmåler det passende til hver enkelt. Og dette, mente Rather, kunne sidestilles med et citat fra Matthæusevangeliet: ”Giv kejseren, hvad kejserens er og Gud, hvad Guds er”. Således understregede Rather skellet mellem kongens forpligtelse over for den verdslige og åndelige magt. Rather refererede til dette citat i Matthæus-evangeliet adskillige gange i sit værk.⁶⁴ Muligvis ønskede han at pointere forskellene mellem biskoppens og kongens jurisdiktion i fx spørgsmålet om, hvem der havde ret til at dømme gejstlige og fordele kirkens goder. Rather betonedede netop i anden henseende, hvorledes han selv som biskop var blevet uretmæssigt behandlet af kong Hugo, for en konge havde ikke ret til at dømme en biskop.⁶⁵ Således mente Rather, at kongen var forpligtet til at udøve retfærdighed ved at vogte loven og dømme i den verdslige sfære, men at kongen ikke havde ret til at dømme medlemmer af gejstligheden. Men Rather synes også at tage stilling til en anden åbenbart udbredt diskurs. Andetsteds forklarede Rather nemlig, hvorfor også mennesker havde ret til at dømme og ikke kun Gud, selv om det kunne forstås således ud fra Bibelens ord.⁶⁶ Kongens forpligtelser og begrænsninger i udøvelse af retfærdighed udgjorde et centralt tema for Rather vel netop på grund af hans egen prekære livssituation på skrivetidspunktet. Samtidig mente han åbenbart, at det var nødvendigt at forsvare menneskets ret til at dømme. Det kunne tyde på, at menneskets ret til at dømme var omdebatteret i samtiden.

63 Rather, bog 3, kap. 5: ”Iustitia est, ut iam a maioribus est diffinitum, habitus animi pro communi utilitate servatus, suam cuique tribuens dignitatem; unde proprie iustitia dicitur quasi iuris status. Ius autem est propria lex, et iustus qui ius, id est propriam legem, custodit, vel qui quod proprium est unicuique impendit, ut illud Domini: Reddite quae Caesaris Cesari, et quae sunt Dei Deo. Prudentia est rerum bonarum malarumue uerax scientia. Temperantia est aduersum libidines aliosque non rectos impetus animi firma et moderata dominatio. Haec et modestia uocatur, quia cum modo uel mensura omnia agit. Fortitudo est considerata periculorum susceptio et laborum firma perpressio”.

64 Rather, bog 3, kap. 29; bog 4, kap. 4.

65 Rather, bog 3, kap. 13–14, 16, 19.

66 Rather, bog 1, kap. 11, 16–17.

De andre kardinaldyder beskrev Rather mere kortfattet. Klogskab var at være i besiddelse af den sande viden om gode og onde ting. Mådehold var at modstå lyster eller andre upassende sjælelige angreb, men blev også betegnet som at følge en middelvej. Tapperhed besad to betydninger, hvor det enten handlede om velvillende at stå ansigt til ansigt med faren eller besidde sjælelig udholdenhed.

Rather understregede i det hele taget kardinaldydernes nytte for alle mennesker. Fx henviste Rather direkte til *Visdommens bog* og illustrerede nytten af kardinaldyderne ved at citere herfra.

”For hun (sjælens visdom) lærer nemlig (én) afholdenhed, visdom og retfærdighed og dyd, som er mere nyttige for mennesker end noget andet på jorden. Den opmærksomme læser ser, at hvor der er (står) afholdenhed kan vi sætte mådehold, for visdom klogskab og for dyd tapperhed.”⁶⁷

Rather anvendte flere steder *Visdommens bog* som autoritet.⁶⁸ *Visdommens bog* refererede imidlertid ikke helt på samme måde til kardinaldyderne som Rather. I sin første diskussion af kardinaldyderne anvendte Rather biskop Isidor af Sevilla og muligvis også den antikke forfatter Cicero som forlæg. Hos begge forfattere benævnes flere kardinaldyder anderledes.⁶⁹ Rather oplyste da også, at den opmærksomme læser ville være klar over, at de fire dyder i *Visdommens bog* var de fire dyder, som han tidligere havde diskuteret.⁷⁰ Rather var dermed opmærksom på, at uoverensstemmelser i terminologien mellem *Visdommens bog* og hans egen udlægning kunne forstyrre læseren. Endda tyder det på, at Rather var sig bevidst, at læseren muligvis definerede kardinaldyder på anden vis end han selv, for hvorfor ekspliciterede han ellers misforholdet mellem sin egen definition og *Visdommens bog* for herefter at demonstrere deres synonymitet? Mådehold fremstillede Rather som synonymt med *temperantia*, *modestia* og *sobrietas* og klogskab med *prudentia* og *sapientia*. Tapperhed i dets to betydninger ligestillede han med *fortitudo* og *virtus*. Rather illustrerede hermed, at forskellige ord kunne dække over det samme dydsbegreb.⁷¹ Desværre forklarede Rather ikke, hvorvidt læserne burde skelne mellem visdom og klogskab. Rathers reference til *Visdommens bog* indikerer, at det muligvis kan forstås således, at visdom lærer mennesket dyden

67 Rather, bog 3, kap. 5: ”Sobrietatem enim et sapientiam docet, et iustitiam, et uirtutem, quibus nil utilius in terra est hominibus – ubi sobrietatem temperantiam, sapientiam esse quam et nos posuimus prudentiam, uirtutem fortitudinem diligens lector attendat”.

68 Rather, bog 1, kap. 17; bog 3, kap. 6; bog 5, kap. 4.

69 Jf. Reid 1984, noter til teksten s. 80; Reid 1991, s. 553, slutnote 11–12; Dolbeau 1985, s. 526. Dolbeau mener, at Cicero-citatet bygger på lån fra Cassiodor og Isidor. Generelt mener Dolbeau, at Rathers antikke citerer byggede på lån fra Augustin, Ambrosius, Boethius og andre kristne forfattere. Jf. Dolbeau 1986, s. 153. Dolbeau kritiserer Reids angivelse af intertekstuelle referencer i *Praeloquia*. Jf. Dolbeau 2016, s. 134 ff.

70 Rather, bog 3, kap. 5.

71 Rather, bog 3, kap. 5.

klogskab. Widukinds og Liudprands referencer til Henrik I's klogskab (*prudencia*) såvel som Liudprands og Hrotsvits referencer til Otto I's visdom (*sapientia*) kan dermed enten fortolkes som udtryk for samme dyd, eller også kan visdom forstås som forudsætningen for klogskab.⁷² Rather forklarede ikke sin forståelse af ordet *virtus*, men selv anvendte Rather begrebet *virtus* som udtryk for dyd.⁷³ Samtidig henviste han til *virtus* som tapperhed. Forfatternes brug af begrebet *virtus* kan derfor også være tvetydig i de historiske narrativer.

Rather anvendte forholdsmæssigt meget plads på at forklare, hvordan hver enkelt kardinaldyd blev benævnt og kunne forstås.⁷⁴ Intet andet sted forklarede Rather dyders beskaffenhed med en begrebsdiskussion. Hermed signalerede Rather vel sin forståelse af kardinaldydernes vigtighed for kongen såvel som det enkelte menneske. Samtidig demonstrerede han, at han selv og læserne typisk omtalte flere af kardinaldyderne på anden vis end i *Visdommens bog*, samt at disse mere gængse betegnelser for kardinaldyderne var kompatible hermed.

Kongens dyder i de historiske narrativer

I historiske værker med kongers liv og handlinger som narrativets omdrejningspunkt italesatte forfatterne som oftest de ottonske kongers dyder eller generelt deres dydighed/godhed, før de påbegyndte deres skildring af kongens embedsførelse. Når forfatterne nævnte specifikke dyder, anførte de gerne med udgangspunkt i en eller flere kardinaldyder, hvorledes kongen var egnet til sit embede.⁷⁵ Widukind og Liudprand nævnte fx klogskab eller visdom i karakteristikker af Henrik I. Liudprand koblede også klogskab med en anden kardinaldyd, retfærdighed. Liudprand beskrev eksempelvis, hvordan den døende kong Konrad (r. 911-918) opfordrede til valget af Henrik I som sin efterfølger, fordi han var klog og streng og derfor i stand til at udøve en retfærdig dom.⁷⁶ Liudprand uddybede i de følgende kapitler, hvorledes Henrik I's beslutninger i en krigssituation var udtryk for visdom. Henrik valgte fx at samtale med sin modpart for at undgå uoprettelig skade på begge hæere.⁷⁷ Andetsteds udlagde Liudprand Ottos fredsbestræbelser som udtryk for Ottos visdom, fx da han fortalte, at Otto gennem sin visdom sørgede for fred.⁷⁸

72 Widukind, bog 1, kap. 17; Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, kap. 16; Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, 15; Hrotsvit, s. 282.

73 Jf. fx citat fodnote 39 og 62.

74 Rather, bog 3, kap. 2-6.

75 Jf. fx Hrotsvit, s. 276-277; Widukind, bog 1, kap. 17; Liudprand, *Antapodosis*, bog 2, kap. 20; bog 4, kap. 15.

76 Liudprand, *Antapodosis*, bog 2, kap. 20.

77 Liudprand, bog 2, kap. 21-22.

78 Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, kap. 15.

Widukind begrundede Henrik I's klogskab og gode gerninger med, at Henrik fra sin ungdom stræbte efter både det sachsiske folks berømmelse såvel som at sikre freden med al sin magt. Widukind forbandt her Henriks klogskab med indsatsen for fred i hans kapacitet som hærfører. Widukind anførte i samme kapitel, at Henriks fader valgte at sætte ham i spidsen for hæren på grund af Henriks klogskab og kvaliteten i dennes rådgivning.⁷⁹

Hrotsvit betegnede hverken Henrik I som klog eller vis, men lagde i stedet vægt på dennes udøvelse af retfærdighed.⁸⁰ Dog illustrerede Hrotsvit en lignende forståelse af klogskab som forudsætning for retfærdighed som hos Liudprand, da hun fremstillede kong Davids forbilledlige søn Salomon som forbillede for Otto I's søn Otto II (r. 961-983). Ifølge Hrotsvit forordnede kong Salomon klogt lovenes hellige bestemmelser.⁸¹ Hun forklarede andetsteds, at Otto I's visdom i dennes regering ville have bragt lykkelig fred, hvis den urgamle fjende ikke havde skabt ufred. Her refererede hun implicit til, at djævelen var årsag til oprøret mod Otto I i 940-941. Otto var således uden skyld. Hrotsvit forklarede ikke, hvorledes Ottos visdom kom til udtryk, men kongens visdom og fredsbestræbelser var tydeligt forbundne hos hende, selvom djævelen kunne stå i vejen for freden.⁸²

Widukind refererede ikke eksplicit til Otto I's klogskab/visdom. Dog præsenterede Widukind som et udtryk for Ottos intellekt (*ingenium*), at Otto efter sin dronnings død lærte bogstaver i sådant et omfang, at han både blev i stand til at læse og forstå bøger.⁸³ Hverken Liudprand eller Hrotsvit anførte Ottos bestræbelser for at lære at læse og skrive.

I de historiske narrativer skildrede forfatterne altså kongens klogskab/visdom i hans håndtering af militære såvel som retlige anliggender med det mål at sikre freden. Herudover anså forfatterne det muligvis for et tegn på klogskab/visdom, at kongen formåede at læse og skrive.

At Liudprand og Hrotsvit valgte at præsentere klogskab/visdom som forudsætning for retfærdighed kunne bygge på *Visdommens bog*. Begge forfattere synes i lighed med Rather at opfatte denne bog som en autoritet.⁸⁴ Det forbliver derimod uklart, hvorfor Widukind undlod at referere til Ottos klogskab. Muligvis anså Widukind ikke Ottos beslutninger for kloge fx i forbindelse med domsafsigelser. Den fremtrædende middelalderhistoriker Beumann fremhæver ellers netop *prudentia* som den vigtigste mentale dyd i karakteristikkene af de vigtigste individer

79 Widukind, bog 1, kap. 17.

80 Hrotsvit, s. 276.

81 Hrotsvit, s. 275.

82 Hrotsvit, s. 281. Jf. for Hrotsvits fredsforestilling Schütze-Pflugk 1972, s. 68–69. Jf. for en anden fortolkning af Hrotsvits narrativ om oprøret Lees 2013, s. 216 ff.

83 Widukind, bog 2, kap. 36; Jf. Beumann 1950, s. 129–130.

84 Liudprand, *Antapodosis*, bog 1, fortalen. Hrotsvit henviser ikke til *Visdommens bog* som en autoritet i *Gesta Ottonis*, men anvender den i andre sammenhænge. Brown 2004, s. 161 ff.

hos Widukind.⁸⁵ Og selv skrev Widukind, at Otto ikke stod tilbage for Henrik hverken i kropslige eller sjælelige dyder.⁸⁶ Ligeledes forbliver det uklart, hvorfor Hrotsvit undlod at nævne klogskab/visdom i sin karakteristik af Henrik I, mens hun betegnede Otto I og hans søn Otto II som enten vise eller kloge.

Forfatterne skildrede altid de ottonske kongers udøvelse af retfærdighed i retlige anliggender.⁸⁷ Skildringer af Otto I's indsats for retfærdighed forekom hyppigst i forbindelse med Ottos håndtering af gejstlige anliggender og fjender. Både Widukinds og Liudprands fremstillinger udviste ligheder med Rathers repræsentation af retfærdighed som korrekt fordeling af goder for hhv. gejstlighed og verdslighed. Liudprand anførte fx i forbindelse med Otto I's felttog til Italien, at Ottos motivation herfor var at genoprette verdslig og guddommelig ret.⁸⁸ Liudprand beskrev endda, hvorledes proceduren for afsættelsen af pave Johannes XII foregik. Her lagde Liudprand vægt på, at Otto netop ikke satte sig til doms. Her var proceduren den, som Rather anbefalede i *Praeloquia*. Den bestod i, at Otto lod et råd af biskopper varetage retssagen.⁸⁹

Forfatterne nævnte også Ottos barmhjertighed (*misericordia*) eller mildhed (*clementia*) i deres skildringer af Ottos håndtering af sine fjender, interne såvel som eksterne.⁹⁰ Widukind anførte fx i flere tilfælde, hvordan Ottos mildhed over for oprørere førte til stor ulykke.⁹¹ På trods af at mildhed blev anset for en væsentlig kongelig dyd, vurderede Widukind i enkelte tilfælde således Ottos mildhed som uhensigtsmæssig. I forskningen er det blevet anført, at dyden mildhed (*clementia*) hos Widukind kan forstås som mådehold.⁹² Dog ligger mildhed betydningsmæssigt tættere på barmhjertighed (*misericordia*) eller kærlighed (*caritas*), for her er tale om behandling til fordel for den undergivne snarere end simpel selvkontrol. Rather definerede heller ikke mådehold som lig mildhed i sin udlægning af kardinaldyderne.⁹³

85 Beumann 1950, s. 129–130.

86 Widukind, bog 1, kap. 41.

87 Widukind, bog 1, kap. 35; bog 2, kap. 3; bog 3, kap. 3; Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, kap. 25; *Historia Ottonis*, kap. 4; *Hrotsvit*, s. 275–276, 282.

88 Liudprand, *Historia Ottonis*, kap. 1–2; jf. også Widukind, bog 3, kap. 3; Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, kap. 28.

89 Liudprand, *Historia Ottonis*, kap. 10–17; *Rather*, bog 4, kap. 11–12.

90 Widukind, bog 2, kap. 10–11; Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, kap. 35; *Hrotsvit*, s. 282.

91 Widukind, bog 2, kap. 10.

92 Beumann 1950, s. 139. jf. for en anden udlægning Bagge 2002, s. 55.

93 En af Rathers kirkelige autoriteter, Isidor, refererede i sine definitioner af mildhed (*clemens/clementia*), barmhjertighed (*misericors/misericordia*) og mådehold (*temperies/temperantia*) til forskellige kvaliteter. Der er dog lighedspunkter ml. *clemens* og *misericors*. Jf. *Etymologiae*, bog 10, kapitel med overskriften C, afsnit 36; kapitel med overskriften M, afsnit 164, 168; bog 2, kap. 24. Jf. *Rather*, bog 1, kap. 29 for Isidor som autoritet og Reid 1991, s. 605 for Rathers citater fra Isidors værk. Jf. også Fichtenau 1957, s. 41 ff. for tolkning af *clementia* og *misericordia* som paralleludtryk.

Forfatterne nævnte umådeligt ofte tapperhed i forbindelse med såvel Henrik I som Otto I's krigsdeltagelse. Her handlede det netop om krige, som kongerne gik sejrige ud af. Kendetegnende for beskrivelserne af kongernes kampe mod ungarerne var deres vilje til at se faren i øjnene. Fx beskrev Widukind, hvordan Otto I både var et eksempel på den mest tapre soldat og bedste feltherre, for han vendte sig som den første mod fjenden, her ungarerne.

”Og efter at have sagt disse ord greb han skjoldet og den hellige lanse, og vendte selv som den første hesten mod fjenden og opførte sig som den tapreste soldat og den bedste feltherre.”⁹⁴

Men Liudprand og Widukind havde tilsyneladende lettere divergerende opfattelser af kongelig tapperhed. Liudprand understregede Henrik I's åndelige tapperhed i sin første kamp som konge mod ungarerne. Ifølge Liudprand var Henrik kropsligt svag, da ungarerne angreb, men hans åndelige tapperhed (*mentis vigore/animi constans*) styrkede ham, således at han kunne stige op på sin hest og samle sine krigere om sig og opildne dem til kamp.⁹⁵ Widukind derimod beskrev slet ikke Henrik I's indsats i denne krig, men kun hvorledes kongen holdt sig tilbage, fordi hans krigere var uøvede. Widukind berettede endda, at han ikke ville fortælle om denne krig.⁹⁶ Widukind omtalte dog Henriks tapperhed i andre krige.⁹⁷

Liudprand og Widukind var tilsyneladende enige om, at Henrik ikke deltog aktivt i sin første krig som konge. For Widukind udgjorde egen aktiv deltagelse i krig muligvis et væsentligt kriterium for tapperhed. Liudprand derimod lagde vægt på Henriks sjælelige udholdenhed. Liudprand fortolkede dermed vel ligesom Rather sjælelig udholdenhed som udtryk for tapperhed. Bortset fra dette ene eksempel var der både hos Widukind og Liudprand fokus på tapperhed i kamp, fx Otto I's tapperhed i krig med rigets ydre såvel som indre fjender. Forfatterne anførte dog kun tapperhed i krig, når kongen sejrede.⁹⁸ Forfatternes kobling mellem tapperhed og sejr i krig kan være udtryk for en augustinsk forestilling. Rather anførte netop, at det var tåbeligt at betegne sig selv som tapper, hvis man blev besejret i kamp. Dette underbyggede Rather med en henvisning til Augustin som sin autoritet.⁹⁹

Forfatterne karakteriserede kun sjældent de ottonske konger som mådeholdne. Dog omtalte Liudprand et enkelt eksempel på kongens mådehold, nemlig at

94 Widukind, bog 3, kap. 46: ”Et his dictis, arrepto clipeo ac sacra lancea, ipse primus equum in hostes vertit, fortissimi militis ac optimi imperatoris officium gerens”.

95 Liudprand, *Antapodosis*, bog 2, kap. 24–31.

96 Widukind, bog 1, kap. 32.

97 Widukind, bog 1, kap. 30.

98 Jf. fx Widukind, bog 2, kap. 4–5; bog 3, kap. 8 og 46; Liudprand, *Antapodosis*, bog 2, kap. 24–31; bog 4, kap. 19–30.

99 Rather, bog 3, kap. 4.

Otto I overvandt kroppens lidenskab.¹⁰⁰ Widukind nævnte i lighed hermed, at Otto fastede og begrænsede sin søvn uden dog at definere denne kropskontrol som udtryk for mådehold.¹⁰¹

Forfatterne opererede med dydsforestillinger, som i mange tilfælde kan forstås som paralleller til *Praeloquia*. Hos Hrotsvit og Liudprand var der langt flere tydelige lighedstræk med *Praeloquia* end hos Widukind. Forfatterne anførte ofte kardinaldyderne klogskab/visdom, retfærdighed og tapperhed, men de skildrede også andre dyder, fx barmhjertighed/mildhed. Det er vanskeligt at afgøre, hvorvidt der var et klart hierarki blandt kongens dyder, bl.a. grundet forskelle i skildringerne af Henrik I's og Otto I's dyder. Referencer til kong Ottos klogskab/visdom er fx ikke lige så frekvente eller tydelige hos Widukind som hos Hrotsvit og Liudprand. Hos Liudprand og Hrotsvit indgår klogskab/visdom som oftest i beskrivelsen af flere ottonske kongers forudsætninger for embede, hvorfor netop denne dyd i disse værker kan ses som den fremmeste i dydshierarkiet for den gode konge. Klogskab/visdom var sandsynligvis både for Liudprand, Hrotsvit og Widukind den vigtigste dyd i kongeligt embede. Her tjente klogskab/visdom som forudsætning for fred. Hrotsvit og Liudprand præsenterede også klogskab/visdom som forudsætning for retfærdighed. Forrangstillingen af klogskab/visdom afspejlede muligvis *Visdommens* bogs autoritative status i samtiden. Derudover synes både Liudprand og Hrotsvits værker at genspejle Rathers forståelse af klogskab som forudsætning for at kunne skelne mellem det gode og onde og dermed være i stand til at afgive en retfærdig dom.

Kongens retfærdige magtudøvelse indtager en central plads i narrativerne, særligt Otto I's udøvelse af retfærdighed i de interne stridigheder i riget indgår som en tydelig og væsentlig tematik hos alle tre forfattere. I skildringen af Ottos retlige afgørelser udgør kongens barmhjertighed og/eller mildhed en specifik tematik. Særligt Widukind synes her at retfærdiggøre kongens problematiske beslutninger med hans mildhed. Derimod behandlede forfatterne Henrik I's indsats for lov og ret overfladisk, selvom alle tre refererede til Henriks retfærdighed. Kongens tapperhed og sejr i krig er en tematik, som fylder meget i skildringen af både Otto I og Henrik I's embedsførelse. Til gengæld fylder mådehold ikke meget i skildringerne af hverken Otto I eller Henrik I.

Der var således væsentlig forskel på, hvordan forfatterne skildrede Henrik I's og Otto I's kardinaldyder, endda inden for det enkelte historiske værk. Dette kan til dels skyldes sandhedskravet iboende i den historiske genre, da alle forfatterne på hver deres måde understregede deres stræben efter sandheden.¹⁰² Denne stræben efter sandhed betød, at forfatterne vel på samme tid forholdt sig til ide-

100 Liudprand, *Antapodosis*, bog 4, kap. 28. Jf. også Hrotsvit, s. 276 (*moderamine*).

101 Widukind, bog 2, kap. 36.

102 Goetz 2013, s. 27 ff.; Liudprand, *Antapodosis*, bog 1, fortalen, kap. 2; Widukind, bog 1, kap. 2, 8; Hrotsvit, s. 273–274.

alforestillinger om god kongelig embedsførelse og deres viden om kongen som historisk figur.

Sammenfattende bemærkninger og implikationer

Det er i min undersøgelse gjort sandsynligt, at Rathers værk *Praeloquia* kan bidrage til et dybere indblik i gejstlighedens forståelse af dydernes betydning for kongelig embedsførelse i 900-tallet. I 900-tallet demonstrerede forfatterne, at det var afgørende at besidde dyder for at blive anset for kvalificeret til kongeligt embede, mens værdien af aristokratisk afstamning var sekundær i forhold hertil. Rathers udlægning af dyders værdi som adgang til guddommelig velvilje og dermed høje embeder giver således nye input til vores forståelse af baggrunden for den stigende interesse for dydsetik i 900-tallet. Hermed viste Rather nemlig det nye ottonske dynasti, hvordan det kunne legitimere sin ret til kongeligt embede på anden vis end ved karolingisk afstamning.

Rathers forestillinger om en række dyders betydning i kongeligt embede gen-spejles i den fortællende historieskrivning. Heri omtalte forfatterne flere semantisk nært beslægtede dyder og anså muligvis disse dyder for synonyme, selvom deres begrebsbrug varierede. Det er således vanskeligt at afgøre, hvordan man skal tolke den enkelte forfatters fremstilling af de ottonske kongers dyder. Selvom forfatterne ikke skildrede alle kardinaldyder i lige stort omfang, fremgår det tydeligt, at kardinaldyderne ligesom hos Rather indtog en central plads i dydshierarkiet i repræsentationen af kongen. Forfatterne behandlede dog ikke hver enkelt kardinaldyd lige udførligt og refererede fx langt oftere til kongens klogskab/visdom, retfærdighed og tapperhed end mådehold. Forfatterne brugte også mere plads på at skildre Otto I's udøvelse af retfærdighed end Henrik I's. Muligvis fordi forfatterne opfattede Otto I's domshandlinger som problematiske, hvorfor forfatterne i stedet lagde vægt på Ottos mildhed/barmhjertighed eller ville pointere dennes retfærdighed. Hos Widukind og Liudprand udgjorde Henriks klogskab/visdom en væsentlig forudsætning for hans erhvervelse af et højt embede, mens Hrotsvit ikke nævnte Henriks klogskab/visdom. Til forskel fra Liudprand og Hrotsvit skildrede Widukind ikke Otto I's klogskab/visdom så tydeligt. Dog synes Widukind ligeledes at tillægge denne kardinaldyd stor betydning, særligt for kongens succes i fredsbestræbelser. Forfatterne få referencer til kongens mådehold indikerede, at forfatterne hermed mente kongens afholdenhed fra kropslige glæder. Forfatternes opfattelser af kongelig tapperhed varierede lidt, men et sikkert tegn på tapperhed var, at kongen uden tanke for egen sikkerhed mødte krigens farer.

Der kan være mange årsager til, at en forfatter fravalgte at anføre en specifik dyd i skildringen af de ottonske konger i sit historiske narrativ. Forfatteren kan have ment, at den pågældende konge ikke besad netop denne dyd. Eller også er

der tale om en anden problematik, netop at forfatteren snarere end at eksplicitere dyden i sit ordvalg illustrerede den ved handlinger. Rather anførte netop gentagne gange, at konger kunne lære moralsk opførsel ved at efterligne forbilleder fra Bibelen og fremhævede særligt David. Interessen for David-figuren som eksemplarisk forbillede for konger ses tydeligt i flere af de historiske narrativer. Videre studier af repræsentationen af David-figuren i Bibelen samt kirkefædrenes udlægning af Davids dyder vil muligvis kunne give yderligere indblik i idealer for god kongelig embedsførelse i 900-tallet. Hermed vil paralleller til David i narrativerne fremtræde tydeligere for den nutidige læser.

I det hele taget er der behov for yderligere undersøgelser for at forstå dydshierarkiet og forestillinger om dydernes betydning for udøvelsen af kongeligt embede i 900-tallet. Augustins dydsforestillinger er repræsenteret hos Rather og i flere af de historiske narrativer. Og sammenholdt med forfatterens interesse for såvel David som *Visdommens bog* tyder det på, at særligt bibelske og kirkelige autoriteter som kirkefædrene fungerede som forbilleder for Rather og hans samtidige. Det bør dog undersøges nøjere, hvilke tekstlige autoriteter forfatterne byggede på i deres udlægning af de forskellige dyder i kongelig embedsudøvelse. Videre studier af Augustin samt andre kirkefædres omtale af dyder, referencer til Bibelen, antikke og kristne forfattere såvel som kirkefædrenes brug af tekster om dyder vil muligvis kunne afklare dette forhold.

Litteratur

- Ambrosius: "De Officiis": Ivor J. Davidson (red.): *Ambrose: De Officiis*, bd. 1. Oxford University Press 2001/2004, s. 118-437. DOI: 10.1093/0199245789.001.0001.
- Anton, Hans Hubert 1968: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. Ludwig Röhrscheid Verlag.
- Augustin: "De Civitate Dei". Jeffrey Henderson (red.): *Augustine City of God II. Books 4-7*. Loeb Classical Library. Harvard University Press 1963.
- Bagge, Sverre 2002: *Kings, Politics, and the Right Order of the World in German Historiography c. 950-1150*. Brill.
- Bejczy, István 2011: *The Cardinal Virtues in the Middle Ages: A Study in Moral Thought From the Fourth to the Fourteenth Century*. Brill. DOI: 10.1163/ej.9789004210141.i-361.
- Bejczy, István: "Kings, Bishops and Political Ethics". *Medieval Studies* 2002:64, s. 267-286. DOI: 10.1484/J.MS.2.306496.
- Bernhardt, John 2006: "Concepts and Practice of Empire in Ottonian Germany (950-1024)". Björn Weiler & Simon MacLean (red.): *Representations of Power*

- in Medieval Germany 800-1500*. Brepols, s. 141-163. DOI: 10.1484/M.IMR-EB.3.3438.
- Berschlin, Walter 2013: "Hrotsvit and her Works". Phyllis R. Brown and Stephen L. Wailes (red.): *A Companion to Hrotsvit of Gandersheim* (fl. 960): Contextual and Interpretive Approaches, Brill, s. 23-34. DOI: 10.1163/9789004234390.
- Beumann, Helmut 1984: "Otto der Große (936-973)". Beumann (red.). *Kaisergestalten des Mittelalters*. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s. 50-72.
- 1950: *Widukind von Korvei*. Hermann Böhlaus Nachfolger.
- Boethius, "De Consolatione Philosophiae". Jeffrey Henderson (red.): *Boethius. The Theological Tractates. The Consolation of Philosophy*. Loeb Classical Library. Harvard University Press 1973, s. 130-434.
- Brown, Phyllis R. 2004: "Hrotsvith's Sapientia as a Foreign Woman". Phyllis Brown, Katharina M. Wilson & Linda McMillin (red.): *Hrotsvit of Gandersheim: Contexts, Identities, Affinities, and Performances*. University of Toronto Press, s. 160-176. DOI: 10.3138/9781442675902-010.
- Buchner, Rudolf (red.) 1973: *Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Buchner, Rudolf og Schmale, Franz-Josef (red.) 1977: *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Davidson, Ivor 2002/2004: *Ambrose: De Officiis*, bd. 2. Oxford University Press. DOI: 10.1093/0199245789.001.0001.
- Deliyannis, Deborah Mauskopf 2003: "Introduction": Deborah M. Deliyannis (red.): *Historiography in the Middle Ages*. Brill, s. 1-13.
- Dolbeau, François 2016. "Pour mieux lire les Praeloquia de Rathier". Cédric Giraud & Dominique Poirel (red.): *La rigueur et la passion. Mélanges en l'honneur de Pascale Bourgain*, Brepols, s. 133-151. DOI : 10.1484/M.IPM-EB.5.111101.
- 1985. "Ratheriana II. Enquete sur les sources des 'Praeloquia'". *Sacris Erudiri* Jaarboek voor godsdienstwetenschappen 28, s. 511-566.
- 1986 : "Ratheriana III. Notes sur la culture patristique de Rathier". *Sacris Erudiri*. Jaarboek voor godsdienstwetenschappen 29, s. 151-165.
- Engsbro, Sigga 2019: "Den nye historieskrivning i 900-tallet. Kirkelige autoriteter som forbilleder og vejledere ". *Kulturstudier* 2019:2, s. 172-197. DOI:10.7146/ks.v10i2.118022.
- Fichtenau, Heinrich 1957: *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*. Verlag Hermann Böhlaus Nachf.
- Fichtenau, Heinrich 1984: *Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts. Studien über Denkart und Existenz im einstigen Karolingerreich*, bd.1. Anton Hiersemann.

- Folcuin: "Gesta Abbatum Laubiensium". Pertz (red.): *Annales, chronica et historiae aevi Carolini et Saxonici*. MGH SS 4. Hannover 1841, s. 54-74.
- Giese, Martina 2006: "Die Historiographie im Umfeld des ottonischen Hofes.": Schieffer & Wenta (red.): *Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa*. Torun, s. 19-37.
- Goetz, Hans-Werner: *Gott und die Welt. Religiöse Vorstellungen des frühen und hohen Mittelalters*. Vol. 1. Akademie Verlag. DOI: 10.1524/9783050051406.
- 2013: "The Methodology of Medieval Chroniclers". János M. Bak & Ivan Jurkovi (red.): *Chronicon. Medieval Narrative Sources*. Brepols, s. 25-33.
- Grundmann, Herbert 1967: *Geschichtsschreibung im Mittelalter*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Guenée, Bernard 1980: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Aubier Montagne.
- Haarländer, Stephanie 2000: *Vitae Episcoporum. Eine Quellengattung zwischen Hagiographie und Historiographie, untersucht an Lebensbeschreibungen von Bischöfen des Regnum Teutonicum im Zeitalter der Ottonen und Salier*. Anton Hiersemann.
- Hrotsvit: "Gesta Ottonis". Walter Berschin (red.): *Hrotsvit. Opera Omnia*. De Gruyter 2013, s. 271-305. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110947670>
- Isidor af Sevilla: „Etymologiae”. Wallace Lindsay (red.): *Isidori Hispalensis Episcopi: Etymologiarum Sive Originum Libri XX*, bd. 1. Oxford University Press 1911. DOI: 10.1093/actrade/9780198146193.book.1.
- Jaeger, Stephen 1994: *Envy of Angels. Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe*. University of Pennsylvania Press. DOI: 10.9783/9780812200300.
- Jaeger, Stephen 1985: *Origins of Courtliness. Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals, 939-1210*. University of Pennsylvania Press. DOI: 10.9783/9780812200898.
- Karpf, Ernst 1985: *Herrscherlegitimation und Reichsbegriff in der ottonischen Geschichtsschreibung des 10. Jahrhunderts*. Franz Steiner Verlag.
- Keller, Hagen og Althoff, Gerd 2008: *Die Zeit der späten Karolinger und Ottonen. Krisen und Konsolidierungen 888-1024*. Gebhardt. *Handbuch der deutschen Geschichte*, bd. 3. Klett-Cotta.
- Lees, Jay T. 2013: "David Rex Fidelis? Otto the Great, the Gesta Ottonis, and the Primordia coenobii Gandeshemensis". Phyllis R. Brown and Stephen L. Wailes (red.): *A Companion to Hrotsvit of Gandersheim (fl. 960): Contextual and Interpretive Approaches* DOI: 10.1163/9789004234390
- 2004: "Hrotsvit of Gandersheim and the Problem of Royal Succession in the East Frankish Kingdom": Brown, Phyllis Rugg, et al. (red.): *Hrotsvit of Gandersheim : Contexts, Identities, Affinities, and Performances*. University of Toronto Press, s. 13-28. DOI: 10.3138/9781442675902-002.

- Leyser, Karl 1994: "Ends and Means in Liudprand of Cremona". Timothy Reuter (red.): *Communication and Power in Medieval Europe. The Carolingian and Ottonian Centuries*. The Hambledon Press 1994, s. 125-142.
- Liudprand af Cremona: "Antapodosis". Paolo Chiesa (red.): *Liudprandi Cremonensis. Opera Omnia*. Brepols 1998, s. 169-183.
- "Historia Ottonis". Paolo Chiesa (red.): *Liudprandi Cremonensis. Opera Omnia*. Brepols 1998, s. 3-150.
- MacLean, Simon 2009: *History and Politics in late Carolingian and Ottonian Europe: the Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*. Manchester University Press. DOI:10.7765/9781526112804.
- Mayr-Harting, Henry 2007: *Church and Cosmos in early Ottonian Germany*. Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199210718.001.0001.
- Mähl, Sibylle 1969: *Quadrige Virtutum. Die Kardinaltugenden in der Geistesgeschichte der Karolingerzeit*, Böhlau Verlag.
- Misch, Georg 1955: *Geschichte der Autobiographie*. Vol. 2/1. Das Mittelalter. Erster Teil: Die Frühzeit. Zweite Hälfte. Verlag G. Schulte.
- Müller-Mertens, Eckhard: "The Ottonians as Kings and Emperors". Timothy Reuter (red.): *The New Cambridge Medieval History III c. 900-1024*. Cambridge University Press, s. 333-266. DOI: 10.1017/CHOL9780521364478.010.
- Rather af Verona: Brev 5 og 6. Fritz Weigle (red.): *Die Briefe des Bischofs Rather von Verona*. Monumenta Germaniae Historica 1977 (1949), s. 29-33.
- "Praeloquia". Peter L. D. Reid (red.): *Ratherii Veronensis. Praeloquiorum Libri VI. Phrenesis. Dialogus Confessionalis. Exhortatio Et Preces. Pauca De Vita Sancti Donatiani. Fragmenta Nuper Reperta Glossae*. Brepols 1984, s. 3-196.
- Reid, Peter L. D. 1991: *The Complete Works of Rather of Verona*. Medieval & Renaissance Texts & Studies. Binghamton.
- Renswoude, Irene van 2010: "The Sincerety of Fiction. Rather and the Quest for Selfknowledge". Corradini et al. (red.) *Egotrouble Authors and their Identities in the Early Middle Ages*. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 227-242.
- 2008: „The word once sent forth can newer come back“: Trust in Writing and the Dangers of Publication“: Schulte et al. (red.): *Strategies of Writing. Studies on Text and Trust in the Middle Ages*. Brepols, s. 393-413. DOI: 10.1484/m.usml-eb.3.4275
- Reuter, Timothy 1991: *Germany in the Early Middle Ages, c. 800-1056*. Longman. DOI: 10.4324/9781315836942.
- Ruotger: "Vita Brunonis": Rudolf Buchner (red.): *Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1973, s. 178-261.

- Schieffer, Rudolf 1998: "Mediator cleri et plebis. Zum geistlichen Einfluß auf Verständnis und Darstellung des ottonischen Königtums". Gerd Althoff & Ernst Schubert (red.): *Herrschaftsrepräsentation im ottonischen Sachsen*. Jan Thorbecke Verlag, s. 345-361.
- Schmale, Franz Josef 1985: *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung. Eine Einführung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schulmeyer-Ahl, Kerstin 2009: *Der Anfang vom Ende der Ottonen*. De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110214000
- Schütze-Pflugk, Marianne 1972: *Herrscher- und Märtyrerauffassung bei Hrotsvith of Gandersheim*. Steiner Verlag.
- Sergi, Giuseppe 1999: "The Kingdom of Italy". Timothy Reuter (red.): *The New Cambridge Medieval History III c. 900-1024*. Cambridge University Press, s. 346-371. DOI: 10.1017/CHOL9780521364478.015.
- Staubach, Nikolaus 1991: "Graecae Gloriam. Die Rezeption des Griechischen als Element spätkarolingisch-frühottonischer Hofkultur". Anton von Euw & Peter Schreiner (red.): *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*. Bind 1. Köln, s. 343-367.
- Staubach, Nikolaus 1989/1990: "Historia oder Satira? Zur literarischen Stellung der *Antapodosis Liudprands von Cremona*". *Mittellateinisches Jahrbuch* 1989/1990: 24/25, s. 461-487.
- Sutherland, Jon 1988: *Liudprand of Cremona, Bishop, Diplomat, Historian. Studies of the Man and his Age*. Spoleto.
- Vignodelli, Giacomo 2005: "Il problema della regalità nei Praeologia di Raterio di Verona". G. Isabella : « C'era una volta un re... » Aspetti e momenti della regalità. Bologna 2005, s. 59-74.
- 2016: "Politics, prophecy and satire: Atto of Vercelli's *Polipticum quod appellatur Perpendicularum*". *Early Medieval Europe* 24 (2), s. 209-235. DOI: 10.1111/emed.12141
- Widukind: "Res Gestae Saxonicae". Rudolf Buchner & Franz-Josef Schmale (red.): *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1977, s. 16-182.

Websteder

Visdommens bog <http://www.latinvulgate.com/lv/verse.aspx?t=0&b=25> (Besøgt 25/8 2020)

Summary

The Ideal Ruler – the King as Virtue Incarnate.

A study of ruler representation in 10th century Ottonian East Francia.

This article examines concepts of virtue and their meaning in representations of rulers in the new Ottonian dynasty in East Frankish historical narratives c. 958-970. However, authors of historical narratives did not explicitly define suitable royal virtues. To overcome this challenge I use the overlooked moral treatise, Rather of Veronas *Praeloquia* (c. 934-936) as a key to unlock the meaning of virtue in kingly office. Through a comparison between *Praeloquia* and the historical narratives, it becomes apparent that 10th century authors displayed similar concepts of virtue i.e. virtuous conduct served as a primary qualification for high office while lineage was of secondary value. Thus, authors of historical narratives justified the new Ottonian dynasty's claim on the throne and undermined current beliefs that a ruler should be of Carolingian descent. Rather and authors of historical narratives alike displayed the cardinal virtues as central ruler virtues within a wider catalogue of virtues. It is likely that dynastic changes prompted rising interest in studies of virtue. Thus, the article contributes to research on ruler representation and virtue ethics in 10th century East Francia. Many avenues are left unexplored e.g. whom 10th century authors chose to imitate in their portrayal of virtue and why.